

32(56)
21-25

16400

ՀԱՅԿԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՅԵԱՆ
հՅ՝

ԿՆԿՆԿԻԿ

ԳՐԱԾԱՐԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՅԵԱՆ

ԴՐՈՒՄԸ

2987

1995

Մ Ր Ի Տ Ք

Վերջերս մեզ հնարավորություն բնօրինակից մուտք գործել նախկին Խորհրդային Միության արտաքին գործերի նախարարության և ԽՄԿԿ ԿԿ առևթիվեր մարքսիզմ—լենինիզմի ինստիտուտի արխիվների այն ֆոնդերը, որոնք գտնվում էին յոթ կողպերի տակ: Այդ ֆոնդերից են Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովոմ Գ. Չիլերենի արխիվը, Ֆոնդ-Референтура по Турции, Խորհրդա-Սուրբական և Խորհրդա-Նախկական 1920 թ. մոսկովյան բանակցությունների վերաբերող ֆոնդերը:

Նշված ֆոնդերում պահպանված են մեծ քանակությամբ փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են, որ Անկարայի կառավարությունը իր հարձակումը Հայաստանի դեմ թողարկում էր «հայ ժողովրդին զաշնակցականների լծից ազատագրելու» կեզ լողունգով, որին թակարգվեցին Հայաստանի հեղկոմի ղեկավարները՝ իրենց ազիտացիայով կազմայուծելով հանրապետության բանակը ու գրանով իսկ գյուրացնելով թուրքական զորքերի ստալիսազացումը:

Նույն ֆոնդերում վերհանկցիկը 1920 թ. ամուսը Խորհրդա-Սուրբական և Խորհրդա-Նախկական, հատկապես Խորհրդա-Սուրբական 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին կայացած մոսկովյան երկրորդ բանակցությունների վերաբերող փաստաթղթերը:

Մենագրությունում օգտագործել ենք փաստեր թուրք հեղինակների աշխատություններից, որոնցում արծածվել են մեր կողմից բարձրացված հարցերը:

Մարգարյան Ե. Պ.

Գովադիր գործարք. Հայաստան—Ռուսաստան—Սուրբ

ՈՒ 259 թիւ.— Մր.: Հայաստան, 1994 204 էջ:

Մենագրությունում ներառւթւր արխիվային փաստաթղթերի, օտար ազրյույնների և հատկապես, թուրքերեն լոգո տեսած գրականության հիման վրա վեր է հանվում պահիւրերիցի ու պահիւրադիցիի գաղափարահասության արեւելի բնույթը:

Չայի աեղ է հատկացված 1918-1920 թթ. Անգղիզիկա կատարած թուրքական արշավանքներին, փեր է հանվում բեճալական Քորբիայի հայայնը թողարկականությունը Արևելյան Հայաստանում: Նույց է տրվում Խորհրդային Ռուսաստանի հակահեղինակ, թուրքական բազմաբանությունը 1920-1921 թթ., որը գրանգրվեց 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկովյում կնքված Խորհրդա-Սուրբական պայմանագրում:

ISBN 5-330-01565-7

0503050913

0 ----- 94

701 (01)-94

ժամանակակից թուրք պատմաբանների և պետական ու
նազմական գործիչների հրատարակած աշխատություննե-
րում, քաղաքական հուշերում առանձնապես մեծ տեղ է հա-
կացված 1920—21 թթ. իրադարձություններին ու Անդրկով-
կասի նկատմամբ բննալականների վարած արտաքին քա-
ղաքականության, 1920 թ. հուլիս-օգոստոսին Մոսկվայում
տեղի ունեցած բանակցություններին, 1920 թ. հայ—թուրքա-
կան պատերազմին և Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին, 1921 թ.
կոթված Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերին և այլ հարցե-
րին, որոնք լուսարանվում են վերին աստիճանի միտումնա-
վոր, ազավաղված ձևով։ Հակահայկական ոգով գրված իրենց
գործերում թուրք հեղինակները շանք ընե խնայում արդարապե-
սելու բննալական թուրքիայի գեպի Անդրկովկաս կա-
տարած արշավանքն, այն ներկայացնելով նույնիսկ որպես
սեղադրամ։ Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստա-
տելու գործում, որպես թուրքական ազդային ազատագրա-
կան շարժման բաղկացուցիչ մաս, իսկ ապագրեսիայի հե-
տևանքով թուրքիային անցած տարածքները՝ որպես բուն
թուրքական հողեր։

Թուրք պատմաբանների աշխատությունների մյուս հիմ-
նական նպատակը հակահայկական պրոպագանդան է, որը
մինչ վերջ ներթափված է պանթուրքիզմի սեպակրոն գաղա-
փարներով։ Պանթուրքիզմը մեր օրերում էլի չի դադարում ծա-
ռայել որպես զենք թուրքիայի կառավարող շրջանների ձեռ-
քում՝ արտաքին քաղաքականությունը ապարդիւյս, նրանց
հետապնդած դավթողական պլաններն իրականացնելու
գործում։

Փ լ ո խ ա ո ա ջ ի ն

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՏՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱԳՐԵՍՈՒԱՆ ԱՆԻՐԿՈՎԿԱՍՍ

1918 թվականին

Նախախյ զեպի Մեծ Քուրտն

Ինչպիսի՞ն էր իրադրություն Անդրկովկասում և կով-
կասյան ճակատում թուրքական ներխուժման նախօրյակին,

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո
1917 թվականի նոյեմբերի 15/28/-ին ստեղծվեց Անդրկով-
կասյան կոմիտարերիտար՝ մեկշեկի Ե. Գեղեղևորու ղիսա-
վորութչամբ։ Այդ կառավարությունը ստեղծվեց Քիֆլիտում՝
Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի հյուպատոսների գործու-
մասնակցությամբ։ ԱՄՆ-ի հյուպատոս Սմիթը հեռագրում էր
պետական քարտուղար Լանսինգին, «Ես նոյեմբերի 24-ին
հեկիս կլինեմ Անդրկովկասյան կառավարություն կազմա-
կերպելու հարցի շուրջ հրավիրելով խորհրդակցությունը։ Այդ
կառավարությունը կմիանա Հարավային Ֆեդերացիային՝ և

1. Հարավ-Արևելյան Ֆեդերացիան կամ Հարավ-Արևելյան միությունը
ստեղծվել էր 1917 թվականի նոյեմբերին Գոնի, Կույանի ու Քերեքի հա-
կահեպտիտական կազմակերպության կողմից՝ խորհրդային իշխանության
գեծ պայքարելու նպատակով։ Նրա կազմակերպման մեջ գործուն մասնակ-
ցություն ունեցավ վերջ հիշատակված Սմիթը, որը Գոնի, Կույանի, Ան-
տարխանի և Ուրայի կապուկական գորբերի լիազորների հետ կերեց մի
համաձայնագիր, որով կաշխույժվում էր ԱՄՆ-ի աշակցությունը կազմ-
կական պետության ստեղծման գործում։

կներքի զինազատար կամ սեպարատ հաշտությունը: Անհրաժեշտ է նրան ֆինանսական օգնություն ցույց տալ: Այդ հարցը մեզ համար շատ կարևոր է¹:

1917 թվականի նոյեմբերին Անդրկովկասում ստեղծվեցին ազգային խորհուրդներ, որոնց ղեկավարությունն ամբողջովին անցավ բուրժուա-ազնվականական մասվորականությանն ու զինվորականների ձեռքը: Կոմիսարիատի Երկամսյա տիրապետության հետևանքով երկրամասի անտեսությունը կապտարյալ բաշխումանի կողմանից, ընդհատվեց երկաթուղային մուտուր Հյուսիսային Կովկասից, ընդհատվեց երկաթուղային կապը Բաքվի ու Քիֆիսի միջև: Ամբողջ Անդրկովկասում իրենց գյուղացիական զանգվածները այլևս չհավասարվել իրենց կոմիսարիատի կեղծ խոստաններին, ապստամբող առաջնությունը ստեղծեցին յուրովի լուծում հողային հարցը: Գյուղացիական խոշոր ապստամբություններ ստեղծեցան Վրաստանում ու Հայաստանում:

1917 թվականի վերջին և 1918 թվականի սկզբին ստեղծվեցան ժողովրդական զանգվածների մի շարք ելույթներ կոմիսարիատի ու «ազգային խորհուրդների» դեմ: Բուլշևիկների նախաձեռնությամբ գումարվում էին բանվորների, գյուղացիների ու զինվորների ցույցեր ու ժողովներ, որոնց ղեկավարում էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քաղաքացիական զինվորների ցույցեր: Շատ ստեղծվեցին ժողովներ մասնակիցները պահանջում էին իշխանությունը հանձնել խորհուրդներին:

1918 թվականի հունվարի 9-ին Հաղպատի բուլշևիկյան ժողովը ընդունեց որոշում, որտեղ ասված էր, որ նա ճանաչում է Թուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի

իշխանությունը և բոլոր հնարավոր միջոցներով կնպաստի Հոկտեմբերյան հեղափոխության լուծուցաները կենսագործելու գործին: Հիշյալ որոշումն մեջ ընդգծվում էր, որ համառոտապես կուսակցությունների բոլոր հանձնիս Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, ի վիճակի չէ հօգուտ շքավոր գյուղացիության ու բանվոր դասակարգի լուծելու գյուղացիական ու ազգային հարցերը²:

Անդրկովկասի բանվորական ու գյուղացիական զանգվածները Երես Լին դարձնում համաձայնողական կուսակցություններից և անցնում բուլշևիկների կողմը: 1917 թվականի դեկտեմբերի 19-ին (1918 թ. հունվարի 1-ին) Քիֆիսում կայացած բանվորական ու զինվորական զեպուստանների խորհուրդների երկրամասային II համագումարին մասնակցող Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի արջուռնաբերական կենտրոնների պատվիրակները, անվտանգություն հայտնելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հենարանը հանդիսացող մենշևիկներին, Լուևներին ու ազգայնական մյուս կուսակցություններին, լքեցին համագումարը և հրավիրեցին Արևելյան Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի խորհուրդների սյուսակազմ համագումարը: Այդ համագումարի բոլոր պատգամավորները միահամուռ դասապարտեցին ինչպես Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, այնպես էլ Քիֆիսի ու Քուստայի նահանգները պաշտպանողական խորհուրդների քաղաքականությունը: Համագումարը ճանաչեց Թուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի իշխանությունը: «Կովկասյան խոշորագույն պրոլետարական խորհուրդները, Բաքվի, Գրոգնու, Նիսաների ուղարկ, նովոռոսյակի խորհուրդները և այլն,— դրում էր «Պրավդան» — ընթանում են բուլշևիկի դրոշմի ներքո և շին ճանաչում Անդրկովկասյան կոմիսարիատը»³:

Մինչդեռ Անդրկովկասում ակտիվ էին գործում խորհրդային Թուսաստանից անջատվելու կենտրոնախույս ուժերը և զրա արգահորը եղավ այն, որ 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին

1. «Papers relating to the foreign relations of the U.S. 1918, Russia», Washington, 1932, vol. II, p. 592. Անգլիայի ու ԱՄՆ-ի սպորտիստների մասին Անդրկովկասում աճ. Է. Ա. Թոկարժևսկի, Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане (Баку) 1957, Ա. Է. Եսուկվա, Крах империалистической интервенции в Закавказье. Тбилиси, 1954, Г. Галоян, Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, 1957 г. Է. Կ. Տարկուս, Из Англо-американской интервенции в Закавказье в 1918—1920 гг. и борьба народа Закавказья за свое освобождение. «Известия» АН Арм. ССР, № 3, 1953.

1. ՏՃՎ «Кавказский рабочий», 21.1.1918, № 15.
2. «Правда», 5.11. (231). 1918, № 17.

(18)-ին ուսական և Թուրքական զործող բանակների միջև երզնկայում կնքվեց զինադադար: Պատեով իսկ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը չէր ճանաչում խորհրդային Ռուսաստանի և կենտրոնական տերությունների միջև 1917 թվականի զեկտեմբերի 2-ին (15-ին) Բրեստ-Լիտսկովսկում կնքված զինադադարը, որի պայմանները տարածվում էին նաև Կովկասյան սազմաճակատի վրա:

Փուրքական բանակի զերագույն հրամանատարությունը համաձայնեց կնքել Երզնկայի զինադադարը բացառապես Անդրկովկասի նկատմամբ իր զավթողական պլաններն իրականացնելու համար: Փուրք նվաճողներին անհամեմատ ավելի հեշտ էր իրենց նպատակներն իրականացնել Անդրկովկասը խորհրդային Ռուսաստանից անջատված լինելու պայմաններում: Էնզիբ փաշան, զիմնելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատին հաշտության պայմանագիր կնքելու շուրջ բանակցություններ վարելու առաջարկով, հիմնվում էր կովկասյան հրամանատարության կողմից առանձնացված հանձնաժողովի նախագահ զենեբալ Վիշինսկու հաշտարարության վրա, որ վերջինս արել էր երզնկայի զինադադարը կնքելու ժամանակ, այն է՝ կովկասյան բանակը բանակցություններ մեջ է մտնում «Կովկասյան անկախ կառավարության» անունից:

Երզնկայի զինադադարի համաձայն, սազմական զործությունները դադարեցվում էին Կովկասյան սազմաճակատի բոլոր հաստատվածներում. ստեղծվում էր զեմարկացիոն զիճ, որն անցնում էր կովկասյան բանակի առաջավոր զժի ու Թուրքական զորքերի միջև: Այդ զեմարկացիոն զիճն օրինական էր համարվում միջուկ վերջնական հաշտություն կնքելը: Ընդ որում վերադասություն էր արվում, որ զեմարկացիոն զժի խախտումը կողմերից որևէ մեկի կողմից կարող է հետևել միայն սազմական զործողությունները սկսվելուց 14 օր առաջ արված նախազգուշացումից հետո միայն²:

Երզնկայի զինադադարի համաձայն, Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ կովկասյան բանակի կողմից օկուպացված գոտում:

Խորհրդային կառավարության զիրքերումը Արևմտահայաստանի նկատմամբ, որտեղից նա պատասխատվում էր զուր բերել ցարական զորքերը՝ վերջնական հաշտություն կնքելուց հետո, երևում է ՌեՅՍՏ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի կողմից 1917 թվականի զեկտեմբերի 29-ին (1918 թ. հունվարի 11-ին) ընդունված «Փուրքահայաստանի մասին» զեկրեոնից, որ ասված էր, որ խորհրդային կառավարությունը «պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված Փուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման՝ ընդհուպ մինչև անկախ պետություն ստեղծելու իրավունքը»: Հիշյալ զեկրեոն իրականացնելու նպատակով Ռուսաստանի ժողովուրդներից անհրաժեշտ էր համարում զորքերի զուրս բերումը «Փուրքահայաստանի» սահմաններից և զրա փոխարեն հայկական ժողովրդական միլիցիայի ստեղծումը տեղի սպարանկության անձնական ու զույգային անվտանգությունն ապահովելու համար: Բացի զրանից, ժողովուրդներից պահանջում էր, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվի զազմական ու վտարանդի հայերին, ինչպես և պատերազմի օտարներին թուրքական իշխանությունների կողմից երկրի խորքերը թշված հայ ազգաբնակչությանը վերադառնալ «Փուրքահայաստան»: Վերապես, այդ զեկրեոն նախատեսում էր «Փուրքահայաստանում ժամանակավոր ժողովրդական կառավարության ստեղծումը՝ զեմտերառական հիմունքներով ընտրված հայ ժողովրդի պատգամավորների խորհրդի ձևով:

Ռուսաստանի ժողովուրդներից կովկասյան զործերի արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանին հանձնարարեց ամեն կերպ աջակցել զազմական հայերի և պատերազմի օտարներին բուն կերպով թշված հայերի վերազարձը «Փուրքահայաստան»:

Սակայն այդ զեկրեոն իրականացմանը խանգարեց նույն խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից ցարական բանակի զորացրումը, զրանով իսկ «Փուրքահայաստանի մասին» ընդունված զեկրեոն իրազորումը մնաց

2. Ձինադադարի մասին համաձայնագրի ըրված անցուր տես Документы внешней политики СССР, т. 1, М., 1957, л. № 30.

1. Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, էր 19.

թղթի վրա: Բանակի զորացրման հետևանքը եղավ այն, որ առաջական զորամասերը սկսեցին թողնել իրենց գրաված գրքերը, ինչը և հասցրեց Կովկասյան հակառակ մերկացմանը¹: Այդ գործում մեզը ունենին նաև Անգրիկովիտի կոմիտա-րիատը և ազգային խոհանարանները, որոնք ձգտում էին հը-նարավորին շփ սեղմ ժամկետում ազատվել հնգափոխա-կանսրին արամազրված բանակից: Երբ տարվա պատերազ-մից հշուժված զինվորական զանգվածներին կոչ էին անում թողնել ամեն ինչ և վերադառնալ արև² ազգային զորամա-սեր կազմելու համար: Մուգակի մեջ բնկան շատ զինվորներ, որոնք տեսնում էին վերադառնալ տուն և անցնել խաղաղ աշխատանքի: Այդպիսի զինվորներին զանգվածային փախուս-տը ազդեանակասներինց, ինչը հանդուստից բանակի բախալ-մանը: Զորքերի մեջ երկպառակոթյուն ասուշ եկավ, որը երբեմն բացահայտ թշնամական ընույթ էր ընդունում: Զին-վորներն ինքնազուրա բամանում էին իրար մեջ սազմական գույքը: Այս ամենը ուղեկցվում էր առաջական զինվորների մեկուսացմամբ: Անգրիկովիտյան կոմիտարիատի կողմից անցկացվող բանակի «տղգրչանցման» կուրսը կործանա-րար հետևանքներ ունեցավ:

Ճակատից սկսեցին հետ կանչել ուկրաինացիներին, լեհե-րին, հայերին, վրացիներին՝ ազգային գեզեր կազմավորե-լու համար: Բոլոր առա զինվորներին ստալարկվից տուն վե-րադառնալու Այն զինվորները, որոնք չէին ցանկանում են-թարկվել հրամանատարություն և Անգրիկովիտյան կոմի-տարիատի հրամաններին, բռնի ուժով զինաթափվում էին:

Հայկական առանձին թերթեր, ելչնով ճակատի մերկաց-ման աղետալի հետևանքները Անգրիկովիտի համար, ստիպ-ված էին խոստովանել, որ ստեղծված դրուստին պատասխա-

նատվությունը ընկնում է Անգրիկովիտյան կոմիտարիատի վրա: Այսպես, հայ լիբերալների օրդան «Մշակը» 1917 թվա-կանի դեկտեմբերի 17-ի առաջնօրոգում, որը վերնագրված էր «Գործել, և ոչ թե հուսահատվել», գրում էր. «Գծարա-տարար, Անգրիկովիտում գոյություն չունի հեղինակավոր, գործուն, եռանդուն, երկրի հանդեպ իր պատասխանատվու-թյանը պատասցող իշխանություն: Կա միայն նրա սովերը: Այդ իշխանությունը, որը միակողմանի քաղաքականություն է վարում, ընդունակ չէ հասկանալու մտեկտի կարիքները և գրաղվելու երկրի ստեղծական վերափոխման հարցերով: Հրահարի մերկացման մեջ ոչ փոքր շափով պատասխանատու է նաև Անգրիկովիտյան կոմիտարիատը»:

Ճակատը լքող զորքերի փոխարին Անգրիկովիտյան կո-միտարիատը խոստանում էր ազգային զորամասեր զուր-բերել: Սակայն նրանց կազմակերպումը շափազանց զանազ էր բնթանում: Ա՜հա թե ինչ էր ապում այդ կապակցությունը զին-վորական ղեկապատանների խորհրդի գործադիր կոմիտեի ան-գամի նամակում, որն ուղղված էր ազգայնությունների ժողո-վրդական կոմիտարիատին. «Սկսեցին ստեղծել ազգային զորամասեր, բանակ զանցողների թիվը բիչ էր, ուստի և ք-իրովից հարկապար գորահավարը: Ժամանակին շներկայացող մարդկանց ձերբակալում էին և ուղարկում համապատաս-խան ազգային զորամասերը»³:

Հրամանատարները հաճախ էին հաղորդում այն մասին, որ զինվորները հրամարվում են մտնել ազգյին զորամասերի մեջ: Այսպես, 4-րդ կրթական հրամանատարը 1917 թվակա-նի դեկտեմբերի 25-ին Կովկասյան սազմանակատի շտաբին հետագրում էր հետևյալը. «Հայերը, բոլշևիկներին աղեցու-թյան տակ, հրամարվում են գնալ հայկական ստորաբաժա-նումները: Հրամանատարական կազմն ի վիճակի չէ պալ-բարելու զրա զեմ և հեղինակությունը չի օգտվում: Նկատելի է բացորոշ արհամարհական վերաբերմունքը զեպի սպա-ները»⁴:

Համապանի կայազորի զինվորները 1917 թվականի դեկ-

1. ИГАОР, ф. 1318, л. 40, а. 50.

2. ԵՄԿԿ Ենեոկոմիտեի կից ՄԻԲ հարկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 33, գ. 670, ք. 1:

¹ Անրին «Յարիգի պարտությունը պատերազմում» հայտնի լրուուրը գործել էր բոլշևիկյան կոստակցության առաջնահերթ խնդրը՝ սպիտակա-րուս միջոցով կազմալուծել, բարդալընել սազմանակատներում գործող ցո-րամասերը, որպեսզի հասկանալու բանակը պարտություն կրի, Ռուսաստանը իշխանությունը օրգանալու: Կա անհրաժեշտ էր բոլշևիկյան կոստակցության պարտով պատերազմում: Կա անհրաժեշտ էր բոլշևիկյան կոստակցության իշխանությունը սպիտակալու համար: Եվ կր ցա նրան հաջողվեց, նա սնեց ջարական բանակի զորացրումը բոլոր ճակատներում, ետն թվում է Ան-գրիկովիտի ճակատում:

տներերի 8-ին կայացած ցույցի ժամանակ միաձայն որոշեցին շմտել նոր կազմակերպվող ազգային զորամասերի մեջ: «Մենք՝ վրացիներս, հայերս, օսերս և իմերիթցիներս՝ Համազասկի կայազորի զինվորներս, — ապում էր ընդունված որոշման մեջ, — երեք հարյուր հողով հավաքվելով ցույցի և քննարկելով ազգային դեղեր ստեղծելու վերաբերյալ գեներալ Պրեմալսկու հետադիրը, միաձայն որոշեցինք բողոքել ազգային դեղեր կազմավորելու և մարզական քառ ազդու-թյունների բաժանելու դեմ: Մենք ցանկանում ենք միասին լինել ուսաների հետ, ինչպես զա առաջինում էր, ուստի և շենք ենթարկվում գեներալ Պրեմալսկու հրամանին և շենք ճանաչում բաժնուկան Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը մեզ բաժանում է ազատ Թուսաստանից: Մենք ճանաչում ենք միայն ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի և բանվորական, զինվորական ու գյուղացիական խորհուրդ-ների իշխանությունը:...

Ննդգրում ենք բոլոր վրացի, հայ, իմերիթցի, օս ընկերներին միանալ մեր կոչինքս:՝

Մերկացնելով ճակատը և բաշխելով բանակը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատը միաժամանակ ձգտում էր զինավաճի հեռացող զինվորներին, որպեսզի այդ ճանապարհով կարողանա գնել նորաստեղծ ազգային զորամասերը: Կովկասյա բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեն այն գուրամասերին, որոնք մեկնում էին գերազանցապես Կուրանի ու Թերեքի մարզերը՝ Հյուսիսային Կովկասում հակահեղափոխական ուժերի դեմ պայքարելու համար, կոչ էր անում շնտանել գեները և ռազմավթերը: Հեռանալով ռազմաճակատից, ուսուական գործերը իրենց հետ տանում էին մարտական տեխնիկան, որի կարիքն այնքան պզուտ էր նրիտատարը կորհրդային Թուսաստանը, որն անհավասար պայքար էր մղում սոյիսակզմաորդիականների ու արաբին ինտերվենցիայի դեմ: Կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշիլիձեն Նեոպրում էր Պրեմալսկուն, որ բանակում «փոխողի նոր ձև է երևան կելլ, որտեղ ոչ շարքային գորամասերն ու չոկատները միաճամուտ գեներ են պահանջում:՝

Կա հիմնավորում է այն բանով, որ Անդրկովկասյան կառավարությունն անջատվել է Թուսաստանից և քանի որ գեներ ուսական է, ուստի այն պետք է փոխադրել Թուսաստան:՝

Քույշիկերեն արամազրված զինվորներին գեները ձեռքի կորհրդային Թուսաստան վերադառնալու հնարավորությունները գրկելու և այդ գեներով նոր կազմակերպված ազգային զորամասերը զինելու նպատակով, Անդրկովկասի կոմիսարիատը զազանի որոշում էր ընդունել՝ հանձնարարել Գյանչայի մուսուլմանական ազգային կոմիտեին զինավաճի անել թուրքական ռազմաճակատից վերադարձող ուսական զինվորական էշխանները: Համաձայն այդ որոշման և վրացական մեշիկներին պարագլուխ Նոյ Ժորգանիայի զազուշի ցուցումով Գյանչայի մուսուլմանական ազգային կոմիտեին, սրն ամբողջովին բազկացած էր բեղերից ու խաներից, բացառությամբ հավաքեց մոտ 10 հազար կրկեսանցազորաների, զինեց նրանց և զուրա հանեց կուսակված ուսական զինվորներին էշխանների դեմ՝ Շամխոր, Կալայար, Խաշմաու, Ալաստաֆա կայաքաններում:

Մուսավաթական հորգաներին (զինավաճներն էին Ալան բեյ Սաֆիբյուրգինսկին, ղոխոր Խազաու բեյ Թուսամբեյզյուր) օգնության հասավ Անդրկովկասի կոմիսարիատի կողմից ուղարկված զրահապատ գեաջըր՝ Աբխազավայի ղեկավար Սամբ: 1918 թվականի հունվարի 9-ին նրանք անսպասելիորեն երկաթուղու ուղղությամբ հարձակվեցին ուսական զորքերի էշխանների վրա և զազանաբար զնազահահարեցին Շամխոր կայաքանում վազրններում նստած հազարավոր զինվորներին: Երկաթուղազորը ծածկվել էր զինվորների գիակներով: էշխանների ամբողջ զինամթերքը և գեներ մուսավաթական հորգանները խլեցին: Աբխուսայի ընդհարումների կրկնվեցին Թիֆլիս, Գյանչա տանող երկաթուղազորի այն կայաքաններում, որտեղ կուսակվել էին ուսական զինվորների էշխանները և շարունակվեցին միշև հունվարի 12-ը:

«Մեծագույն ուճարգործություն է կատարվել առաջին անգամը».— գրել է այդ օրերին Սա. Շահումյանը:

Անդրկովկասի կոմիտարիատը և ազգայնական կուսակցությունները Շահումյանի սրբալուսի զեպրեբով ամբողջովին մերկացրին իրենց: Սա. Շահումյանը իր «Ճշմարտությունը» ելիզավետապոլի իրազարժությունների մասին՝ հողվածու՛մ ուղղակի նշում է, որ «Ելիզավետապոլի զեպրեբի մեղավորներն ու նրանց հաշվին գինի ազգային զեպրեբը... Նոյ նիկոլանելի թի թվում նախ և առաջ պետք է անվանվի... Նոյ նիկոլանելի ժողովրդին: Երկրային կենտրոնի նախապահությունը նրա նախագահությամբ որոշեց զինաթափ անել մեկնող էլշելուները ու նրանց հաշվին գինի ազգային զեպրեբը: Նրա ստորագրությամբ է հեռագիր ուղարկվել Ելիզավետապոլի ու մուսուլմանական ազգային կոմիտեին Շամիտլի մտա կուսակցված էլշելուները զինաթափ անելու մասին: Նա՛ Նոյ ժողովրդին, պատվիրակներ էր ուղարկում Քիֆիտից՝ էլշելուները զինաթափ անելու նույն հանձնարարությամբ»¹: «Այն մեղավորներն ու նրանց հաշվին զեպրեբը, որ մենք հետոսում ենք ժողովրդային երեսին,— շարունակում է Շահումյանը,— տարածվում է մենչիկիների շարունակում է Շահումյանը, երկրային կենտրոնի, Անդրկովկասում քաղաքացիական պատերազմը, որ պարտենք Չիկենիցին ու Գեղեղեղիին՝ սերտ և բացահայտ բռնի կազմած մուսուլման բեգերի ու խաների հետ, ամեն ինչ անում են, որպեսզի կործանեն հեղափոխությունը»²:

Արապական մենչիկիների ու մուսուլմանականների կողմից անցկացվող դավաճանական զինք ջուր էր լցնում երես-թուրքական շովինիստների շրաղային և Անդրկովկասը զրնում թուրք զավթիչների պատանալիքի տակ:

Սամանյան կաշարության կառավարող շրջանները սրբանցիկ օգտվել Կովկասյան ուղղափառական և ամբողջ Անդրկովկասում ստեղծված իրագործությունից՝ թուրքերի կողմից 1914-15 թվականների ձմռանը ձախողված արշավանքը վերսկսելու համար:

1. Սա. Շահումյան, Մտեր կրկեր, եր., 1948, էջ 545.
2. Նույն տեղը, էջ 538.
3. Նույն տեղը, էջ 541.

Անդրկովկասում 1918 թվականի թուրքական ինտերվենցիայի մասնակիցներից մեկը՝ գեղապետ Բերբերը, նշում է, որ այդ արշավանքի նպատակն էր գրավել ողջ Կովկասը, Երևանը և Միջին Ասիան: Բացի դրանից, նրա վկայությամբ, Անդրկովկասը բարենաչող ներխուժման զեպրում երիտթուրք զեկավարները հույս ունեին խուսափել ժողովրդական ցամաք պոսթկուսից երկրի ներսում, ինչպես և վերականգնել իրենց կորցրած հեղինակությունը, ողնշելելով բանակին ու ժողովրդին: Նա գրում է. «Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մենք լայնածավալ ու արժեքավոր տարածքներ կորցրեցինք: Ինչպես այդ կորուստների, այնպես էլ հոգաբարձության ու անասորբերության հետևանքով բուրգին համակել էր անհոգությունն ու հուսահատությունը: Նման գրությունն այն աստիճան վտանգավոր ու աղետալի էր, որ այն կարող էր հանգեցնել մեր ուժերի կատարյալ քայքայմանն ու կործանմանը: Կովկասյան արշավանքը մասնակիորեն թեթևացնում էր այդ իրավիճակը: Բախար նորից ոպերություն սարգին: Բուրգի մտա ներկային իրենց ազգային իդեան իրականացնելու հույսերը»¹:

Բուլչիկիների հանգից տաժած ատուրությունը և Թուսասանում սոցիալիստական հեղափոխության հաջողությունների նկատմամբ ունեցած վախը երիտթուրքական վերնախավին նույնպես մզում էին զեպի հանցավոր սավանդության Անդրկովկասը»²:

Ստամբուլի կառավարական շրջաններում հայտարարում էին, որ այն ժամանակ, երբ ԱՄՄ-ը, Անգլիան ու մապոնիան նպատակադրվել էին տիրանալ խորհրդային Հեռավոր արևելքին ու Միջինին, թուրքերին առաջին հերթին հետաքրքրում է Թուսասանի մասնակցական ազգաբնակչությունը: Անդրկովկասում թուրքական ազգաբնակչի ողնշելող էնվեր փառան պարծենում էր, որ «Թուրքիան Ասիայում կիսազատ այն զեբը. ինչ որ Գեթմանիան նվորպայում»³:

1. Miralay Berkuk. ելվ. աշխ., 5. 35.
2. Տե՛ս նույն տեղը, էջ 26.
3. Lepsius J. Der Todesieg des armenischen Volkes. Potsdam, 1919 s. 312.
4. «Cebil-ul-resad», № 353 s. 247.

չած այն բանին, որ Թուրքական զորքերի վիճակն այդ ժամանակ մյուս ճակատներում բառացիորեն հուսահատական էր, Թուրքական հրամանատարությունը Անդրկովկասի նկատմամբ էր գովաբանական պլաններն իրականացնելու նպատակով շարունակում էր ուժեղացնել 3-րդ բանակը: Վերջինիս կովճառակները 2-րդ բանակի մնացորդները՝ 5-րդ և 21-րդ զինվորականները, որոնք միավորվել էին 4-րդ կորպուսի մեջ, վերվորակվեցին Երկրորդ զինվորական շտաբի ստեղծման նպատակով Թուրքական զորքերը կարողացան մի փոքր ըստնախանգով Երկրորդ զինվորական շտաբի կազմավորմանը:

Բնագամներ Թուրքական հրամանատարությունը դուրս բերեց հինգ զինվոր, շնչված զրգերի զինված ջակատները, որոնք զործում էին հայկական զորամասերի բիկուներում: Թուրքական զորքերի դեմ կանոնավոր էին հայկական ու վրացական սպառակները զորամասերը, որոնք փոխարինել էին ճակատը թողած ուսուկան զորքերին:

Տակավին 1917 թվականի մայիսին Անդրկովկասի հաստիկ կամիսի ղեկավար խորհրդում Ա. Յ. Կերենսկուն գրած ղեկուցադրում, նկարագրելով զորքերի մարտունակության ղեկուցադրում, կարգապահության բացակայությունը, առաջարկում է ձեռնարկել մի շարք միջոցառումներ, մասնավորապես թույլ առ զուրկված ուժեղ ղեկավարներով համարվել մյուս զորամասերում ձառնող հայ զինվորներով ու սպաներով: Պետրոգրադից ստացվեց դրական պատասխան: Գա ցույց է տալիս, որ «ազգային զորամասերի, մասնավորապես հայկական բանակային կորպուսի ստեղծման նպատակով զինվորները ոչ միայն այն բանից, որ հաստիսանախությունը բնական էր ոչ միայն այն բանից, որ հայկական ղեկավարները չունեին, բացի ինքնապաշտպանությունից, այլ նաև ուսուկան: Բանակի բարձր հրամանատարությունը, բանակի վերջին ոչ պակաս լավով շահագրգռված էր կանխելու ստղծմանակառի փոխումը»: Վեց ամսվա ընթացքում կովկասում հաջողվեց ձավաքազրել 35 հազար զինվոր, որոնց միացան նաև կամավորները: Այս զորքերից

կազմավորվեց Հայկական կորպուսը, կովկասյան զինվորային խափին հրամանատար, սուսական բանակի ղեկավար Թոմաս Երզնկանցի (Նաղարբեկով) ղրխավորությունը: Կորպուսի կամիսար նշանակվեց ղաշնակցական կուսակցության ղեկավարները մեկը՝ Գրո Կանալանը: Հայկական կորպուսը բաղկացած էր երեք զինվորականներից. առաջին զինվորային հրամանատարն էր ղեկավար Արեշյանը: Այդ զինվորային բաղկացած էր 4 զնգից և 1 հրեանասային բրիգադից, որն էր մեջ ընդգրկում էր վեց մարտկոչ: Երկրորդ զինվորային հրամանատարն էր ղեկավար Միրզախանը (Միրզաով): Այդ զինվորային ստացրեց ավելի ուժեղ էր, բանի որ նրա տրամադրության տակ էր գրված հենկազարային բրիգադը, բաղկացած էր կու ղրեց՝ յուրաքանչյուրում 400 մարդ: Արեմասայինից կազմավորված երրորդ զինվորային հրամանատարն էր ժողովրդական հերոս ղեկավար Անդրանիկը: Գինվորային մեջ էին մշահուն Երզնկայի, Նևուսի, Վանի և Չնթուսի ղեկավար: Բաղկերային, կոնիում, Շուշուի, Ախալքալաքում ու Ղազախում կային 2-ական ղումարտակից բաղկացած տեղական զորամասեր, իսկ Նուխում, Ախալցխայում ու Բղղիբում՝ 1-ական ղումարտակ:

Հայկական կորպուսի հետ միասին Թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին երեք հաջյուր սուս սպաներ, որոնք կազմել էին ստանձին ղումարտակ:

1917 թվականի ղեկավարներին կազմավորված վրացական սպառակներ ղորամասերը իրենց շարքերում հաշվում էին 10 հազար մարդ և տեղաբաշխված էին Քուրթայի, Ախալցխայի ու Բաթումի շրջաններում: Վրացական զորքերի հրամանատարն էր ղեկավար Գաբրիելը:

Ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական ղորամասերը կազմը շատ թույլ էր ղարարատալված: Եվ այդ ղորքերը պետք է կուսեցնեին Թուրքական մեծաթիվ բանակի հարձակումը շուրջ 700 կմ երկարությունով ձգվող ճակատում՝ սկսած սեծոձյան ափից (Տրապիզոնի շրջանում), ամբողջ Արեմասյան Հայաստանով մինչև Թուրք-պարսկական սահմանը:

Մուսավաթական «վալրենի ղիվլան», որն ավելի վաղ էր ստեղծվել ուսական հրամանատարության կողմից, տեղափոխվեց Աղղրեշան և փոխանակ ֲղեկան հայկական ու վրացական

1. Ա. Ն. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկասում 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Եր., 1984, էջ 72:

ցական զորամասերին՝ հետ մղելու թուրքական բանակի հարձակումը, ազդեցնական ազդային մյուս զորամասերի հետ մեկտեղ պատրաստվում էր աջակցություն ցույց տալ թուրք զավթիչներին:

Թուրքական հարձակման հաջողությանը նպաստում էր հուլիական և վրացական զորամասերի միջև համաձայնեցված գործադրությունների կատարելը բացահայտությունը: Ազդեցական բանակներից շուրջաօրնային թուրքերին պիտակություն էր ցույց տալիս միայն իր տարածքի վրա, այդ պատճառով էլ թուրքերը շատ արագ ժողովրդային նախաձեռնությունները կանխում էին, զենեքային Օղիշլիժիձեն զորքերին հրամայելով թուրքերի գերակառուցումը ուժերի հարձակման զննարկում նահանջել՝ առանց նրանց հետ մտադրվելու:

Հարձակվող թուրքերի դեմ կանոնադրված հայկերից բազմապատիվ զորակազմի շեղումը Մորելիի Երզնկայի շեղումը: Երբ իր թվական կազմով զգալիորեն զիջում էր թուրքերի առաջին կողմնառնական կորպուսին (5-րդ և 36-րդ զիվլիգիաներ), սուբյեկտիվ կազմակերպության ուղղությունը՝ Քաջազմ Կարաբուրջ շարժվում էր Երզնկայի ուղղությամբ՝ Քաջազմ Կարաբուրջի փաշայի հրամանատարությամբ: Մորելիի շեղումը շեղման ստույգ անկյունի պայմաններում մարտերով նահանջում էր զենքի Երզնկա, ճանապարհին կորցնելով իր անձնատուրքի գրեթե կեսը: Նահանջող հայկական շեղումներին վրա կազմի գրեթե կեսը: Նահանջող հայկական շեղումներին վրա կազմի գրեթե կեսը: Նահանջող հայկական շեղումներին վրա կազմի գրեթե կեսը: Նահանջող հայկական շեղումներին վրա կազմի գրեթե կեսը: Նահանջող հայկական շեղումներին վրա կազմի գրեթե կեսը:

Թուրքական զորքերը Երզնկա մասն 1918 թվականի փետրվարի 13-ին: Հայկական շեղումները նահանջեցին Կարաբուրջի և Նրանց թիկունքում գործող բրգական շեղումներին կողմից կամուրջների բանդելում պատճառով հայկական զորքերը ստիպված էին թողնել ամբողջ գումակը: Երանյան հրամանատարի և զեղացիների: Նահանջող զորքի առջին զնում էին:

Նույն զեղացիները, որոնցից շատերը ուժեղ ցրտի հետևանքով ճանապարհին սառում էին:

Թուրքական զորքերի սրբիցաց առաջնորդների նպատակը գնեքային Օղիշլիժիձենի զավաճանությունը: Վերջինս թուրքական հետախույզի միջոցով Վենիք փաշային ուղարկել էր պատմի նամակ, որտեղ նրան հասկացնել էր սպասել, որ սուլտանական զորքերը շուտով կրկին ապստամբակառ, մի բան, որին նա ինքը՝ Օղիշլիձեն, ամեն կերպ նպաստում էր: Գնեքային Օղիշլիժիձեն այդ նույն ժամանակ ցրել պորուշիկ ժամկետային լեռնային մարտից, որը կազմ-պատրաստ էր թուրքերի դեմ հանդես գալու համար, իսկ մյուս լեռնային մարտիցի կազմին հրամայելով նահանջել Սարիզամիշի շրջան: Նա հայկական զորամասերին կարգադրեց Երզնկայի ու Կարինից նահանջելու ժամանակ շեղումներ ցուցնել պարենամիջոցներ պաշարները, շեղումները պահպանելով, այլ այդ ամեն պահուստի և հանձնել թուրքերին՝ Կարինում մնալու քանակությունը հայտնաբերելու մարզի կոմիսար Քալասովի միջոցով, որը... այն կպահի իր մասն և հարցախնդրանքները անմիջապես հետ կվերադարձնի Մուստաֆային: Գաղափարային այս կարգադրության հետևանքով թուրքական հրամանատարության ձեռքը ընկավ հայկական արժեք ներկայացնող ուղղամիջոց ու պարեն:

Երզնկայի գրավումից հետո թուրքերի առաջին կողմնառնական կորպուսի զորամասերը, հետագանիցով նահանջող նույն կողմից զորքերին, փետրվարի 26-ին գրավեցին Մամախասը, որն ընկած էր Երզնկայի ու Կարինի միջև: Միամասնական հարձակման անցած իրերորդ թուրքական կողմնառնական կորպուսը՝ Շեվրեթ փաշայի հրամանատարությամբ: Նա շարժվում էր Քյունդուզհան-Քալասով-Տրապիզոն ուղղությամբ, որ գործում էին վրացական ազդային զորամասեր: Փետրվարի 17-ին թուրքերը գրավեցին Տրապիզոնը: Այդ նույն ժամանակ Վան-Քալասով ուղղությամբ իր հարձակումը:

1. ՏՆ՝ 22 ԳՊՊՆ, ք. 200, գ. 99, թ. 42-44.

2. ՏՆ՝ 22 ԳՊՊՆ, ք. 200, գ. 99, թ. 42-44.

1. ՏՆ՝ Nuri Dersimi, հղվ. աղբյւր, s. 117.

եումն էր ժամայում 4-րդ կողմասյան կորպուսը՝ Ալի Իգեթ փաշայի հրամանատարությամբ*:

Քուրբական զորքերի առախարացումը ղեպի Արևմտահայաստանի խորքը իրենց հաշտության պայմանագիր կընելու կողմնակից ձևացնող թուրք զիվանազաններին չէր խանգարում մտախ զրա խաղաղանելու Անդրկովկասյան կոմիտեի անդամների՝ հաշտության բանակցությունների ժամանակ վերջինիս իրենց պայմանները քննադատելու համար: Հայտնի է, որ 1918 թվականի հունվարի 14-ին կողմասյան բանակի է հրամանատար զենեակա Օղիշիլիեի նույնպիսի ժամանակում վեճեր փաշան հաղորդում էր, որ էնվերը կցանկանար խմուսի, թե՛ սի՛ն՝ ճանապարհով հնարավոր կլինի վերականգնելու հարաբերությունները կովկասյան անկախ կառավարության հետ և ինչպիսի առաջարկներ կանի վերջինս երկու կողմերի միջև խաղաղ հարաբերությունները վերականգնելու նպատակով: Քուրբական հրամանատարությունը զերանպատում էր զործ ունենալ ներքին հակասություններից բնականաբար մտադրված անդրկովկասյան թույլ իշխանություններին, բան թե՛ ամբողջով ու հողմանակող խորհրդային պետության հետ:

Էնվերի առաջարկությունը քննարկվեց Անդրկովկասյան կոմիտեի անդամների նիստերում: Չդառնալով իր անօգնականությունը Քուրբական ներխուժման սպանակի ճանդեպ, Անդրկովկասյան կոմիտեի անդամները շատում էր ցույց տալ, թե իբր չնոր սեղանի կապով է առաջին կայսրության նախկին այն սեղանի կապով է առաջին կայսրության նախկին այն սեղանի կապով (Անկարից, Հյուսիսային կովկաս և այլն) հետ, 7-ը 2-ը անդակում հետադիմական ուժերի ժամանակավոր հաղթանակի շնորհիվ նույնպես անշուստվի էին խորհրդային Ռուսաստանից: Հունվարի 28-ին Անդրկովկասյան կոմիտեի անդամները պատասխանեցին վեճեր փաշային, որ ինքը պատրաստ է

պահելու հաշտության բանակցություններ՝ երկու կողմերի միջև վերջնական հաշտություն կնքելու համար: Սակայն նա անհրաժեշտ է գտնում իր զործողությունները համաձայնեցնելու Ռուսաստանում գոյություն ունեցող այլ կառավարությունների կարծիքների հետ, որոնք, ինչպես և Անդրկովկասի կառավարությունը, շահագրգռված են խաղաղության հաստատելու մեջ:

Միաժամանակ Անդրկովկասյան կոմիտեի անդամները նախաժամեցին Գ. Գեղեցկորին հետադարձ հող Ուկրաինայի կետրական առաջին նախագահին և Հարավարևելյան միության նախագահին, որոնցում նա տեղեկացրեց նրանք վերջիններիս վեճեր փաշայի առաջարկության մասին: Գեղեցկորին խնդրում էր նրանց շատապ կերպով Քիֆիս ուղարկել իրենց ներկայացուցիչներին՝ փետրվարի 14-ին նշանակված կոնֆերանսում հաշտության բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ: Քուրբական հրամանատարության առաջարկները քննարկելու համար: Ուկրաինական առաջին պատասխան շտաբով, իսկ Հարավարևելյան միությունից միայն Կուրբանի կառավարությունը պատասխան ուղարկեց, որտեղ ասվում էր, որ նախատեսվող կոնֆերանսի հրավերում ժամկետը իրեն հարմար չէ: Ռուսի և կոմիտեի անդամները փետրվարի 14-ի նիստում Քուրբայի հետ հաշտության բանակցությունների մեջ մտնելու հարցը քննարկվում էր առանց առաջին և Հարավարևելյան միության ներկայացուցիչների մասնակցության: Այդ նիստում որոշվեց վեճեր փաշային հաղորդել, որ Անդրկովկասյան կառավարությունը պատրաստ է սկսելու հաշտության վերաբերյալ բանակցությունները, ընդ որում «հաշտության հիմնական գիտելիքներն ու պայմանները կմշակվեն Անդրկովկասյան սեյմի կողմից, որպես ամբողջ Անդրկովկասի ներկայացուցչական օրգանի, որը կհավանքի Քիֆիսում փետրվարի 23-ին»:

Անդրկովկասյան կոմիտեի անդամներին հարգանքներով

1. Տե՛ս նույն տեղը, № 23, 24, 25:

2. Տե՛ս նույն տեղը, № 27:

3. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии № 37.

* Քուրբական զորքերի հորանումը և նրանց առջնական գործողությունները նկարագրում է Քյայքը Կարաբեկի փաշան Կարինի ամերիկյան օպերատիվ միջոցի ղեկավար զենեակա Հարություն Ներկայացված 1919 թ. սեպտեմբերի 25-ի հիշարկություն (ՏԶԿ՝ «Birinci Kafkas kolordu-unun 134 menesindeki harukati ve meshudati hakkinda general Harbord 23 senesindeki harukati ve meshudati hakkinda general Harbord, gıyasetindeki Amerika Heyetine takdim edilen rapor surati», Erzurum, 1335 (1919), s. 1-2):

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии № 15.

Ֆերմանում մեկը մյուսի հետեից նոր պահանջներ էին առաջ բաշում: Անդրկովկասի բազմաթիվ տկարությունը, երկպառակություններն ու զզվածուցը սկիզբում, մասնալաթական հուսակցությունն պարազոլիսների զավաճանությունը, որոնք ֆորթական գործակալության զեք էին խաղում, այս ամենը հենց սկզբից կանխորոշում էր սեմիի պատվիրակության փորձերի ձախողումը՝ բանակցությունների ժամանակ հասնելու իրենց կողմից առաջադրված հաշտության պայմաններին իրականացմանը:

Սեմիի պատվիրակության Տրապիզոն մեկնելու օրը Բրեստ-Լիտովսկից սասցվեց եւրոբրային Ռուսաստանի աբտաքլին գործերի ժողովրդական կոմիտարի տեղակալ Լ. Կալախանի ազդեցնեափրքը, որ կոմիտարիատին տեղյակ էր յաճում այն մասին, որ նախքան հաշտության պայմանագրի ստորագրումը ռազմական գործողությունները զազարեցնելու խորհրդային առաջարկի մեթոմը գերմանացիների կողմից Ռեյմ2 կառավարությունը հարկադրում է համաձայնել նոր պայմանների հետ: Մենք որոշել ենք, — հարցրում էր Կալախանը, — ստորագրել պայմանագրը... փետրվարի 21(8)-ի պայմաններին ամենաուրշ փոփոխությունից հետո անգամ՝

ինքնորոշման ձևի տակ Արշահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը Ռուսաստանից խլելու պայմանով:

Անդրկովկասյան սեմիի նախագահ՝ մենչևիկ Ն. Չխիսինն անմիջապես հրապարակախորհն բողոքարկեց Բրեստի հաշտության պայմանները: Նա հայտարարեց, որ Վնդրկովկասին ու նրա սահմաններին վերաբերող ամեն մի պայմանագիր, որը կնքված կլինի առանց ինքնուրույն Անդրկովկասյան կառավարության կամքի ու հավանության, կհամարվի զրկված միջազգային նշանակությունից ու պարտադր ումից, քանի որ Անդրկովկասը երբևէ չի ցանաչել բուշիկյան իշխանությունն ու ժողովրդական կոմիտանների խորհուրդը՝ (ընդգծումները մերն են — Ե. Ս.):

Սեմիի մարտի 11-ի նիստում որոշում ընդունվեց, որ Անդրկովկասը պրոմի է որպես միանգամայն ինքնուրույն քաղաքական միավոր և մերժում է Բրեստի պայմանագիրը: Այսպիսով, Անդրկովկասի ձևական «ինքնուրույնությունը» պաշտպանելու համար, երկրամասի կուսակցությունների ղեկավարները, արհամարհելով ժողովրդական զանգվածների շահերը, կանգնեցին բախտախնդիր քաղաքականության ուղու վրա, որը շուր էր յոնում Բուրք զավթիչների ջրաղացին: Անդրկովկասյան սեմիի կողմից այն ժամանակ բռնած դիմք մտայն հեշտացնում էր Անդրկովկասում ինտերվենցիա կազմակերպելու Բուրքական հրամանատարության խնդիրը: Ինչպես հետադարձում խոստանում էր սեմիի պատվիրակության անդամներինց՝ Խատիսովը, Կարախանի հեղափրքը ստանալուց հետո սմենք առասանվում էինք՝ մեկնել, թե ոչ, սակայն մենք վերջ է վերջո զղաքինք, որ մեր ուղևորությունն անհրաժեշտ է, Բենե գլխի էինք ընկնում, որ հուշվադր է հանրոպի ցրասուրյանը հանձնվելը՝ (ընդգծումը մերն է — Ե. Ս.):

Բրեստի հաշտության պայմանագիրը կնքելուց հետո Տրապիզոնի բանակցությունները կարող էին ձեռնառու լինել միայն Բուրք արքսուրներին, քանի որ սեմիի պատվիրակու-

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. № 47.
2. Там же, книга, № 51.
3. «Заря Востока», 1.II.1925. № 79.

* Խոսքը գերմանական երբ վերջապի մասին է, որն անհամեմատ ու վեկի ծանր պայմաններ էր առաջադրում, քան խորհրդային կառավարության փետրվարի 21(8)-ին ներկայացված պայմաններին: Բրեստ-Լիտովսկից կնքվող գրքի կերպարակը: Նրանում՝ 1918 թվականի մարտի 2-ին, խորհրդային պատվիրակության կողմից հրապարակված հայտարարության մեջ հզուտա Բուրքիայի Անդրկովկասի տարածքի ոչլշող շարգործելու անդաման կառավարության ավում էր. սնովկատում, բացահայտորեն խախտելով հենց իր գերմանական կառավարության կողմից ձևակերպված խախտելով 21(8)-ի վերջապի պայմանները և հարկի շտակով Արշահանի տարածքի 21(8)-ի Բաթումի մարզերի օպարտակելության խախտան կամքի հետ, ի, Կարսի ու Բաթումի մարզերի օպարտակելության խախտան կամքի հետ, Գերմանիան Բուրքիայի օպան խլում է այց ժողովրդ, որոնք Էրբը եւրոպական չեն եղել: Բուրքական զրքերի ազդեցը: (Տե՛ս ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ ПОЛИТИКИ СССР с. 1. док. № 77): Բրեստ-Լիտովսկի կոմիտանի ժամանակ Բուրքական պատվիրակությունը, ինչպես նշում է Կարախանը, ցանկանում էր ասանույ ավելի, քան 1877—78 թվականների պատերազմից հետո հաշտության սահմաններն էին: Իրանով էր բացառվում Բուրքական զրքերի հարձակումը զեկի Անդրկովկասի խորքը (Տե՛ս Լ. Ա. Martot, p. 495):

Քյունը ո՛չ իրավական և ո՛չ էլ սեպ սո՞վ ունե՞ր՝ Քուրքերին ստիպելու ընդունել հաշտության պայմանագրի ցանկալի պայմանները: Ինչպես ասանք, այդ բանը հասկանում էին նույնիսկ պատվիրակության անդամները՝ նախքան Տրապիզոն մեկնելը:

Անդրկովկասյան կառավարության նախագահ Գեգեղյուրին ուղղակի հայտարարեց. «Մենք Քուրքիային պատերազմ հայտարարեցինք Բրեստ-Լիտովսկի խաչատուակ պայմանագիրը ձախողելու համար»: «Զարյա Ռաստի» թերթը խոստովանում էր, որ Անդրկովկասը կանգնած է երկրնաբանի սուչե. բոլշևիկները սիրապետություն կամ թուրքական ներխուժում: Սկսյւր առանց տատանվելու գերագահեց երկրորդը¹:

Սկսյւի հաշտության պատվիրակությունը բաղկացած էր բառատուն հոգուց: Այն ղեկավարում էր Ա. Բ. Չխենկելին: Գաշնակցական կուսակցության պատվիրակների խումբը ղեկավարող Ա. Նախիտովը նշում էր, որ հաշտության պատվիրակության նման մեծանանակ կազմը վառ կերպով վկայում էր նրա ներսում տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներին միջև գոյություն ունեցող սուր հակասությանների առկայության մասին: Նման դրոթյունը Քուրքերի հետ նրա վարած բանակցությունների ժամանակ թուլացնում էր սկսյւի պատվիրակության դիրքերը և, ինչ խոսք, այն օգտագործվեց Քուրքերի կողմից՝ իրենց օգտին: «Երբ մենք եկանք Տրապիզոն,— գրում է Նախիտովը,— Քուրքական թերթերը շարժանդությունը սրամտում էին. «Եթե ժամանել է առջմական շոկատ, ապա այն սակավաթիվ է, իսկ եթե դա հաշտության պատվիրակություն է՝ շափազանց մեծ է»²:

Քուրքական պատվիրակության կազմում կային յոթ հոգի: Նրա նախագահն էր Հուսեյին Ռուսթի բեյը՝ ժովային դիպարտամենտի շտաբի պետը: Մարտի 14-ին բացելով «հաշտության» կոնֆերանսը, Հուսեյին Ռուսթի բեյը ճառով խոսքերով

«բացատրում» էր Օսմանյան կայսրության հասուկ առաքնությունը Անդրկովկասում: «Քուրքիայի պատերազմները Ռուսաստանի դեմ 200 տարվա ընթացքում,— հայտարարեց նա,— պաշտպանական բնույթ կին կրում մեր երկրների համար: Մեր ընդհանուր ճակատագրերը ավելի ու ավելի կին կողմում իրար: Այդ ընդհանուր փաստեկ պատմության քննադրումը Քուրքիան, զծրախառար, չէր կարող կատարել իր պատմական պարտը՝ Անդրկովկասին օգնություն ցույց տալու գործում, այնուամենայնիվ, մեր կողմից ապրած զարաշրջանը սպառցուցեց... մեր նախատարգրերի միաժողովան անհնարաձեղությունները: Մենք գտնում ենք, որ սեղ բաժանող խոչընդոտի խորտակումը արտակարգ կարեւորություն ունեցող մի կերտվել է, որովհետև այն կապելը, որոնք կապում են մեզ, միայն պատմական ու աշխարհագրական հարաբերություններ չեն, այլ, ավելի շուտ, սպաղկալի են»³:

Այսպիսով, խեղաթյուրելով իրողությունը, Հուսեյին Ռուսթի բեյը փորձում էր սպալացուցել անցյալում անդրկովկասյան ու Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ճակատագրերի պատմական ընդհարությունը: Անդրկովկասի «միավորումը» Քուրքիայի հետ, որի մասին խոսում էր նա, կարող էր նշանակել միայն Քուրք գավաթիների կողմից անդրկովկասյան ժողովուրդների կանում:

Այնլ ոչ, Հուսեյին Ռուսթի բեյը Տրապիզոնի կոնֆերանսում անցած իր կույրներեց մեկում հայտարարեց. «Ռուսաստանի բազաբական սահմանները պետք է հետ տարվեն Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմը, եւ Ռուսաստանն այդն չի կարող որևէ պահանջ ներկայացնել Անդրկովկասի նկատմամբ... ներկայումս հնարավոր է հարցի լուծման երկու եզրանակ կամ Քուրքիան կրալի Անդրկովկասը՝ ընդհուպ միևն Սե ու Գասպից ժովերի ակիբը, կամ Քուրքիայի խրամակայությունը ներք կկազմավորվեն բուֆերային տիպի անդրկովկասյան գանձանակ պետություններ»⁴:

Քուրքական գորբերի հաջող առաջխաղացումը ղեկավար-

1. Демократическое правительство Грузии и английское командование, Тифлис. 1928, с. 85.

2. Տե՛ս ԱԳԱՐ, փ. 1318, օր. 1, ձ. 619, ձ. 32.

3. «Заря Востока», 5. XI. 1925, № 976.

1. ԱԳԱՐ, փ. 1318, օր. 1, ձ. 318, ձ. 37.

2. Նույն տեղը, գ. 23, Բ. 191:

սույա ստաջ բերեց Յամանյան կայսրության կառավարողներին մտա: Տրապիզոնի կոնֆերանսի վերջին նիստում Ռաուֆ բեյը բարձրագույն հայտարարեց. «Մենք ցանկանում ենք, որ Ռուսերեն Արևելքի գլուխն անցնի»¹:

Ամբողջ կոնֆերանսի ընթացքում թուրքերը, տեսնելով անդրկովկասյան պատվիրակության կատարչալ սանջականությունը, նրանց թիպաում էին իրենց պայմանները: Սեյմի պատվիրակները իզմուկ մի իրադարձք դարձան Ռաուֆ բեյի ձեռքին: Անդրկովկասյան պատվիրակության զբոսը տունն ալիլի էր վառանում այն պատճառով, որ նրա Տրապիզոն ժամանելու պահին քաղաքն արդեն զբաղված էր թուրքական ջորքերի կողմից: Անդրկովկասյան պատվիրակության նիստում (մարտի 21-ին) նստախումբ, որն իրեն զգում էր որպես թուրքերի գերի, հայտարարեց, որ Տրապիզոնում հետագա բանակցությունները շարունակելու համար անմիա պայմաններ են ստեղծվել: Նստախումբը համեմատելով իրեն Բյամարիի հետ, ասում էր. «Ոչ էս, ոչ իմ նախորդ Բյամարիկ էրբեք արդպես շին վարվել: Ինչպե՞ս ես կարող եմ որևէ բանակցություններ վարել, եթե ես այստեղ նստած եմ որպես մի տիկնիկ, որին սուրճ են խմացնում և... որը լրիվ կարված է աշխարհից... Ես գտնում եմ, որ նման պայմաններում այլևս անհնարին է շարունակել բանակցությունները և անհրաժեշտ է դուրս գալ այդ գոփառյալ պայմաններից»²: Իսկ Չխենկելին անդրկովկասյան պատվիրակության համար ստեղծված զբոսը բնութագրում էր որպես բանտի պայմաններ³:

Կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում Ռաուֆ բեյը հասկացնել տվեց, որ թուրքական կառավարությունը Անդրկովկասը չէ ճանաչում որպես ինքնուրույն պետություն և սեյմի պատվիրակներին առաջարկեց հայտարարություն անել, թե «՞րն է անդրկովկասյան հանրապետության քաղաքական ու վարչական ձևի էությունը»:

Իր պատասխանում անդրկովկասյան պատվիրակությունը նշեց, որ «Ռուսաստանում կատարված բուլղարիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասում ստեղծվել է նոր ինքնուրույն

կառավարություն, և Անդրկովկասը փաստորեն իրենից ներկայացնում է մի պետություն, որն արդեն մտել է միջազգային հարաբերությունների սղորք, քանի որ այն իր բողոքն է հայտնել Բրեստի պայմանագրի դեմ, որը կնքված է եղել օտանց նրա պետության, թեև անդրկովկասյան կառավարությունը առկալվին չէ հայտարարել իր անկախության մասին և նույն չէ ներկայացրել սերտություններին»:

Թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը չի կարող Անդրկովկասը ճանաչել որպես ինքնուրույն պետություն, ուստի և ուժի մեջ է համարում Բրեստ-Լիտվոլսկի հաշտության պայմանները՝ այն մասում, որը վերաբերում է Անդրկասին: Ընդ որում, Ռաուֆ բեյը ընդգծեց, որ «ներկա բանակցությունների մեջ մտնելը չի հետագայում որևէ այլ նպատակ՝ քան տեսնական ու առևտրական հարաբերությունների հիմքի նախադատարանում և զրանց գործնական ու տեխնիկական մանրամասների մշակում, սրտեք դուրս են: Մտացել Բրեստ-Լիտվոլսկի պայմանագրի պարտավորությունից»: Թուրքական պատվիրակությունը ցանկություն հայտնեց, որպեսզի Անդրկովկասը հայտարարի իր անկախության և կառավարման ձևի մասին մինչև որ սկսված բանակցությունները կավարտվեն⁴:

Այդպիսով, թուրքերը մի կողմից պահանջում էին անհստակ իրազորման Բրեստի հաշտության Բաթումի, Կարսի ու Արգանանի մարզերին վերաբերող պայմանները, որոնց ձևադասաբերը պետք է կանխորոշվեր հանրաքվեի միջոցով: Ելք զննչում նրանք Անդրկովկասը դիտում էին որպես կորբորդային մուսուստանի բաղկացուցիչ մասը: Մյուս կողմից՝ թուրքերը պահանջում էին Անդրկովկասն անկախ հայտարարել, որպեսզի կարողանային իրենց համար հող նախապատրաստել Բրեստի հաշտության պայմանների կրպիտ խախտման և Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց զավթողական սլր լաններն իրավաստանելու համար: Այդպիսին էր թուրքական զվանահախույնության երկդմի ու խարդախ տակախկան Տրապիզոնի կոնֆերանսում:

1. ՀՀ ԿԳՊՁ, ֆ. 200, գ. 7, ք. 182—184;
2. ՏՆՍ Խուլի տեղը, Թ. 100—101:

1. ՀՀ ԿԳՊՁ, ֆ. 200, գ. 7, ք. 178—181:

կերայրենիք՝ մասավաթականների ձայնին և նրանց օգնու-
թյան կհան: «Կարճ ժամանակվա ընթացքում ամբողջ Աղբյու-
րը շանում, բացի Բարբիի նահանգից (որ հաստատված էր
Բարբիի կամուսայի իշխանությունը— Ս. Ա.), լրիվ վերականգ-
նըվեց կարգ ու կանոնը»¹:

Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Ա. Ի
Չիսնկելին մարտի 21-ի նիստում ընդունելով հաշտության
վերաբերյալ իրենց առաջ բաշած պայմանների կատարյալ
վերադարձը, հայտարարեց, որ «գոյություն չունի միասնու-
նախդրումը, հայտարարեց, որ «գոյություն չունի միասնու-
նախդրումը, ո՛չ էլ սեյմում: Ես կրկնում եմ,
որ մեր թուրքական միասնության բացակայության մեջ է:
Մեր պատվիրակությունը կողմնակից կարծիք չունեցավ»²:
Նույն բանն էր խոստովանում նաև հետախույզը: «Մեզ կոր-
նուստ է ոչ թե թուրքերի ուժը, այլ ներքին համերաշխու-
թյան ու համախմբվածության բացակայությունը»³:

Այդ բոլոր բան հայտնի էր Հուսեյնի Ռաուֆ քեյլին: Թուր-
քական կողմը հաջողությամբ օգտագործեց այդ հանգաման-
քը բանակցությունների ժամանակ: Նա ամեն կերպ ձգձգում
էր բանակցությունները, որովհետև ժամանակն աշխատում
էր թուրքերի օգտին: Շարունակելով թևակոխել հաշտության
իրենց պայմանները, թուրքերը նախօրոք դիտելին, որ սեյմը
պատվիրակաները ոչինչ ի վիճակի չեն հակադրելու իրենց:
Անևնազրկավոր փաստարկը թուրքերի մոտ ունի էր: Տրա-
պիզանի բանակցությունների ժամանակ նրանք շարունակում
էին իրենց հարձակումը ամբողջ հակառակ: «Բոլոր զեպի-
լում, — գիտում է նախօրոքը, — թուրքերի վարքագիծը միև-
նույնն էր՝ միաժամանակ և՛ բանակցությունը վարել, և՛
սպառնալով մեզ՝ ամբողջովին իրենց կամքը պարտադրելու
համար»⁴:

Տակավին Տրապիզանի կոնֆերանսի բացման նախօրյա-
կին, մակառի գլխավոր՝ Երզնկա—Կարին ուղղությամբ ա-
ռաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը մոտեցան Կար-

ին: Մարտի 12—ի գիշերը թուրքական զորքերը գրոհով
վերցրին քաղաքը: Հայկական զորամասեր հետ մղվեցին՝
հակառակորդի գերզանցող ուժերի կողմից, և թուրքերը մե-
տան հրդեհի բոցերով բռնկված քաղաքը, որտեղ նրանց ձեռ-
քն բնկան մեծ քանակությամբ թնդանոթներ և ռազ-
մամթերք:

Կարինի գրավումից հետո թուրքական առաջին կովկա-
սյան կորպուսը առաջ շարժվեց Մարիզամիշի ուղղությամբ:
Մարտի 17—ին հիշյալ կորպուսի զորամասերը գրավեցին
Քյոփրլու-քյուլը և Թորթումը, որտեղ բնկած էին Կարինից դե-
պի արևելք և Նյուխոս-արևելք, և նուստն սահմանին: Հայկա-
կան զորամասերը ապրիլի 5—6-ին թողեցին Մարիզամիշը և
նահանջեցին Նովոսիլիմ՝ այնտեղ ամրանալու և թուրքական
զորքերի առաջխաղացումը զեպի Կարս կասեցնելու համար:
Թուրքական 37-րդ դիվիզիան Տրապիզանը գրավելուց հետո
շարունակում էր առաջ շարժվել Սև ծովի ափի Էրկաշեքով
զեպի Բաթում: 4-րդ կովկասյան կորպուսը 12-րդ դիվիզի-
այի հետ միասին հարձակվում էր Մանազկերտի ուղղությամբ:
5-րդ դիվիզիան ապրիլի 7-ին զբաղեցրեց Վանը և նույնպես
մոտեցավ սահմանին, իսկ ապրիլի 9-ին թուրքական զոր-
քերը, անցնելով սահմանը, մտան Օլթի:⁵

Անդրկովկասյան կառավարությունն ու սեյմը, շարունա-
կելով իրենց հակահեղափոխական քաղաքականությունը,
չէին կարող չենվել շախմատային զանգվածների վրա՝ թուրք
ներխուժողներին հակահարված տալու համար: Ավելին.
հույսը դնելով Տրապիզանի հաշտության բանակցությունների
հաջողության վրա, Անդրկովկասյան սեյմը իր համաներքով
յուր նպատակում էր փրցնական ու հայկական զորամասերի
կազմալուծմանն ու բարոյալքմանը: Այնինչ, թուրքական հը-
րամանատարությունը, կազմակերպելով իր զորքերի սրբեթաց
հանգնեցնել նպատակած փաստի առջև՝ գրավելով Անդրկով-
կասի մի շարք մարզերը: Վերջապես, ապրիլի 6—ին թուր-
քական կողմը անդրկովկասյան պատվիրակությանը ներկա-

1. Մ. Ի. Հախվանյանի մատնագրողի արխիվ, ֆ. 11, գ. 29, ք. 581—582:
2. 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, ք. 95—97:
3. Նույն տեղը, ք. 116—126:
4. «Зорк Востока», 5-М. 1925, № 796:

1. S. W. Allen and Muratoff, եզվ. աշխ., p. 464.

յացրեց վերջնագիրը՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում ճանաչել իրենց կողմից առաջ բաշխած հաշտության պայմանները, այսինքն՝ Քուրբիային զիջել Բաթումի, Կարսի ու Արզահանի մարզերը:

Ապրիլի 8—ին տեղի ունեցավ կոմիսարիատի ու սեյմի բյուր Ֆրակցիաների ներկայացուցիչների համատեղ նիստ, որտեղ քննարկվում էր թուրքական վերջնագրին ներկայացվելիք պատասխանի նախագիծը: Որոշվեց Քուրբիային զիջել Օթլիի ամրոցը շրջանը, Արզահանի մարզի հարավային մասը, Կարսի մարզի հարավ-արևմտյան շրջանները և Կազըվանի մարզի արևմտյան մասը: Բացի դրանից պատրաստականություն էր հայտնվում թուրքերի հետ համաձայնագրի կնքելու շաղկապան հարցի վերաբերյալ՝ թուրքական պատվիրակության համար ընդունելի պայմաններով: Այդ պատասխանը, որն ըստ էության նշանակում էր սեյմի լրիվ, անվերապահ կապիտուլյացիա թուրք նվաճողների առջև, նույն օրը ուղարկվեց Ռուսի քրեյի:

Այդ ժամանակամիջոցում թուրքական զորքերն արգեն հասցրել էին զբաղել Արզահանը և Բաթումից 8 կմ հեռավորության վրա էին գտնվում, Իսկ հիմնական ուղղության վրա առաջին կովկասյան կորպուսի զորամասերը մտնեևում էին Կարսին:

Քուրբիայի պատասխան շտաբանով, Չիենկելին ապրիլի 8—ին հետագրեց Ռիֆլին՝ Բրեստի պայմանագիրը ճանաչելու անհրաժեշտության մասին: Նա հավատացած էր, որ թուրքական կառավարությունը չի ընդունի այն պայմանները, որոնք հենց նոր սեյմը ընդունել էր: Նա գիտեր, որ թուրքական զորքերն արդեն զբաղվել են այն անբնօրինակները, որոնք անդրկովկասյան կառավարությունը համաձայնել էր զիջել Քուրբիային: Իր հետագրի պատասխանը շտաբանով, Չիենկելին, օգտվելով իր արտակարգ լիազորություններից, ապրիլի 10—ին պատասխանեց թուրքական վերջնագրին (որի ժամկետն արդեն սնցել էր), այն է՝ անդրկովկասյան պատվիրակությունը օրնդունում է Բրեստ-Կոստովսկի պայ-

մանագիրը և դատարան է նրա հիման վրա շարունակել հետագա բանակցությունները:

Ապրիլի 13—ին Ռուսի քրեյը հազորեց Չիենկելյուն, որ թուրքական կառավարությունը տեղեկանալով այն մասին, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը ճանաչում է Բրեստի պայմանագիրը, անհրաժեշտ է համարում իր պաշտակցիչների մասնակցությունը բանակցություններին և Անդրկովկասի կողմից իր անկախության հայտարարումը: Դա նշանակում էր, որ զբաղվելով Արզահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերը՝ ի նախատես Բրեստի հաշտության պայմանները, որոնք նախատեսում էին հիշյալ շրջաններում հանրաքվեի անցկացումը նրանց ապագա պետական պատկանելությունը: Հարցը որոշելու համար, թուրքերն արդեն ձգտում էին, որ-պեսզի Անդրկովկասը հույսի իր անկախությունը՝ հետագայում նրա նվաճումը դյուրացնելու նպատակով:

Բրեստի հաշտությունը ճանաչելու հարցը քննարկվեց Եվրոյի նիստում ապրիլի 13—ին: Երկար լիճարանախոսուհե-րից ու դատարկ ձևերից հետո (վրացական մենչեկինների պարապլոսի Սերժբելու հայտարարության սգով՝ «Մենք կկարողանանք մեր սահմաններից այն կողմ նետել թշնամուն և նրանից ապատարել մեր Նոյերը»), որոշվեց հետևյալը. «Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի սահմանների վերաբերյալ Քուրբիայի ու Անդրկովկասի միջև հաշտության համաձայնություն չի կայացվել, անդրկովկասյան պատվիրակությունը առաջարկվում է անհապաղ մեկնել Ռիֆլիս»:

Այնինչ, թուրքական զորքերը, շարունակելով իրենց հարձակումը, արդեն մտնեցել էին Բաթումին: Ապրիլի 12—ին Վեյնը փաշան Բաթումի պարտին վերջնադիր ներկայացրեց՝ մինչև ապրիլի 13—ի մամր 4—ը հանձնել ըստաբը: Եղված ժամկետում պատասխան շտաբանով, ապրիլի 14—ին թուրքական 37-րդ զինվորային զորամասերը հարձակում գոր-

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 77.

2. Տե՛ս նույն տեղը, № 81:

3. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 83.

ծեցին Բաթումի վրա: Ամբոցի պարեա զենեալ Գեղեանովը, առանց մարտն ընդունելու, որոշեց հանձնել թաղաբը, թե՛ նա իր տրամադրութեան տակ ունէր 10 հազար զինվոր և 100 թնգունթ: Անշուշտ, եթէ շինէր Գեղեանովի զավաճանութեանը, Բաթումը կարելի էր պահել՝ առավել ևս որ սենով-լան նավատորմը նրան առաջարկեց իր օգնութիւնը: Թուրքերին կամովին զերի հանձնվեցին Գեղեանովը և վրացական առաջին զինվորային հրամանատար զինրաւ Արթմինիաձէն, իրենց շտաբներով: Բաթումը զբաղւելուց հետո թուրքական զորքերը գրավեցին Արաստումանը և շարունակեցին իրենց հարձակումը Քուսայիտի ու Քիֆլիսի նահանգներում:

Թուրքական զավթիչներին հակահարված առաւ գործը կազմակերպելու փոխարեն, ժողովրդական զանգվածների կազմին հակառակ և թուրքական զավթիչների պահանջով ապրիլի 22-ին Անգրիովկասը հռչակվեց ֆեդերատիվ «անկախ» հանրապետութիւն:

Ռուսաստանից Անգրիովկասի տնջատման հարցը սեյմում քննարկելիս առանձին պատգամավորներ, կանխատեսելով այդ քայլի կործանարար հետևանքները, զիմ դուրս եկան այդ որոշմանը: Այսպես, էսեա թումանովը ուղղակի հայտարարեց. «Պետք է անկեղծորեն խտտովանել, որ Անգրիովկասի «անկախութեան» գաղափարը գալիս է թուրք իմպերիալիստներից... այդ հարցը Անգրիովկասի կենաց ու մահովան հարցն էր: Ինչու՞ չուր չէր դիմում հանրաբնիկ օգնութեանը: Հավատացած՝ եր արդար չուր, որ եթէ այդ հարցը վճռվիր ազատ քվեարկութեան ճանապարհով, ժողովուրդը չէր ասի՝ շե՛մ ցանկանում այն անկախութեանը, որը գալիս է թուրքական սուլթանի մահակի տակից... անկախութիւն, որը հռչակված է այնպիսի պայմաններում, ինչպիսին ներկայումս գոյութիւն ունի Անգրիովկասում, դա նշանակում է անջնում զեպի թուրքիայի կողմից լրիվ ստրկացմանը: Անգրիովկասը շափազանց թույլ անտեսական ուժեր ունի զերկովկասը շափազանց կողմնորոշումն ունենալու համար: Անկախումս իր սեփական կողմնորոշումն ունենալու համար՝ Անգրիովկասն անկախ հռչակելը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կողմնորոշում զեպի թուրքիան, և այդ փաստը չուր ոչ որից չէր կարողանա թաքցնել»:

Երբ որոշում զեպի թուրքիան, և այդ փաստը չուր ոչ որից չէր կարողանա թաքցնել»:

Ենթարգային կառավարութիւնը կարող բողոք հայտնեց սեյմի նման ապօրինի բաշխ զիմ: Մտակալում թուրքիայի զինվանագիտական ներկայացուցչի բացակայութեան պատճառով ՌեՅԻՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը Մտակալում զիսամանական զեպուան Միքրաբիին ուղղված 1918 թվականի մայիսի 15—ի նոտալում իր բողոք հայտնեց Անգրիովկասը Ռուսաստանից անջատելու զիմ: Հիշյալ փաստաթղթում նշվում էր, որ Անգրիովկասի շատ վայրերում այսպես կոչված Անգրիովկասյան կառավարութեան իշխանութիւնը բոլորովին չի ճանաչում և ընդհանրապես ամբողջ Անգրիովկասում նրա զիմ են արտահայտվում ժողովրդական լայն գրնգվածները: Ի հաստատումն այդ բանի, նոտալում բերվում էին մի շարք կոնկրետ տվյալներ. «Քիֆլիսի և Քուսայիտի նահանգներում քնակչութիւնը բազմիցս բողոք է հայտնել Ռուսաստանից անջատվելու զիմ: Մուխումում, Փոթիում, Քուսայիտում, Գորիում, Քիֆլիսում, Գուշեթում և վրացական այլ քաղաքներում և ավաններում կայացած բազմամարդ շայշիւրում ընդունվում են որոշումներ, որոնք զատապարտում են սեյմին՝ ապօրինի իշխանութիւնն իր ձեռքը վերցնելու համար և պահանջում են հանրաբնիկ անցկացնել Այդ որոշումներում ընդգծվում է, որ սեյմի անզամները Համաստատանյան գործադիր ժողովի մէջ էին ընտրվում հեղափոխութեան նվաճումներն ամբապնդելու համար և որ նրանք չունենին և չէին կարող ունենալ որևէ լրագորութիւններ Ռուսաստանից անջատվելու հարցի վճռում մեջ: Հայկական շայշիւրն ու քաղաքները ալիկի մեծ համատարութեան են պահանջում հանրաբնիկ անցկացնել՝ պնդելով այն բանի վրա, որպէսզի իրենց պատվիրակները հեռանան սեյմից... Բարուն Ալիի անզամների խմբին հայտարարեց ուղարկատորներ, նույն ողով արտահայտվեցին կենտրանը, Ալլաթը, Գերբենար, Պետրովսկը, Հաջիկարսուր, Քյուրդամիրը և ընդհանրա-

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья в Трубецком, № 99.

պես ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասը՝ ընդհուպ մինչև Ելիզավետպոլսի»¹։

Անդրկովկասի «անկախության» հռչակման մասին նոր կառավարության նախագահ Չխենկելին շտապ կերպով հեռագրեց Վեհեր փառային. «Անդրկովկասն արդեն հայտաբարվել է անկախ ֆեդերատիվ հանրապետություն, որի հաստատումն է անկախ ֆեդերատիվ հանրապետություն, որի հաստատումն է անկախ ֆեդերատիվ հանրապետություն, որի հաստատումն է անկախ ֆեդերատիվ հանրապետություն» (ընդգծումը մերն է — Ն. Ա.)։

Այդ նույն հետագրում Չխենկելին հաղորդում էր, որ կառավարությունը համաձայնում է տալիս անդրկովկասյան հաշտության պատվիրակության ավարտի 10—ի ղեկավարությանը՝ Բրեստի հաշտությունը ճանաչելու վերաբերյալ և առաջարկում է վերսկսել հաշտության բանակցությունները Թուրքիայի հետ անհետադարձ ժամկետում հաշտություն կրելու համար²։

Մինչդեռ թուրք գաղթիչները շարունակում էին իրենց ինտերվենցիան ղեկի Անդրկովկասի խորքը։ Կարսի ուղղությամբ թուրքական զորքերը Քյազըմ Կարաբեքիր փառային հրամանատարությանը, հալթահարելով հայկական զորամասերի համառ զինադրությունը, որոնք մի քանի անգամ հետ էին մղել թուրքերի զորհները, մոտենում էին Անդրկովկասի զորպատին՝ Կարսին։ Կարսի բերդը լավ էր ամրացված։ Այն պաշտպանում էին հայկական կորպուսի 6 հազար մարտիկները, թեև թուրքական ուժերը կրկնակի շափով զերպանցում էին Կարսի կաշաղորի զորքերին, վերջինս ի վիճակի էր մեկ ամիս պաշտպանել ամրոցը³։

Հաշվե անելով այդ զոհվածությունները, և հենվելով սեյջի կողմից Բրեստի պայմանագրի ճանաչելու վրա, թուրքական

հրամանատարությունը անդրկովկասյան կառավարությունից անհիմն կերպով պահանջեց առանց մարտի հանձնել նաև ամբողջ Կարսի մարզը։ Ի պատասխան Վեհեր փառային այդ վերջնազորին, Չխենկելին հայկական կորպուսի հրամանատարությունը կարգադրեց զինադրություն ճուշդ շտապ և Կարսի էվակուացիայի պայմանների շուրջ թուրքական հրամանատարության հետ բանակցությունների մեջ մտնել։ Չխենկելին աղերսում էր Վեհեր փառային՝ մեկ ամիս ժամանակ հատկացնել Կարսի զորքերը զուր բերելու, քրիստոնեական բնակչությունը էվակուացիայի և ազգամական գույքն ու նյութական այլ արժեքները քաղաքից փոխադրելու համար։ Սակայն թուրքական հրամանատարությունը ցանկանում էր գրավել Կարսը այնտեղ եղած բոլոր հարստությունները և ազգամական գույքը հետ միասին։ Ապրիլի 25-ին Քյազըմ Կարաբեքիր փառային զորքերը Կարսի մատույններից երկու կիլոմետր հեռավորության վրա էին գտնվում։

Անդրկովկասյան կառավարության կազմալուծման և կարգադրությունը կազմալուծեց Կարսի պաշտպանների շարքերը։ Ապրիլի 25-ին քաղաքն առանց կռվի հանձնվեց թուրքերին։ Կարսի մարզային կոմիսար Չամսեր երկու օր հետո քաղաքը թողնելու հանձնարանների մասին հեռագրում էր հեռույալը. «Մեր բոլորիս համար անսպասելի և չափազանց կարճ ժամկետում Կարսի ամրոցի հանձնումը՝ Քիֆլիսից ստացված կարգադրության համաձայն, հանգեցրեց այն րանին, որ Անդրկովկասի այդ պատմոր պաշտպանելու համար լավ նախապատրաստված ազգաբնակչությունը քաղաքում էր բառացիորեն ամեն ինչ թողնել և ապրիլի 25-ի երեկոյան ժամը 5-ին լքել Կարսը։ Քաղաքը բռնկված էր հրդեհի բռնկով, այրվում էին լավագույն շենքերը։ Բնակչության նահանջի տեսարանը աննկարագրելի է»⁴։

Բնական է, որ Անդրկովկասի կառավարության կողմից Կարսի հանձնումը թուրքերին առաջ բերեց ժողովրդական խռովածների բուռն դալույթը։ Իր հաշերում խոստովանելով խոստովանում է, որ Կարսի հանձնումը ուժեղ թողնություն

1. Документы внешней политики СССР, т. 1, № 179.
2. 34-е Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 102.
3. 34-е Кадышев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960, т. 53.
4. 34-е Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 123.

1. ՏՆՎ նույն տեղը
2. նույն տեղը

առաջ բերեց: «ժողովրդի մեջ առաջ եկած հուզումներ շեղ-բացնելու համար.— վկայում է ես,— մենք որոշեցինք հետաքննություն անցկացնել, իմանալու համար, թե ինչքան ժամանակ Կարսը կարող էր պաշտպանվել, եթե չլիներ հանձնվելու վերաբերյալ հրամանը»: Ինքնարդարացյանն նպատակով դավաճաններ որպես էքսպերտ հրավիրեցին կողակայան բանակի շտաբի պետ գեներալ Անանյանին: Վերջինս պնդում էր, թե իբր Կարսի դրոշմներ ապրիլի 24-ին անհետացի էր, նրա ժամերը հաշվված էին: «Քանի որ հասարակայնությանը շարունակում էր հուշել Կարսի անկման հարցը,— հողորդում է այնուհետև Խատիսովը,— կառավարությունը 1918 թվականի մայիսի 5-ին մանրամասն և փաստական մի հաջորդում հրապարակեց, որտեղ ներկայացվում էին բոլոր այն հանգամանքները, որոնք Կարսի հանձնման պատճառ էին հանդիսացել»¹:

Այդ հողորդման մեջ, որը կազմվել էր կառավարության ղեկավար Չխենկելու կողմից, բացի ընդհանուր ֆրազիերից չի բերված և ո՛չ մի կոնկրետ փաստարկ, որը կարողանար արդարացնել Բաթումն ու Կարսը առանց կալի թուրքերին հանձնելը: Այսպես, օրինակ, Բաթումի կապիտուլյացիայի վերաբերյալ ասվում է, որ մարտի 13-ին Տրպիզոնում անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Չխենկելին «երկու անգամ հեռագրել է Բաթում նեղքին գործերի նախարարին այն մասին, որ Բաթումի մատուցյների կամավոր էվակուացիան ինքն անհրաժեշտ է համարում մի շարք նկատառումներից ելնելով»², որոնք այդպես էլ անհայտ մնացին: Եման ընդհանուր ֆրազիերով Չխենկելին փորձում էր «հիմնավորել» Կարսի հանձնումը թուրքերին:

Կարսը թողնելուց հետո հայկական զորամասերը նահանջեցին Ալեքսանդրապոլ: Ճանապարհով, չնայած թուրքերի հետ ապրիլի 25-ին կնքված դինդզուղարին, նրանք անպատեխորհուն ենթարկվեցին հակառակորդի հարձակմանը, որը նրանց հաջողվեց հետ մղել:

Կարսի ու շրջակայքի ամբողջ բրիտանյա ազդեցականությունը (188 հազար մարդ), որը հիմնականում բաղկացած էր հայերից, վախենալով նոր ջարդից, զորքերի հետ միասին թողեց քաղաքը:

Թուրք նվաճողների նպատակադրումը ժամանակին հիշուկերով բացահայտել է Սարգիս Կասյանը իր «Ո՛ր է ելքը» գրքույկում, շեշտելով, որ «տաճկական զինվորական իմպերիալիզմը ձգտում էր ամբողջապես խեղդել Հայաստանը հայերի արյան ծովի մեջ»³: Գրա աղայություն էր թուրք զավթիչների հետագա առաջխաղացումը Հայաստանի և Անդրկովկասի խորքերը:

Շարունակելով իրենց զավթողական քաղաքականությունը, թուրքերը ոչ միայն խախտեցին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի պայմանները և դրավեցին Կարսի, Արզահանի, Արդվինի ու Բաթումի շրջանները, այլև գրավեցին ուրիշ մարզեր: Թուրքական զավթիչների կողմից այդ մարզերի գրավումը ուղեկցվում էր հայ ազգայնակառուցյան նկատմամբ նոր գաղափարների շարագործություններով և ազգային երկպառակություն բարձրելով: Այդ պայմաններում, թուրքական իշխանությունների հակողության տակ, կազմակերպված հանրաքվեն կուպիտալիզատակության վերածվեց:

Խորհրդային Ռուսաստանը, որն այն ժամանակ զգվարին պայքար էր մղում օտարերկրյա ինտերվենաների ու ներքին հակահեղափոխական ուժերի դեմ, ի վիճակի չէր դիմելու ապակցություն ցույց տալ Անդրկովկասի ժողովրդական պահպաններին՝ թուրք նվաճողների հարձակումը հետ մղելու համար: Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգների և Անդրկովկասի միջև երկված տարբեր այն ժամանակ զանվում էր սպիտակզավառդիականների հակողության տակ: Միակայն խորհրդային կառավարությունը բազմիցս իր բողոքն է հայտնել թուրք զավթիչների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ գործարկված ազգանությունների, ինչպես նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի՝ Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածները խախտելու առթիվ:

1. «Заря Востока», 15-ХІ, 1925. № 203.
2. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 144.

1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին խորհրդային կառավարության նոտայում սերկացվում էին թուրքական ներխուժողների խարդախ մեթոդները, որոնք ձգտում էին ցույց առնել իր Կարսի, Արղաճանի ու Բաթումի միացվել են Քուրքիային՝ տեղի ազգաբնակչության ազատ կամքի արտահայտման հետևանքով: Խորհրդային կառավարության նոտայում ընդգծվում էր, «Բրեստ-Լիտովկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը նախկինում սուսական հանրապետության կազմի մեջ մտնող Կարսի, Արղաճանի ու Բաթումի մարզերի ազգաբնակչությանը իրավունք էր վերապահում նոր կարգ հաստատել իր հարևան պետությունների և հասկապես Քուրքիայի հետ համաձայնեցված»:

Նշված մարզերի ձակառոտները, նրանց միջազգային իրավական դրությունը պետք է որոշվեր այդ մարզերի ազգաբնակչության ազատ ինքնորոշման ձևնապարհով: Մինչդեռ, պայմանագիր կնքելուց անմիջապես հետո, այդ մարզերը գրավվեցին թուրքական ռազմական ուժերի կողմից և նրանց նկատմամբ կիրառվեց ռազմական օկուպացիայի ոճծիմ, որն ուղեկցվում էր խաղաղ ազգաբնակչության անթույլատրելի կոռուպտումով ու բռնություններով: Միաժամանակ թուրքական վարությունն մտցնելու հետ մեկտեղ կատարվեց 19 տարեկանից բարձր տղամարդկանց հարկադիր հավաք:

Ազգաբնակչությունը, որի կամքի ազատ արտահայտումը միայն պետք է հաստատվեր նոր կարգը, նախապես տեևորի էր ենթարկվել և զրկվել այնպիսի պայմանների մեջ, որ էրնք մարզերի բնակչությանը տրված իրավունքը վեր էր օձվում բացահայտ ծաղրի նրանց նկատմամբ: Ընտրության նախօրյակին քաղաք էրևելիները, որոնց ազգեցությունը կարող էր լինել ոչ հօգուտ Քուրքիայի, արտաքսվում էին քաղաքից, ձերբակալվում, իսկ շատ զեպերիում՝ նույնիսկ զեղակահարվում: Փվեարկությունը տեղի էր ունենում թուրքական իշխանությունների բացահայտ վերահսկողության ներքո... նման պայմաններում քվեարկության արդյունքները չէին կարող չկանխորոշվել:

«Ուսաստանից խլված մարզերի ազգաբնակչության նրկատմամբ գործադրված բռնությունը համարելով պայմանա-

գրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում, խորհրդային կառավարությունը սույնով հայտարարում է, որ նա չի կարող համաձայնել Կարսի, Արղաճանի, Բաթումի մարզերի ազգաբնակչության ազատ կողմից կամքի արտահայտության հետևանքների հետ և գտնում է, որ այդ ազգաբնակչության իրավունքը՝ իրենց մարզերում նոր կարգ հաստատելու, չի զգաստարժանված և նշված մարզերի նոր իրավիճակի հարցը բաց է մնում»:

Պատասխան նոտայում թուրքական կառավարությունը ամեն կերպ աշխատում էր «արդարացնել» իր գործողությունները: ԻնՖՅՆ կառավարությունը 1918 թվականի հոկտեմբերի 10-ի նոտայում նորից մատնանշում էր, որ Քուրքիան Կարսի, Արղաճանի ու Բաթումի մարզերը գրավել է ապօրինի կերպով՝ ի խախտումն Բրեստի հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածի: «Այն հարցը, թե խորհրդային կառավարությունը արդյոք բոլոր մանրամասներով իրագործել է Բրեստի պայմանագրի որոշումը Կարսի, Բաթումի ու Արղաճանի մարզերը թուրքական իշխանություններին հանձնելու մասին, զուրկ է ամեն մի իմաստից թեկուզ այն պատճառով, որ թուրքական ռազմական ուժերը, հաշվի չնստելով պայմանագրային պարտավորությունների հետ, ժամանակից շուտ և սուսական իշխանությունների հետ համաձայնություն չեկած սկսեցին ներխուժել Կարսի, Բաթումի և Արղաճանի մարզերը, որ նրանք զգալիաբար սկսեցին հաշվահարող տեսել օեակական ազգաբնակչության հետ»:

Թուրքական գործեր տեևորի ենթարկեցին ոչ միայն Կարսի, Արղաճանի ու Բաթումի շրջանների ազգաբնակչության լիմնական մասին, այլև պատժել միջոցներ ձեռնարկեցին տեղի մասնեզական ազգաբնակչության այն խավի դեմ, որը հանրաքվեի նախօրյակին պատրաստվում էր Քուրքիային միանալու դեմ քվեարկել: Խորհրդային կառավարության նոտայում այդ մասին ասվում էր. «Տեղական մասնեզական ազգաբնակչության ներկայացուցիչները դեմ էին սուսական կառավարությանը լուրջ հիմնավորված և բազմաթիվ փաս-

1. Документы внешней политики СССР, т. 1. № 346.
2. Документы внешней политики СССР, т. 1. № 363.

տական նյութով խարսխված բողոքներով՝ ժողովրդական կամքի արտահայտման այն անթույլատրելի խեղաթյուրման արժիվ, որն իրենից ներկայացնում էր այդ մարզերի դժբախտ ազգաբնակչության այսպես կոչված թվեարհույթունը՝ իրենց ապագա ճակատագրի հարցով»¹։

Այս փաստաթղթերն ու նյութերը անհերքելիորեն վկայում են այն մասին, որ Կարսի, Արգահանի և Բաթումի տարածքները 1918 թվականին ըստ էության զբաղվեցին ուղղակի անբարեխիչ հետևանքով, ինչը Քուրբեխյի կողմից Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների կույտն իսխատում էր նշանակում։ Բնական է, որ խորհրդային կառավարությունը հենց այն ժամանակ էլ հայտարարեց, որ նա չի ճանաչում թուրք զավթիչների կողմից Կարսի, Արգահանի ու Բաթումի մարզերում անցկացրած հանրաթվեի արդյունքները, և դրանց միացումը Քուրբեխյին անօրինական է համարում։

Ներքին պայքարով ու երկպառակություններով ջլատված անդրկովկասյան կառավարությունը չի վիճակի չէր դիմադրություն կազմակերպել Անդրկովկասի խորքերն առաջխաղացող թուրք զավթիչներին։ Ուստի, Քուրբեխյի հետ շուտափույթ հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով, նա որոշեց վերսկսել Տրապիզոնում ընդհատված բանակցությունները։ Բանակցությունները վերկազմեցին Բաթումում՝ 1918 թվականի մայիսի 11-ին։ Թուրքական պատվիրակությունը զբլխավորում էր արգարադատության նախարար Խալի բեյը։ անդրկովկասյան պատվիրակությունը՝ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կառավարության նախագահ՝ Զինկելիին։ Թուրքերի համար անսպասելի կոնֆերանս ժամանեց և զերմանական պատվիրակությունը՝ գեներալ Ֆոն Լոսովի ղրխավորությամբ՝ Անդրկովկասում կայանական Գերմանիայի շահերը պաշտպանելու պատճառաբանությամբ։ Կոնֆերանսի

աշխատանքներին մասնակցում էին նաև թուրքական նվաճողների գործակալությունը հանդիսացող Հյուսիսային Կովկասի ներկայացուցիչները, որոնց նպատակն էր Հյուսիսային Կովկասը միացնել Օսմանյան կայսրությանը։ ՌեՖՍՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտեի ատի մայիսի 16-ի վերը հիշատակված նստային նշում էր, որ առանց Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների Բաթումի կոնֆերանսը իրավասու չէ վճռելու տարածքային հարցերը, քանի որ Անդրկովկասյան կառավարությունը, որը հայտարարել է Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու մասին, չի ճանաչվել ժողովրդական կոմիտեի և խորհրդի կողմից։ Պնկելով Բաթումում բնիացող բանակցություններին ուսական կառավարության պատվիրակների մասնակցության վրա,— առվում էր այնուհետև նստայում,— ժողովրդական կոմիտեի ատի ընդգծում է, որ գրանով ամենին էլ չի նախատեսվում աստպաւն կառավարության կողմից այսպես կոչված Անդրկովկասյան կառավարության ճանաչումը, արվին՝ առանց նրա մասնակցության կնքված պայմանագիրը նա իրեն համար պարտադիր չի գտնի ճանաչելու»¹։ Այս նստային պատասխան չհետեց։

Բաթումի կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահը հայտարարեց, որ սեփական բանակցությունները պետք է դիտել որպես Տրապիզոնի բանակցությունների ուղղակի շարունակություն և որ դրանց հիմքում՝ օսմանյան պատվիրակության ասրիլի 10-ի պատասխանի համաձայն, պետք է զրլի Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը։ Բայց Խալի բեյը սեղոտուեղը և ամենավճուկան ձեով մերժեց անդրկովկասյան պատվիրակության կողմից առաջարկված բանակցությունների վարելու հիմքը։ նա հայտարարեց, որ օսմանյան կառավարությունը այլևս չի կարող ղեկավարվել Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության պայմաններով, քանի որ Անդրկովկասն արդեն ինքնբերույն պետություն է, որը ճանաչվել է Պարսիայի կողմից՝ մայիսի 27-ին, ուստի և Բրեստ-Լիտվսկի պայմանները չեն կարող տարածվել նրա վրա։ Թուրքական պատվիրակությունը ընդ-

1. Նույն անգր.

գծում էր, որ Տրապիզոնի կոնֆերանսից հետո շատ բան է փոխվել և Թուրքական կառավարությունն այլևս չի կարող սահմանափակվել տարածքային այն ձևերի շրջաններով, որոնք նախատեսված էին Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրով:

Այդ ժամանակամիջոցում Թուրքական զորքերը հեշտությամբ գրավելով Բաթումի ու Կարսի մարզերը, 1918 թվականի մայիսին ներթուփեցին Թիֆլիսի ու Երևանի նահանգներ: Այդ հաջողությունը ողջնշում էր էնվերին՝ կրկնելու 1914 թվականի ձախողված իր արշավանքը, որը նպատակ ուներ Յամանյան կայսրությանը միացնել ամբողջ Կովկասը և Իրանական Ազրբեյջանը, ներթափանցել Անդրկասպյան երկրամաս և այնուհետև Աֆղանստան, Հարավային Իրան և Հյուսիսային Հնդկաստան՝ այդ երկրների մահմեդական ազգաբնակչությանը անդլիսացիների դեմ ապստամբության կոչելու համար:

Բաթումի կոնֆերանսի ընթացքում ամենից ակնից ցայտուն կերպով դրսևորվեցին Թուրքիայի կառավարող վերևախմբի նվաճողական ձգտումները: Բաթումի բանակցությունների ընթացքում Թուրքական հրամանատարությունը շարունակում էր իրականացնել էնվերի վերը հիշակված պլանը, որի արգել իրազրծման համար Թուրքական պատվիրակությունը մայիսի 14-ին վերջնադիր ներկայացրեց՝ պահանջելով Թուրքական զորքերի հրամանատարությունը տրամադրել Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուլֆա երկաթուղաղիքը: Այդ լիտի պահանջը «հիմնավորվում» էր Իրանում անդլիսացիների գործողություններին հակազդելու նպատակով դեմոված ուժեր փոխադրելու «անհրաժեշտությունը»: Մինչդեռ իրականում դա նշանակում էր ամբողջ Հայաստանը հանձնել Թուրքական նվաճողների հռչակումները:

Ահա թե ինչ էր հաղորդել զիններս Լոսովը մայիսի 15-ին Բեռլին՝ արտաքին գործերի նախարարությանը. «Մարտը հայկական մարզեր հանդիսացող Ախալբալայի, Ալեքսանդրապոլի և Երևանի նկատմամբ Թուրքերի շարժից դուրս պահանջները ցույց են տալիս, որ նրանք ձգտում են գրավել Իրևանի պայմանագրով չնախատեսված մարզեր, շահագոր-

ծել Կովկասը և իրականացնել հայերի լրիվ ոչնչացումն Անդրկովկասում:

Մայիսի 13-ին Թուրքերը վերջնապես պահանջեցին Իրենց հանձնել Կարս—Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթգիծը, Կախուրը այդ մասին շահյունելով ինձ և շատանալով իմ համաձայնությունը»: (Ընդգծումը մերն է— Ն. Ս.):

«Քանի որ Կովկասցիները չեն ցանկանում, որ Թուրքերը մտոր գործեն Անդրկովկաս,— գրել է Լյուդենորֆը,— իսկ էնվեր փաշան իր զորամասերին ստիպում է ներթուփել Կովկաս, բայտ Լոսովը, հարկ կա, որ Բեռլինը միշտուր գործին և Թույլ շատ, որ Թուրքերը գրավեն Կովկասը»:

Իհարկե ն' Լոսովը ն' Լյուդենորֆը մտահոգված էին ոչ թե հայերի և Հայաստանի հարցով, այլ՝ հիմնախախտ շահերով Անդրկովկասում:

«Кавказское слово» իերթը, անդրադառնալով Թուրքերի վարած քաղաքականությունը, գրել է. «Թուրքերի գործունեության ուխտագրած ընդլայն Անդրկովկասը համար ակնհայտ էր հենց սկզբից, այն օրվանից, երբ նրանք առաջինը փորձեր կատարեցին բանակցություններ վարել ուսուկան զորքերի հետ, որոնք այն ժամանակ կանգնած էին Թուրքիայի խորքերում:

Եթե ուշադիր հետենք իրադարձությունների զարգացման ընթացքին, պարզ կդառնա, որ Թուրքերի բոլոր հաջողությունները, որոնք ուղեկցել են նրանց Տրապիզոնի, Երզրեկայի, էրզրումի, Սարիկամիշի, Բաթումի, Կարսի և այժմ էլ Ալեքսանդրապոլի գրավումով, հանդիսանում են ոչ այն բան ազգական գործողությունների հաջող իրականացման՝ այդ բառի իսկական առումով, որքան ղեկավանադրական թակարդների ու միջազգային մի շարք նորմաների, իրավունքների ու զինագաղտրի պայմանների խախտման արդյունք»:

Իտրքական հորդանները հարձակման անցան Ալեքսան-

1. Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918г. Документы. Е., 1970г. с. 16.

2. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914—1918гг. М., 1924, с. 215—216.

3. «Кавказское слово» 1918, № 97.

զըբապոյի վրա Բաթումի վերջնագիրը ներկայացնելուց անմիջապէս հետո: Մայիսի 15-ի առաջուտան թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում անսպասելիորեն հարձակում գործեցին հայկական կորպուսի վրա:

Հայկական կորպուսի հրամանատար զինեւրայ նագարբեկյանը թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավման մասին իր հաղորդման մէջ մասնանշում էր, որ թուրքական զորքերը անհետանամոթ կերպով խախտեցին զինարդարը և, առանց որևէ նախազգուշացման, հարձակման անցնելով մայիսի 15-ին գրավեցին Ալեքսանդրապոլը: Թուրքերի ուխտադրում հարձակումը կազմալուծեց հայկական զորամասերը շարքերի և նրանք սկսեցին անկանոն ձևով նահանջել հակառակորդին թողնելով մարտական ողջ սևինիկան ու պարենի բոլոր պաշարները: Ալեքսանդրապոլի ջոկատի մէջ մտնող զինվորներինց շատերը փախան Քիթլիս²:

Ալեքսանդրապոլի ջոկատի հրամանատարի հաշվետվութեան համաձայն, քաղաքը հանձնելուց հետո, զինվորների զանգվածային դատարկութեան հետևանքով ճակատում զորքեր գրեթէ չէին մնացել: 1-ին, 4-րդ, 7-րդ և 8-րդ հրաձգարկի զեղերը լքել էին իրենց զիւրքերը: Գրանցից յուրաքանչյուրում հաշվվում էին ընդամենը 20—40 հոգի: Հրաձգարկի 3-րդ և 4-րդ ամբողջ զեղերում կար ընդամենը 100 զինվոր³: Ստորագույն և էջմիածնի զավառների ազգայնակութունը թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո շտապ կարգով էվակուացվում էր:

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, երբ հայկական զորքերը հետ քաշվեցին Արփաշայից ու երկաթուղագծից այս կողմը, հայկական կորպուսի զորքերը կենտրոնացան երկրիցիտալ ուղղութիւնների վրա՝ Լոսովա, Ղարաբիխայի ու Շիրանի: Նապարեկյանի ընտրումամբ, հայկական զորամասերի զինակը շափազանց ծանր էր: Բանակում իշխում էր կատարյալ անկազմակերպվածությունը: Ե՛մ տրամադրութեան սակ զրված կորպուսի ամենապառնալից հարցը, — հաղորդում էր նա, — ներկայումս զորքերի ապահովումն է

տակն տեսակի պարենով: Էվակուացիան ժամանակին կազմակերպելու անհնարինություն, պաշկանանների կուտակման և կարտում ու Ալեքսանդրապոլում շարժական կազմի անբաժարար լինելու, ինչպես և այդ երկու կետերում թուրքերի կողմից հակադրական պաշարներ գրավելու հետևանքով կորպուսի սրածախսութեան սակ մնացած մարտական, իրաջին, պարենային ու հուրածախսի պաշարները բոլորովին աննշան են: Մեր զորքերը գրեթէ հասել են հնարաւոր նահանջի մարտեղ կետերին, հարկ է ընդունել, որ մեր դրոշմյունը, առանց զրոյց եղող օգնութեան, անկասկած է պատահալով հետագա շարունակումը թուրքերի հետ անհնարին է դառնում⁴:

Այս բոլորը քաջ հայտնի էր թուրքական զավթիչներին, որոնք մայիսի 26-ին Բաթումում գտնվող անդրկովկասյան հանրապետութեան պատգամաւթյանը նոր վերջնագիր ներկայացրեցին: Ինչպես նախկինում, թուրքական հրամանատարութիւնը պատրվակի գտավ իր ազդեցիվ նոր զործուգութիւնները արգարացնելու լաճամբ: Երբ նա ցանկանում էր զրոյցովէ Ալեքսանդրապոլը և մինչև Ջուլֆա գնացող ամբողջ երկաթուղին, նա որպէս պատրվակ մատնանշում էր զնոյի Իլյան՝ անդիլացիների զէմ զորքեր փոխադրելու անհրաժեշտութիւնը: Բայց հենց որ թուրքերը հասան այդ նպատակին, ոչ մի թուրք զինվոր չուղարկվեց Իլյան: Գրավելով Հայաստանի տարածքի մեծ մասը, թուրքերն այժմ ձգտում էին նվաճել ոչ թէ Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը, այլ՝ Հատազա ինտերվենցիայի համար որպէս պատրվակ նրանք շեղած հորինեցին հերթաթ այն մասին, թէ «հարշուր հագարափը թուրքեր ու մահմեդականներ Բաքվում ու նրա շրջակայքում կրում են անխիղճ ավազակների՝ այսպէս կոչված հեղափոխականների արշուտն լուծը»: Իրենց հավաստակցներին «փրկելու» համար թուրքական վերջնագրում առաջ էր քաշվում Անդրկովկասի երկաթուղային ողջ ցանցը թուրքական զորքերի տրամադրութեան սակ զնելու պահանջը և Օս-

1. ՏՆ՝ 22 ԿՊՊԱ, ք. 200, գ. 19, ք. 19—50:

2. ՏՆ՝ 22 ԿՊՊԱ, ք. 44—48:

1. 22 ԿՊՊԱ, ք. 200, գ. 19, ք. 21—25: Ամբողջ Հայաստանի զավթմանը թուրք արևելաներին խոնարհեցնելու Սարգսյանապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբիխայի համաձգովրդական հերոսամարտերը: (Այդ մասին մանրամասն տես երկրորդ գլխում):

2. Եոյնի տեղը, գ. 11, ք. 22:

մանչյան կայսրության ու Անդրկովկասյան Հանրապետության միջև բնկած սահմանի նոր «ճշտման» անհրաժեշտությունը: «Սահմանների ուղղման» տակ ենթադրվում էր Օսմանյան կայսրությունը անհավաղ միացնել Նախիջևանի գավառը՝ Ներսայալ Օրդուբադը, Շարուր-Դարբալազայի գավառի կեսը, Մուրմալուի մրուջ գավառը, Էջմիածնի գավառը, Երեզնի գավառի կեսը, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլ բաղադրով և Ախալցխայի ողջ նահանգը: Այս վերջնագրին պատասխանելու համար Թուրքական պատվիրակությունը Բաթումում 72 ժամ ժամանակ տվեց՝ սկսած մայիսի 26-ի երեկոյան ժամը 8-ից:

Թուրքական նոր վերջնագիրը մահացու հարված էր Անդրկովկասյան սեյմին: Այսուհեղ սուր պայքար բարբոթվեց վերջնագրին պատասխան տալու հարցում: Մուսավաթականները դանձում էին, որ պետք է այն անհավաղ ընդունել, դաշնակները ամբողջովին մերժում էին Թուրքական պահանջները, իսկ վրաց մենչիկները ձգտում էին Թուրքիայի հետ իրենց համար ձևափոխ հայտություն պայմաններին հասնել հայկական տարածքների հաշվին: Այդ տարածայնությունները երևան եկան Բաթումի կոնֆերանսի հենց սկզբում: Տակավին Թուրքերի կողմից նոր վերջնագիր ներկայացնելուց առաջ սեյմի պատվիրակության տարբեր ֆրակցիաները իրարից դադանի սեպարատ բանակցություններ էին վարում ես-վի թելի հետ:

Սեյմի արտաքին ու ներքին քաղաքականությունն սնունդ էր հանանում վերջինս ստիպված էր մայիսի 26-ին ընդունել որոշում, որանեղ ամված էր հետևելուր. «Քանի որ պատերազմի ու խողաղության հարցում անդրկովկասյան սեյմին հանրապետությունը ստեղծած ժողովուրդների (այսինքն՝ սեյմում ներկայացված կուսակցությունների — Վ. Ս.) միջև ի հայտ եկած արժատակյան տարածայնությունները, որոնց հետևանքով անհնարին է դառնում Անդրկովկասի սնունդից հանդես եկող մեկ հեղինակավոր իշխանության ելույթը,

սեյմը հաստատում է Անդրկովկասի մասնատման փաստը և իր լիազորությունները ցած է գնում»:

Օգովելով Անդրկովկասի անջատումից և ասանձին հանրապետությունների հանդես դալուց, Թուրքական զորքերը շարունակում էին իրենց հարձակումը Հայաստանի ու Վրաստանի տարածքում:

Վրաց մենչիկները Վրաստանն անջատ հանրապետություն հռչակեցին լուի այն պատճառով, որպեսզի կարողանան Թուրքիայի հետ սեպարատ բանակցություններ սկսել: Այդ կապակցությամբ նույն փորձարհիան ցեխիկորեն հայտարարեց, որ «եթև հայերը խեղդվում են, ապա վրացիները պարտավոր շեն նրանց հետ միասին խեղդվել... Վրաստանը սովոր չէ Թուրքերի տիրապետության տակ գտնվել, իսկ հայերը ընտելացել են դրան և եթև մահմեդականներն անջատվում են Անդրկովկասից, Վրաստանը կգտն նրանց հետևից»:

Այս արտահայտությունը խիստ բնորոշ է. այն, վկայում է, որ Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցությունները՝ մենչիկներին, դաշնակներին ու մուսավաթականներին միջև ո՛չ մի համերաշխություն ու միասնություն չկար նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր փրկվել իր հարևանի հաշվին: Վրացական մենչիկները հույս ունեին Թուրքական զավթիչներից ազատվել՝ ամբողջ Հայաստանը նրանց հանձնելու միջոցով:

Սու. Շահումյանը բանվորների, զինվորների և նավատիրույների Բաքվի խորհրդի և Բաքվի գավառի մուսուլմանական դեպուտատության զեպուտատների համագումարի միացված հանդիսավոր նիստում 1918 թվականի մայիսի 29-ին արտահայտեց իր ճառում անդրանիցի սյունին գամեց վրացական մենչիկներին՝ նրանց դավաճանական վարքագծի համար. «Վրաստանի անկախության հայտարարումը վկայում

1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 162. Վրացական ազգային խորհուրդը մայիսի 26-ին Վրաստանը հռչակեց անկախ հանրապետություն: Մայիսի 28-ին Փիֆլիսում ցանկող Հայկական կենտրոնական ազգային խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ հանրապետություն, և դաշնակցական կառավարությունը հունիսի 17-ին միջին Երևան Մայիսի 27-ին մուսավաթականները Անդրկովկասի հայտարարեցին անկախ հանրապետության, որի կառավարությունը հաստատվել էր Գյումրիում:

2. ՀՀ ԿԳՊՍ, ֆ. 200, ք. 23, թ. 101:

է մենչեհիկների նոր ոճորգործութեան մասին: Դա ունայուցիտեան ելք չէ ստեղծված դրսևլուծից: Դա զավաճանութեան մի նոր փորձ է հանդեպ Արաստանի հարևան հայ ժողովրդի:— անեքևականի, անասոթ զավաճանութլուե: Երանք ծանր վիճակ ստեղծեցին Անգրկովկասւմ ու այժմ լվանում են իրենց ձեռքերը»¹:

Քուրբակեան նմանոցներն ամենևին էլ մտազիր չէին բովարարվել միայն Հայաստանի գրավումով, որի վրա հույս էին դրել վրացական մենչեհիկները: Հնվիրը գտնում էր, որ նրան առանց զովարութեան կհաջողվի հափշտակել ողջ կովկասը, այդ թվում և Արաստանը: Չնայած Չխենկելու (որն արզեն սեյմի պատվիրակութեան նախագահը չէր, այլ ՊԵԼԵՎՋԻՆՎԱՐՈՒՄ էր Արաստանի մենչեհիկյան կառավարութեան պատվիրակութլուե) հայտարարութեանը այն մասին, որ մայիսի 26-ի վերջնագիրը հնարավոր չէ կիրառել այդ նորոտեսնո զավարութեան նկատմամբ, իսպիլ բեյը պնդում էր, որ վերջնագիրը վերաբերում է Անգրկովկասի ազգայնական բոլոր կառավարութլուններին՝ ներառյալ Արաստանը, և նա համաձայնվեց վերջնագրի մամկնտը երկարաձգել միայն 24 ժամով: Իսպիլ բեյի ու Չխենկելու միջև տեղի ունեցած երկարատև գրադրութլունից հետո մենչեհիկյան կառավարութեան նախագահ Ն. Ռամիշվիլիին մայիսի 31-ի նոտայում հայտարարեց, որ Արաստանն ընդունում է Քուրբակեան վերջնագիրը:

1918 թվականի հունիսի 4-ին Քաթուսում երկու կողմերի միջև կնքվեց պայմանագիր «հաշտութեան ու բարեկամութեան մասին»: Այդ պայմանագրի համաձայն, մենչեհիկյան կառավարութլունը ճանաչում էր իսպիլ բեյի կողմից մայիսի 26-ին ներկայացված վերջնագրի մեջ նշված սահմանները Անգրկովկասի ու Օսմանյան կայսրութեան միջև Դա նշանակում էր, որ Բուսաստանի ու Քուրբայի միջև հաստատվում է այն պետական սահմանը, որը գլոսիկյան ունիք միջև 1829 թվականի Ագրիանագրի հաշտութեան պայմանագրի Անգլիանով. վրացական մենչեհիկները Օսմանյան կայս-

րութեանը զիջեցին Արասբայրի ու Ախալցխայի զավաճանորքայի Աղխուրի, Արասթումանի ու Չեքարի շրջաններից:

Նույն օրը՝ հունիսի 4-ին, Օսմանյան կայսրութեան ու մենչեհիկյան Արաստանի միջև կնքված լրացուցիչ պայմանագրով վերջինս պետք է անհապաղ ձևանամուխ լիներ իր զորքերի մեծ մասը գորարքումար նույնիսկ այն անշջան զինված ուժերը, որոնք Արաստանին թույլ էր արվում պահել. վերջինս պետք է զինվորական կայազորների միջև բաշխեր բոս Քուրբակեան հրամանատարութեան հայեցողութեանը: Ընդ որում, Արաստանի սահմանների պաշտպանութլունը Քուրբակեան հրամանատարութլունն էր վրա էր վերցնում: Արաստանի կառավարութլունը համաձայնում էր այն բանին, որպեսզի Քուրբակեան բանակը ամեն կարգի առջնական փոխադրումներ ու զորքերի տեղափոխումներ կատարի Արաստանի նրկաթուղագծերով: Այդ փոխադրումները սպասումվիլուս համար պլլավոր կայաններում թույլատրվում էր Քուրբակեան զորքերի ներկայութլունը:

Նույն լրացուցիչ պայմանագրով վրացական կառավարութլունը պարտավորվում էր «պատշաճ վիճակում պահել հանապարհները, զրմտական ու անշարժ կազմը, արագ կերպով նորոգել բոլոր վնասվածքները, որոնք կարող էին առուայ զայ պատահական ձևով կամ կանխամտածված»²: Խորիացուցիչ այս համաձայնագրերը ստորագրելով, վրացական մենչեհիկները փաստորեն երկիրը դնում էին թաղարկակու ու անտեսական լրիվ կախմանութեան մեջ Օսմանյան կայսրութլունից և վերածում այն երկաթուղագական զավթիլունների պլլացարմի՝ Բաբուն գրավիլու և այնտեղ խորհրդային խլխանութլունը վերացնելու համար: Պետք է նշել, որ այդ բանին բացահայտորեն ձգտում էին հենց իրենք՝ վրացական մենչեհիկները:

Քուրբակեան վերջնագրի ընդունվեց նաև նորակազմ գաղնակցական կառավարութեան կողմից: Քուրբակեան զավթիլունը Հայաստանի վլին փաթթվեցին նոր, առավել ծանր պոլմաններ: Հունիսի 4-ի Քաթուսում Քուրբակեան ու գաղ-

1. ՏՆ՝ա. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 176.

նուեցական կառավարության պատվիրակությունների միջև կերպով «Տաշտուխյան և բարենկամություն» պայմանագրի համաձայն, բացի Բրեսա-Լիտովսկի պայմանագրի խախտումից հետո զավթած մարզերի, Քուրբեկն խում էր իր օգտին նաև այն տարածքները, որոնք պայմանագիրը կնքելու ժամանակ գրավված էին թուրքական զորքերի կողմից:

Երևանի նահանգից Քուրբեխյին անցան Սուրմալուի ողջ զավառը, Ալեքսանդրապոլի ու էջմիածնի զավառների մեծ մասը և Երևանի ու Շարուր-Գարայազուլի զավառների փոքր մասը: «Նեկխա» Հայաստանի տարածքը կազմելու էր մոտ 11000 քառ. կմ² (Նոր Բայազետի շրջանի՝ բացառությամբ Բասարզեղեարի հարավ-արևելյան մասի, Երևանի, էջմիածնի ու Ալեքսանդրապոլի շրջանների մի մասը): Այդ տարածքի վրա բնակվում էին մոտ 230 հազար հայեր, 80 հազար մահճաճեղակներ (գրանցիք՝ 5000 քրդեր), 5000 եզդիներ և 6000 ալլաղդիներ, բնգամենը՝ 321 հազար մարդ: Այսպիսով, հայկական ազգաբնակչությունը այդ փոքրիկ «անկախ» Հայաստանում կազմում էր կողկասի ողջ հայ ազգաբնակչության բնդամենը 1/8 մասը: Ընդ որում, այդ տարածքի վրա հազարավոր զաղթականների թիվը գերազանցում էր տեղի ազգաբնակչությանը: Նրանք զուրկ էին ապաստարանից, լուծին զոլություն որևէ միջոց և սովամահության եզրին էին գտնվում: Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս փրակած զաղթականների բնդամենը թիվը կազմում էր 300 հազար մարդ:

Այսպիսով, թուրքական զավթիչները Անդրկովկասից պոկեցին 38 հազար քառ. կմ տարածություն՝ մեկ միլիոն 250 հազար ազգաբնակչությամբ: Գրանից Վրաստանը կորցնում էր 10 հազար քառ. կմ տարածք՝ 350 հազար ազգաբնակչությամբ, Հայաստանը՝ 28 հազար քառ. կմ² 900 հազար ազգաբնակչությամբ: 38 հազար քառ. կմ տարածությունից 12 հազար 421 քառ. կմ կազմող տարածքը՝ 655 հազար ազգաբնակչությամբ Օսմանյան կայսրությանն էր անցնում Բաթումի պայմանագրերով: Ընդամենը երիթուր-

բերը Անդրկովկասից հափշտակեցին նրա տարածքի 20,6 տոկոսը և ազգաբնակչության 18,5 տոկոսը¹:

Սակայն աչքսանն էլ չբավարարեց թուրք զավթիչներին: Ինչպես վերը նշվեց, նրանք ծրագրել էին նվաճել ողջ Անդրկովկասը և Հյուսիսային Կովկասը: Այն բանից հետո, երբ թուրքերին չարացրեց Բաթումում վրացական մենչևիկներին ու դաշնակներին պարտադրել հիշյալ ստրկացուցիչ համաձայնագրերը և դրանց հիման վրա Անդրկովկասի գլխավոր երկաթուղազոծերը իրենց ձեռք անելի, թուրքական նվաճողները գտնում էին, որ ողջ երկրամասի զրավումը արդեն հեշտ իրականացվելիք մի խնդիր է գտնում: Ուստի թուրքական զորքերը շարունակում էին շարժվել դեպի Անդրկովկասի խորքը՝ երկու ուղղություններով՝ Այերտանդրապոլ—Ղարաբաղիսա—Թիֆլիս և Ղարաբաղիսա—Գիլիջան—Աղսա-ֆա—Բարու:

* * *

Անդրկովկասի նկատմամբ երիթուրքերի նվաճողական պլանները լինե՞ն ժամրկնում նրանց դաշնակիցների՝ գերմանական իմպերիալիստների մտադրությունները: Վերջիններս իրենք էին ձգտում իրենց տիրապետությունը հաստատել Վրաստանում ու Ադրբեյջանում, իրենց ձեռք զցելով, այսպիսով, վրացական մտնդանն ու պղինձը և Բաքվի նավթը, որի կարիքն այնքան սուր զգում էր Գերմանիայի ուսպական արդյունաբերությունը: Հենց դա էր Թիֆլիսում գերմանական ներկայացուցիչ գեղապետ Արես ֆոն Կրեսենշտեյնի հիմնական խնդիրներից մեկը²:

1. ՏՆՎ Записки Д. С. К новейшей истории северо-восточных владений Турции, Тбилиси, 1947, с. 70—71.

* Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնը մինչև 1918 թվականի վերջ Պաղեստինում գործող քանակի հրամանատարն էր: Մյուսմանի բնորոշմամբ, նա Օսմանյան կայսրությունում 4 տարվա առաժանյալ աստղության ընթացքում քառակող առաժանյալ հետազոտիչը հռոմեոս բնից նաև զինվածապետական ակնեկի կարգաթիջանեցի (Müllmann C. Das Deutsche-fürsische Weihenbündnis im Weltkrieg, Leipzig, 1940, s. 197): Ուստի կարգնե-գործը Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնը ուղարկեց Թիֆլիս, որտեղ նա նաև զորսունեություն ձավելեց գերմանական ազդեցություն Անդրկովկասում ունեցանելու ուղղությամբ:

1. ՄԻԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, ք. 1277, Թ-14:

Քառամյա պատերազմի հետևանքով գերմանական և կո-
նոսթիայի ուժեղ քայքայման ու գերմանական ռազմական մե-
քենայի նկատելի թուլացման պայմաններում Քեոյնիում ար-
տակարգ կարերը նշանակալիցում էին տալիս Անդրկովկասի
հումբային սեռտրանների օդազորամասն խնդրին: Այդ իսկ
պատճառով էլ ողջ կովկասը նվաճելու երիտթուրքական պա-
ռաչույունների ձգտումը ամենալին ձեռնառն չէր նրանց գերմա-
նական զաշնակիցներին: Դրանով էր բացատրվում Գերմա-
նայի ու Քուրդիայի միջև Անդրկովկասի նկատմամբ տար-
վելիք քաղաքականության հարցում ծագած զիմանադրու-
կան այն սար պայքարը, որ բռնկվեց հատկապես Բաթումի
կոնֆերանսում:

Բաթումի կոնֆերանսում գերմանական ներկայացուցիչ
լուսովի ներկայությունը, Քուրդիայի ու Անդրկովկասյան կա-
ռավարության միջև բնթարցը բանակցություններին իրրի
միջնորդ հանդես գալու նպատակով, բացատրվում էր հենց
նրանով, որ Գերմանիան ցանկանում էր Քուրդիային խան-
գարել իրականացնելու Անդրկովկասի նկատմամբ մշակած
պլանները: Որ այդ հանգամանքը, իրար, ձեռնառն էր Վրաս-
տանի կառավարողներին, անմիջապես նշեց նոյ ժողովներին.
«Գերմանական պատվիրակության ժամանումը Բաթում,—
ասաց նա 1918 թվականի մայիսի 25-ի իր կեկուցման մեջ,
— Քուրդերի համար ահա՛ մի անկանկալ էր, որոնք Անդր-
կովկասի հետ բանակցությունները զիտում էին որպես
իրենց մասնավոր գործը»¹:

Բաթումի կոնֆերանսում գերմանական պատվիրակու-
թյունը ձգտում էր Քուրդերի տարածքային հավակնություն-
ները սահմանափակել Բրեսա-Արտուսի պայմանագրի
Անդրկովկասին վերաբերող հոդվածներով: Քուրդական բա-
նակի զիտավոր շտաբի պետի տեղակալ ֆոն Սեկոյին մայիսի
15-ին հղած իր հեռագրում կուրդնորդքը նրան առաջարկում
էր «էնվեր փաշային անհավաղ հետ պահել այն պահանջ-
ներին, որոնք Բրեսա-Արտուսի պայմանագրով սահմանված
տարածքներին այն կողմն են անցնում»²:

Գերմանացիները պարզորոշ կերպով ցանկանում էին
իրենց ազդեցությունը տակ պահել Անդրկովկասի այն սա-
րածքները, որոնք տակավին նվաճված չէին Քուրդերի կող-
մից: Սակայն Քուրդական պատվիրակությունը, զեկավար-
վելով էնվեր փաշայի ցուցումներով, բաթումի կոնֆերան-
սում շարունակում էր պնդել ողջ Անդրկովկասը Քուրդական
զորքերի կողմից օկուպացիայի ենթարկելու պահանջի վրա³:
Բացի Անդրկովկասի նկատմամբ ունեցած սեփական զավ-
թողական ձգտումներից, գերմանական բանակի զիտավոր
նյամանատությունը բացասական վերաբերմունքը կովկա-
սը նվաճելու էնվերի պլանի նկատմամբ բացատրվում էր
խորհրդային կառավարության կտրուկ բողոքներով: Վերը
մեջ բերվեց 1918 թվականի մայիսի 15-ի ՌեժիՍՆ Արտուսին
գրածերի ժողովրդական կոմիտարիատի նոտան: Անկասկած
է, որ մայիսի 15-ին ֆոն Սեկոյին տրված հրահանգը զգա-
լորեն թվազրված էր խորհրդային կառավարության զիմա-
նագիտական այդ կույթով:

Բացի գրանից, Քուրդական խոշոր ուժերի ներխուժումը
Անդրկովկաս նկատելիորեն թուլացնում էր գերմանա-Քուր-
դական զորքերի զիրքերը այլ ձևակատերում՝ Միջազգայն
Սիրիայում ու Իրանում, որ անզիտացիներն ու արաբ ապս-
տամբների ճնշումը գնալով ուժեղանում էր: Մայիսի 20-ին
կուրդնորդքը նորից հեռագրեց Սեկոյին. «Նա կրկնում են
յամ պահանջը, այն էլ՝ Քուրդերը իրենց ուղարկությունը
գործնեն Պարսկաստանի ու Միջազգայն վրա»⁴: Սակայն
երիտթուրքերը բացահայտ անհեղափոխություն էին հանդես
բերում: Ամբողջովին կլանված լինելով իրենց մեծապատա-
կան, զավթողական պլաններով, նրանք ուղարկություն չէին
դարձնում Քեոյնից կնդր բողոքների վրա: Բաթումի կոնֆե-
րանսում Գերմանիայի ներկայացուցիչ Լուսովը հաղորդում
էր կուրդնորդքին. «Քուրդերը հատկապես ձգտում են Բաթվի
ու Վրացիակովկասի կողմը, ցանկանում են նվաճել ողջ կով-
կասը»⁵: Հետագայում կուրդնորդքը իր հիշողություններում,

1. ՏՃՍ Սո, համայնք, կրկն, Հ. 2, էջ 221:

2. Mühlmann C. նշվ. աշխ., Տ. 198.

3. Նույն տեղը, էջ 189:

1. «Борьба» 26.V. 1918 г.
2. Mühlmann C. նշվ. աշխ., Տ. 198.

ոչ առանց դատելիան, գրում էր հետևյալը. «Է՞նձվե՞ր փաշան ու բուրձական կառավարչությունը ավելի շատ մտածում էին Կովկասում իրենց պահեստամասկան հպատակներին իրականացման, Բան Անգլիայի հետ պատերազմելու մասին: Այդ պատճառով մենք սկսեցինք հակասության մեջ գտնվեցինք այն նպատակների հետ, որոնք հետապնդում էին թուրքերը...»¹ (ընդգծում մերն է — Ե. Ս.):

Մայիսի 25-ին Լյուզնեդորֆը ստիպված էր նորից դիմել ֆոն Սեկտին, կոչ անելով նրան «իր ազդեցությունն օգտագործել, որպեսզի թուրքիան դադարեցնի իր հետագա առջմական գործողություններն Անգրիովկասում»: Այնուհետև, հիշատակելով Ուրմիա լճի արմատաբուս թուրքական ճ-րդ դիվիզիայի և Միջազեռում² թուրքական ճ-րդ բանակի պարտության մասին, Լյուզնեդորֆը նախազգուշացնում էր, որ էթն թուրքական կառավարչությունը իր բարարական ու արեստական ձգտումներից ելնելով հապազի պաշտպանելու իր սեփական տարածքը և «մեզ համար զգվարտություններ հարուցի Կովկասում, որտեղից մենք կարող էինք հանդես գալ անգլիացիների դեմ, ապա նա շղեպ է հուսա, որ մենք կարող ենք մեր հաշվին հետագայում նրան վերագործնել իր սեփական տարածքը»³:

Այդ պահանջներին էնվեր փաշան պատասխանում էր կեղծ բացատրություններով, որ իբր թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Անգրիովկասում անհրաժեշտ է բուշեղիմի ազդեցության տարածման վառար կանխելու, ինչպես նաև երկրամասի մահմեդականների նկատմամբ հայկական քղաձանձություններին վերջ դնելու համար, մի բան, որին թուրքիան չի կարող «անտարբեր» նայել: Ըստ որում, թուրքական փոխգններախմուսը զերմանա-թուրքական հարաբերությունների սրման ամբողջ մեղքը բարորում էր զերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարության վրա:

Չափազանց կարուկ ու սպանելայից տոնով Լյուզնեդորֆը գրում էր էնվեր փաշային հետևյալը. «Ձեմ ցանկանում ձեզ

նից թարցնել իմ զարմանքը այն կապակցությամբ, որ իբր զերմանական հրամանատարությունն էլ զարծել Կովկասում ձեզած տարածանությունների պատճառը թուրքիան իրեն իրենուրուրն ձեռով է պահում՝ ուշադրություն չդարձնելով զուշակեցնների և Բրեստում կնքված պայմանագրի այն հոգվածների վրա, որոնք վերաբերում են Անգրիովկասին: Գերմանիան արդեն մտանաշնչել է նման գործողությունների հետևանքները... և էթն թուրքիան չհարզի Բրեստի պայմանագրով զգված սահմանները, Գերմանիան իրեն կվերապահի հետագա գործողությունների ազատությունը: Գերմանիան չի ձանձում թուրքիան ու անգրիովկասյան պետությունների միջև կնքված այն պայմանագրերը, որոնք ստորագրվել են շրջանցելով Գերմանային, Ալստրիային ու Բուլղարիային»:

էնվերը ոչ մի զիջողականություն հանդես չբերեց, ուստի Լյուզնեդորֆը Քաթոլիկ կոնֆերանսից հետ կանչեց զերմանական ներկայացուցիչներին: Բեռլինում ոչ միայն չէին ուզում ձանաչել կրիթթուրքական կառավարության կողմից հայտատանին ու վրաստանին պարտադրված համաձայնագրերը, այլև վրացական մեղնեկներին ու գաշնակներին սմեն կերպ զրգում էին հրամարվել զրանք վավերացնելու: Քաթոլիկ կոնֆերանսում հայկական հարտության պատմիրությունյան նախագահ Համո Սահաբյանը, որը Բեռլին էր ուղարկվել զերմանական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու նպատակով, այնտեղից հաղորդում էր Երևան հետևյալը. «Գերմանիան արդեն պաշտոնապես սեղեկացրել է թուրքային, որ նա Քաթոլիկ պայմանագիրը չեղյալ է համարում, հետևապես ո՛չ մի խոսք չի կարող լինել նրա վավերացման մասին (Հայաստանի կողմից — Ե. Ս.)»⁴:

Մի Լյուզնեդորֆի հեռագրերը, ո՛չ էլ ստեղծված դրուխյան լրտությունը հիշեցնող դրմամները թուրքական հրամանատարությանը՝ ի վիճակի չէին խանգարելու թուրքերին՝ նվաճելու ողջ Անգրիովկասը: Հինդենբուրգը ստիպված էր միջամտելու այդ կոնֆլիկտին: Հունիսի 9-ին ուղարկված հեռագրում նա էնվերին կարականապես պահանջում էր զատար-

1. Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. 2, М., 1924, с. 187—188.
2. Mühlmann C., Էջվ. աջի., S. 198—199.
3. Տե՛ս նախ սեղը, էջ 199:

1. Mühlmann C., Էջվ. աջի., S. 200.
1. 22 ԿԳՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 6, թ. 29—55:

կել Անդրկովկասի այն ատարձքները, որոնք թուրքական զորքերը զբաղել էին ի խախտումն Բրեսա-Արտովսկի պայմանագրի և Միջագետք ու Հյուսիսային Պարսկաստան փոխադել Անդրկովկասում գտնվող թուրքական բոլոր ուժերը՝ խաղել Անդրկովկասում գտնվող թուրքական բոլոր ուժերը՝

Մակաչն այս պահանջն էլ մերժվեց Ստամբուլի կառավարչ շրջանների կողմից՝ «Առաջին անգամ,— վկայում է Մյուլանը,— գերմանա-թուրքական բառաձև եղբայրության ընթացքում հարաբերությունների խզման վտանգ առաջացավ Կովկասում սարվելիք բաղադրականության հարցերում սակա նակաստությունների պատճառով։ Կովկասում գտնվող գերմանական ու թուրքական զորքերը իրար նկատմամբ թշնամաբար էին արձանագրված։ Այդ անփոխադարձ հրաձգության գեպներ, գերմանական սպանակները գերի վերցվեցին թուրքերի կողմից։ Գործը բացահայտ խզման ու պատերազմի հասավ միայն փոխադարձ զիջումների շնորհիվ, որը բացատրվում էր պատերազմի մյուս նակաստներում ստեղծված լարված իրադրությունը»¹։

Հունիսի վերջին երրորդ րանակի գլխավոր հրամանատար Վենիք փաշան հետ կանչվեց և երս սոդը նշանակվեց հետագ փաշան, որը գնեղալ կիման Փոն Սանգերսի հրամանատարության ներքո կովել էր Գալիպոլի թերակղզում և նախարության ներքո կովել էր Գալիպոլի թերակղզում և նախարության համագործակցել այնտեղ գերմանական սպանների սկստորեն համագործակցել այնտեղ գերմանական սպանների հետ։ Մակաչն այս միջոցառումներ գաղնակիցների միջև պատակտանի վտանգը չվերացվեց, այլ միայն որոշ ժամանակով հետանգվեց։ Գերմանացիները, ինչպես և նախկինում, ձեռքում էին իրենց ձեռքը գցել Անդրկովկասի նավթային հարստությունները։ Իսկ թուրքերը բացահայտորեն այդ էին գրկի Բաբբի վրա, ինչ նրանք խոսքով հայտարարում էին, որ հրաժարվել են այդ բաղադրի նկատմամբ ունեցած հավանություններից»²։

Թուրքական հրամանատարությունը, հենվելով Կովկասում կենտրոնացված իր ուժերի նկատման թվական գերազանցության վրա՝ գերմանական փորձաքիվ զորքերի նկատմամբ (առ 1918 թվականի օգոստոսի 20-ը Վրաստանում հաջակված էին ընդամենը 214 գերմանական սպաններ ու 5050 զինվորները)³, շարունակում էր զարգացնել իր հարձակումը

Երանշա—Բաբու ուղտիցամը։ Գերմանացիները բառ հարստության ձգտում էին եթե ոչ ուղտակի խոշորագույն, այս պահին մամանակավորապես կասեցնել թուրքերի առաջնադասումը գեպի Բաբու։

Թուրքական ուղտակական պատմարանները՝ հետագայում բազմիցս մեղադրել են գերմանացիներին այն բանի համար, որ նրանք 1918 թվականին, թուրքերի Անդրկովկաս ներխուժման ժամանակամիջոցում, վերջիններիս խոշորագույնը են նարուցել։ Այսպես, այդ ինտերվենցիայի ժամանակեց գնդապետ Մյուլաչուն իր աշխատության մեջ անհրաժեշտ են նախադրելով թուրքական 5-րդ զինվորային հարձակումը Բաբբի վրա, մատնանշում է հետևյալը. «Գերմանացիները մեր դաշնակիցները չէին իրենց կովկասյան բաղադրականության մեջ։ Նրանք կովկասյան գործերում օսմանների համար հատուկ ցուցանումներ էին ստեղծում և մեր դեմ զրգոտմ Կովկասյան ժողովուրդներին՝ վրացիների գլխավորությամբ»։ «Գերմանիան,— զրում էր այնուհետև Մյուլաչուն,— չէր ցանկանում օսմանների ձեռքին տեսնել Կովկասի ամենագործող ու նախկին հարստա բաղադր՝ Բաբուն»։ Նա ընդգծում էր, որ «Գերմանիան իսկպեսզ Կովկասում ինքնուրույն թուրքալից սնչառ բաղադրականություն է վարում։ Այդ ինքնուրույնությունը նա հանդես բերեց իր հավատարիմ գաղնակիցների՝ օսմանների համար վերին աստիճանի աննպատակ և ժանր ժամանակի նա խանգարում էր օսմանյան զորամասերի, ուղտակական հանդիսարանի, առանձին սպանների և այլ անհավասարությունների անցմանը Ռաբում—Իրիֆլու—Երանշա երկաթուղուց մեջ։ Արշավանքը գեպի Բաբու որոշ ժամանակով հետանգվեց գերմանացիների անհագուրդ ապահովման պատճառով»⁴։

Չունենալով բավարար ուժեր Բաբբի զրավման գործում թուրքերից առաջ առնելու համար, գերմանական գլխավոր հրամատարությունը նոր ճնշման գիծեց։ Սպասուսի 4-ին կուղնեղորձը հետագրում էր էնվեր փաշային, որ եթե նա սամիրապեն շղաղորդեցին թուրքական զորքերի հարձակումը Բաբբի վրա և նրանք նախկին զիջրերը չվերադառան, ապա գերմանական հրամանատարությունը ստիպված կլինի կուղնեղորձ ինչպես, որ նա գերմանական երկակայանցիչներին հետ կանչել թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարությունից։ «Նա,— շարունակում էր կուղնեղորձը,— չի մ

1. Տե՛ս Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 201—202.

2. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 205.

3. Տե՛ս նույն աղբյուրը.

4. Նույն աղբյուր, էջ 210.

1. Miralay Rüstü. Büyükl harpte Bakı yollarında Kafkas puyade lirkası (86'w «Askeri mecmuanın tarih kirsnt», İstanbul, 1934, sayı 34, s. 221).

2. Նույն աղբյուր, էջ 41.

Հանդուրժի, որպեսզի թուրքական պատասխանատու անձանց բացահայտորեն ուխտարարած վարքագծի պատճառով Ռուսաստանի Հեռ նոր պատերազմի վտանգ առաջ գաս¹:

Գերմանական ռազմածովային իսկապես երկյուղ էին կրում արագորեն անբազմազգ երիտասարդ խորհրդային հանրապետության հեռ բազմվուտ վտանգից, որը, ինչպես տեսանք, վճռակետորեն բողոքեց գերմանական իմպերիալի լիզմի կրտսեր պարսկյանների՝ թուրքական նվաճողների լիզմից Անդրկովկասում ձեռնարկած իտերիվացիայի դեմ: Կողմից Անդրկովկասում ձեռնարկած իտերիվացիայի դեմ: Մականց, երբ 1918 թվականի հուլիսին Արևմտյան ճակատում Անտանտի զորքերը վճռական հարձակման անցան և համաշխարհային պատերազմի պիտավոր ռազմաճակատում Գերմանիայի համար օրհասական վիճակ ստեղծվեց, գերմանական պիտավոր հրամանատարությունը որոշեց շարել կոնֆլիկտը իր թուրք զաշնակցի հետ:

Երբ Հյուսիսային Պարսկաստանից ժամանած անգլիական ավերի, օգտվելով էսեռների և մեծնեկների զավաճանությունից, օգոստոսի 4-ին զբաղեցրին Քաբուն, գերմանական հրամանատարությունն անմիջապես փոխեց իր տակնային հրամանատարությունը կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի տիկան: Կլոպենդորֆի հրամանով կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի արամագրության տակ Ուլրախեյաջի Սև ծովով Կովկաս փոխադրվեց հեծնազորային և հետևակային մեկական բրիգադ: Անգլոմերիտի կեսերին այդ օժանդակ ուժերի մեծ մասը ժամանեց Վրաստան²: Ըրգասենը՝ Թիֆլիսում մինչ այդ գտնվող 5 հազարանոց ջոկատի հետ միասին այդ ժամանակ Վրաստանում կային շուրջ 15 հազար գերմանական զինվորներ³: Սեպտեմբերի 15-ին կլոպենդորֆը կրես ֆոն Կրեսենշտեյնին արձակեց հեռակալ հրամանով: «Անհրաժեշտ է արժեքակապտորասեղ Քաբուլի դեմ և զինված պատրաստ լինելու մասին... Թուրքական զորքերի կամ Աղբրեշանի զորքերի մասնակցությունը պետք է լինի միայն այն շափով, ինչ շափով, որ դա անհրաժեշտ է հաղթությունն ապահովելու համար»⁴:

Մինչ գերմանացիները զբաղված էին այդ պատրաստություններով, թուրքական զորքերը, արհամարհելով իրենց դաշնակցի պահանջները, շարունակում էին հարձակումը: Սեպտեմբերի 15-ին թուրքերը մասն Բաբուն և գերմանական պիտավոր հրամանատարությունը, այդպիսով, կանգնեց կա-

տարված փաստի առջև: Քաբուլի զբաղումը թուրքերի կողմից մանր հարված էր Գերմանիայի հետապնդած շահերին Անդրկովկասում: Զարթոնցից և Քաբուլի նազվիին տիրանալու գերջին հույսերը: Մյուսմանը հաստատում է, որ 1918 թվականի աշնանը «եկանակի զարձակ թուրքական հրամանատարության նմազ բարեկամական վերաբերմունքը Կովկասում գտնվող իրենց գերմանական զաշնակցների նկատմամբ: Նուրի փաշան (Քաբուն զինպաշարած թուրքական զորքերի հրամանատարը — Ս. Ս.) մերժեց զենքալ ֆոն Կրեսի օտարալը՝ աշտակցել ռազմական շինարարության զործին Քաբուլում: Թուրքերը, բողոքում էր Մյուսմանը, բողոքովին նուզի չէին նստում գերմանական պլանների հետ Քաբուլում:

Անդրկովկասում Քուրբիայի ու Գերմանիայի միջև տակա խոր հակասությունների մասին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պատվիրակության զեկապար Ս. Ա. Նարոնյանը 1918 թվականի սեպտեմբերին Ստամբուլից հաղորդում էր նրան հետևյալը. «Գերմանիայի ու Քուրբիայի ուղիներն Անդրկովկասում խաչաձևվում են և իրարից բուժանում: Նրանք, Կոնստանդնուպոլից արտասայտությունը, դաշնակիցները, բայց և միևնույն ժամանակ մրցակիցներ են»:

Գերմանա-թուրքական պաշարը Անդրկովկասում տիրապետություն հաստատելու համար, ժամանակին լայն արձաղանք զտավ ինչպես թուրքական, այնպես էլ գերմանական մամուլում: Թուրքական մամուլը իր զեթոհությունն էր հայտնում Անդրկովկասում Գերմանիայի վարած քաղաքականությունից: Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող «Կարթլ» թերթը գրում էր. «Մեր պիտավոր նպատակը Անդրկովկասի առմաններն պահպանումն է, Ռուսաստանի ու մեր միջև այնպիսի ամուր պատնշի ստեղծումը, որը կարողանար կատարել բուֆերի դեր՝ ի զեմս նորաստեղծ անդրկովկասյան անկախ պետությունների: Սթե մեր զաշնակից Գերմանիան լուզող իր կողմից թույլ տրված սխալը, սպաս այն ժամանակ թուրքիան ուժեղագույն պետություն զարձակելու վերաբերյալ նրա տված երաշխիքները սին խոսքեր

1. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 297.

2. Տե՛ս Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 210.

3. Տե՛ս История гражданской войны в СССР. Т. 3, М., 1958 с.238

4. Mühlmann C., նշվ. աշխ., S. 210.

1. Նույն տեղը:

2. Տե՛ս նույն տեղը:

3. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Ավետիս Ահարոնյանի ղեկավարությամբ, (անդամներ Ա. Խատիբյան և Մ. Պապադանյան) գրտովրակություն ուղարկեց Կ. Պոլիս՝ բանակցելու թուրքական կառավարության հետ Քաբուլի զաշնակցի փոխարեն նոր զաշնակցի կերելու համար: Ամիսներ տեղ բանակցությունները զրական արդույն չովին, զրա հետով քաշնակցի գերազարդ: Անտանտի հաշտությանը, հայերի համար ստեղծվող նոր կայսրություն, նոր հետակարներ ու նոր հույսեր:

կանան»¹։ Ազիյի ուշ, այդ նույն քերթը հաստատում էր, որ «Կերմանիան, բառ երևույթին, մտադիր է մի հարվածով խորտակել այն վաստակները, որ նրա կողմից ստեղծվել էր երկար տարիների ընթացքում»²։

Երկու փուլերի օրջան «Բղանք քերթը 1918 թվականի սեպտեմբերի 11-ին դրում էր. «Քուրբան, որը մանր զոհաբերություններ է կատարել հանուն ընդհանուր գործի, կրավունք ունի պահանջել» այն անգամ զաշխակիցների շահերը հաշվի չառնելով, պաշտպանել իր սեփական շահերը կովկասում»³։

«Ձաման» քերթը «Մեր խաղաղ քաղաքականությունը Կովկասում հողմածուռ կերպովում էր զաշխակիցներին այն բանի համար, որ նրանք խոչընդոտեն են հարուցում Քուրբանի»⁴ կովկասի նկատմամբ նրանց պլաններն իրականացնելու գործում։ Հողմածի հեղինակը նշում էր. «Հարկ չկա, որ Քուրբանն տարվի իր զաշխակիցների մոլորություններով։ Եա պիտի է ասեն հնարավոր բան անի Կովկասը գրավելու համար...»⁵։

«Պրավան» մատենանշում էր, որ Կովկասում գերմանական ու Թուրքական քաղաքականության միջև առկա տարածայնությունները «միևնույն ժամանակ ապացուցում են, թե որտեղ անկայուն են Կովկասի վերաբերյալ ընդունված առանձին համաձայնագրերը»⁶։

«Մշակ» լրագիրը գրում էր, որ «Քուրբանի ու գերմանացիների միջև հարաբերությունները բարեկամական չեն, գերմանացիները արհամարհական վերաբերումն ունեն զիսկ Քուրբանը, իսկ Քուրբանը զանում են, որ գերմանացիները խոնարհում են իրենց հաղթություններին և հավիթ պատահառով իրենց թույլ չեն տալիս գրավել Բարսուն»⁷։

Կերմանական սելյուս պարթևի զանտես ցայտունը պարբերականը գրում էր, որ Քուրբանի ձգտում է իր տիրապետությունը տարածել Սև ծովի հյուսիս-արևելյան շրջանների վրա՝ ընդգրկել մինչև Կասպից ծովը։ «Նա այնտեղ ուժեր փոխադրեց Միջագետքի ու Միջպոտոսիցիայի նույն շրջան ուղարկվեցին նաև Ռուսաստանի հետ կնքված հաշտությունից հետո սլոտ մտնողս գրամատերը... Քուրբանն պետք է փոխի իր

քաղաքականությունը։ Չի՞ մտածում նա արդյոք, որ մենք մեկ վրա կվերցնենք Միրհան ու Միջագետքը հետ նվաճելու բեր, որպեսզի նրան հնարավորություն տանք շարունակել իր վաճառները այլ մարզերում»¹։

Ինչոյի «Տաղաշայտունը» քերթը հաստատում էր հետևյալը. «Ոչ որ Կերմանիանում չավանություն չի տալիս Քուրբանի առաջխաղացմանը Կովկասում»²։

«Շուտագարս տպգրքար» գերմանա-թուրքական հարաբերությունների կապակցությամբ գրում էր. «Եթե մենք, օրջես Քուրբանի պաշտպաններ, զեմ զուրս եկանք Օսմանյան կայսրության մասնամասնել, մենք այդ բանն արեցինք մտղջադի կրկանություն հարցում մեր շահագրգռվածությունից նրկելով։ Թուրքական պետական գործիչները պետք է իմանան, որ Քուրբանի համար ամենալուսնագլոր ճակատները Պաղեստինի ու Միջագետքի ճակատներն են և որ անհրաժեշտ է նորից հետ նվաճել Տրիպոլիս, Եգիպտոսը և Բասրայի ծովածոցը։ Սակայն Քուրբան իր հայացքը հատել է Կովկասի ու Սև ծովի կողքը, իսկ այժմ, անդրկովկասյան հանրապետությունների հողերը գրավելուց հետո, ներկայացնում է նոր պահանջներ՝ Դրիմի, Քավրդիի և Ուրմա լեռ շրջանի նկատմամբ... Կերմանիան մտադիր չէ պաշտպանելու բոլոր այն ցանկությունները, որոնք կարող են առաջ գալ մեր զաշխակիցների մեջ»³։

Կերբ բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ 1918 թվականի ամսանն ու աշնանը գերմանական իմպերիալիստների ու նրախթուրքական պայքապլաների միջև առկա էին սուր տարածայնություններ Անքրկովկասի տիրապետելու համար մղվող պայքարի, ինչպես նաև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ազգամանկատներում պատերազմը վարելու հարցերում։ Ուստի և միանգամայն անհիմն են խորհրդային առանձին պատմաբանների պնդումներն այն մասին, որ Բաքվի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից ստեղծ ունեցյալ «գերմանական իմպերիալիզմի հանձնարարությունը», իսկ էնվեր փաշան և նուրի փաշան լոկ պերմանական իմպերիալիզմի կամակատարներն էին»⁴։

1. «Кавказское слово», 12.X.1918 г., № 194.

2. ЦГНОР, ф. 1318, л. 619, л. 30.

3. «Кавказское слово», 12.IX.1918 № 194.

4. Տե՛ս Թոկարձևսկի Է. Ա., Բակինские большевики—организаторы борьбы против германо-турецких интервентов в Азербайджане в 1918 г., Баку, 1947, ст. 183, Эчлибекаев А. М., Великая Октябрьская революция и победа Советской власти в Армении, 1957, ст. 77, Колесникова Н. Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку, Баку, 1958, ст. 4, История гражданской войны в СССР, т. 3, ст. 237.

1. «Грузинская республика», 18. XI. 1944.
2. 22 ԳՊՊԹ. ք. 200, գ. 53 ք. 286-287.
3. «Кавказское слово», 12. X. 1918. № 194.
4. Архив Грузинского филиала ИМЛ, ф. 2, л. 358, л. 15.
5. Տե՛ս «I րավաճ», 7.VIII.1918 Բ., № 167.
6. «Մշակ», 21. 9. 1918, № 191.

Անդրկովկասի կառավարողների հակահեղափոխական գործունեության հետևանքով Անդրկովկասի մի մասն բն-կազմ Բուրքրիայի տիրապետության տակ: Սեյմում մուսավաթականների պարագլուխներից Ռուսրիկովը իր մի ճառով բացերից ասում էր. «Ոչ միայն մեզ ազդեցունական թուրքերին սոս, այլև Անդրկովկասի ամբողջ տարածքում տիրող ահապար անիլիստությունը չի կարող ճնշվել մեր սեփական ուժերով, դրովյունն էլ՝ ալիքի է սաստիկանում: արևելքից հարձակող բուլղերիների գործողությունների պատճառով, որոնք, զաշխարհում մեր դրավարը ինչանմանների հետ, ալի-բաժությունն ու վերջական սեշչացում են բերում թուրք ժողովրդին: Իրերի նման գրություն, անպաշտպանության պաշ-մաններում մենք այլ կեր չունենք, բան դիմելու օտար մի-ջանտությունը: Տվյալ դեպքում մենք կարող ենք ուրախ լինել հանգամանքների այն երջանիկ գասավարության համար, որ այսանդ կեղծ արտաքին ուժը՝ Բուրքրիան, մեզ բարեկամ ու կարգադրական ուժ է»:

Գրանով էր հենց բացատրվում անդրկովկասյան կառա-վարության կապիտուլյանական քաղաքականությունը Բա-թումի կոնֆերանսում և թուրքական զավթիչների ամեն կարգի հարավարությունների ընձեռումը՝ զիպի Բաբու շարժ-վելու և այնտեղ խորհրդային իշխանությունը ատպարելու համար:

Հեղափոխական շարժման պատվարը Անդրկովկասում Բաբու քաղաքն էր, որտեղ տակավին 1917 թվականի հոկ-տեմբերի 31-ին (նոյեմբերի 13-ին) խորհրդային իշխանու-թյուն էր հռչակվել: Սակայն Բաթվի խորհուրդը լիշխանու-թյուն չէր գրավում քաղաքում, քանի որ նրա հետ կողք կող-քի շարունակում էին գործել քաղաքային զուժան, մուսավա-թական ազգային խորհուրդը: Վերջինս ուներ իր զինված ու-ժերն ու հակահեղափոխական մարտիները:

Մուսավաթական կուսակցությունը և մասնեղական ազ-գային խորհուրդը, որն իր ձեռքն էր վերցրել իշխանությունը Իսլահաչում և Բաթվի նահանգի մի շարք շրջաններում, քու-սանաչով Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական զավթիչների ամենիական աշակցությունը՝ որոշել էին ստպարել խորհր-դային իշխանությունը Բաթում և թուրքական հորանների համար ճանապարհ հարթել Արքրեբան և ողջ Անդրկովկասը շրջվելու համար: Ժողովրդական կոմիտեաների խորհրդին սուղովում իր նամակում Սո. Շահումյանը, խոսելով մուսա-վաթականների և հակահեղափոխական այլ տարրերի գործու-

նեություն մասին, գրում էր. «Մեն նկատի ունենանք նրանց քաղաքական նպատակները— Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից և ենթարկումը թուրքական հովանավորությու-նը— պարզ է, որ նրանց հաղթանակը Բաթում կտանի շեշի Անդրկովկասի կրոնտար Ռուսաստանի համար»:

Բաթվի բուլղերիները քաղաքում խորհրդային իշխանու-թյուն հաստատման առաջին իսկ օրերից կոտորածն աշխա-տանք էին տաում իրենց զինված ուժերը կազմակերպելու ուղղությամբ՝ մուսավաթական հրոսակախմբերի ելույթները կանխելու համար: Խորհրդային ուժերի և մասնեղական հա-կահեղափոխական ուժերի միջև զինված բախումն անխուսա-փելի գործավաչ:

Բախումների համար առիթ ծառայեց Բաթվի խորհրդային իշխանության պահանջը՝ զինաթիփ անել մասնեղական ռազմա-րենի զիվիզիան, որի զինիորները թե՛վելինան նալի վրա զեղակահարել էին Կասպիական կապիտաններին: Այդ պահանջը բավարարելու փոխարեն, Բաթվի տարրեր շրջաններում ար-յունահեղ ըզհարմունքներ տեղի ունեցաչ խորհրդային զորքերի (որոնց հարեցին Կասպիական կապիտաններին և լավատարները, ալիաչիտն զուժը, հայկական ազգային զորամասերը) և մասնեղական ազգային խորհրդի զինված ուժերի միջև, որոնց իվում էին նաև նորոցին կղզու (Բաթվից նարավ արևելք) զե-րուկյունից փոխած թուրք սպաներն ու արաբները: Նրկու զինվիչը քաղաքային մարտերին, որոնք շարունակվում էին 1918 թվականի մարտի 30-ից մինչև ապրիլի 1-ը, մասնակ-ցություն ունեցավ 20 հազարից ավելի մարդ:

Բաթվի խորհրդի կողմում մարտնչում էին հայկական կա-մավորական ջոկատներ, զաշխարհահատ գործատար և մոտ 4 հազար հայ զինվորներ, որոնք եկել էին ուսու-դրմա-նական և պարսկական ճակատներից: Մուսավաթական հրո-սակախմբերը փակել են Թեֆլիս և Երևան, զիպար ճանա-պարհները, և նրանք խմբվել էին Բաթում, զրկված գոյու-թյուն միջոցներից: Նման ողբերգական կայության համար զինվորները մեղադրում էին մուսավաթականներին, ու մա-սնեղական ռազմիկներին զիվիզիան»:

1. Ставровский А. Заключившие после Октября. Взаимностиения с Турцией в первой половине 1918 г., М.—Л., 1925, с. 50—51.

էին վերադառնելու իրենց հայրենի օջախները՝ Հայաստան ու Վրաստան:

Բուլշեիկները և նրանց ղինված ուժերը՝ կարմիր զվարդիանք, (որը բազմացած էր հայ բանվորներից, ռուսներից ու մասնազանգաններից) ազգային պատերազմի հրդեհը պահպանելու համար բանվորական ջոկատներ կազմակերպեցին: Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում մուսավաթական հրոսակախմբերն ու սվայրենի զինվորներն՝ ջախջախվեցին, իսկ նրանց մնացորդները դուրս շղթավեցին Բաքվից:

Երեք օր տե՛սած արշավալի կոխվներում կազմերը երեք հազարից ավելի մարդ կորցրեցին:

Մուսավաթական ուժերի շահախառնով ամբողջ իշխանությունը Բաքվում և նրա շրջակայքում կենտրոնացավ Բաքվի խորհրդի ձեռքը:

Հետագիշտվով մուսավաթական ջախջախված հրոսակախմբերին, խորհրդային զորքերը զբաղեցին Լենքորանը, Շամախին, Ղուբայի ու Սալյանի գավառները: Մուսավաթական այն ջոկատները, որոնց հաջողվել էր փրկվել հետապնդումից, այդ և մշուտ գավառներում խորհրդային իշխանության դեմ պարտիզանական պատերազմ էին մղում: Նրանք շարքից դուրս էին բերում երկաթուղազմբքը, պայթեցնում կամուրջները, հարձակվում ռուսական ու հայկական զյուղերի վրա՝ սպանելով ու կողոտխելով խազաղ ազգաբնակչությանը:

Ջախջախված մուսավաթական ուժերը կենտրոնացել էին Գյանջայում և Թուրքական գործակալների օգնությամբ պատրաստվում էին նոր արշավանք սկսել Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ: Մուսավաթական հակահեղափոխական ուժերին անմիջական նյութական ու ռազմական օգնություն էր ցույց տալիս նաև անդրկովկասյան սեյմը: Ապրիլի 1-ին սեյմի նիստում հատուկ ընտանգվում էին Բաքվում տեղի ունեցած մարտյան իրադարձությունները: Այնտի մուսավաթական ֆրակցիայի անունից հանդես եկած Սաֆիրյուզզադին պահանջում էր անհապաղ ինքնապաշտպանական միջոցառումներ ձևարարել և վերացնել բուլշեիկները:

Այնտի հետագա նիստերից մեկում որոշվեց ռազմական ու

ներքին գործերի նախարարների ատաշարիկը հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռք առնել Բաքվի իրադարձություններին ռուսափույթ վերջ դնելու համար՝ Բաքուն գրավելու միջոցով: Այդ նպատակով Գյանջա՝ մուսավաթական հրոսակներին ուղարկվեց Անդրկովկասյան սեյմի գրահապաղ զնայքը՝ վրոյ իշխան Մաղադյով հրամանատարությամբ: «Վլայրենի զինվորներն» վերազինվելու և ամրացնելու համար սեյմը միջոցներ ու օպտուպիանություն տրամադրեց:

Բաքվի խորհրդային իշխանություն դեմ շարժվում էին նաև Հյուսիսային Կովկասի հակահեղափոխական ուժերը, որոնք նայնպես ղեկավարվում էին Թուրքական գործակալների կողմից: Այդ զորքերը Խուրզայանի մասուլցներում ապրիլի 7-ին և 8-ին տեղի ունեցած համառ մարտերում ջախջախվեցին Բաքվի խորհրդի ուժերի կողմից: Զարգացնելով հարձակույթ, խորհրդային զորատաները գրոհով վիրացրեցին Պետրովսկը և Քեմիլ-խան-Շուրան: Իմամ Գոջինսկին փախավ, իսկ նրա հրոսակախմբերը ցրուցան եղան: Գյանջայի կողմից մասնազանգան զորքերի երկու նոր էշխաններ շարժվեցին, որոնց հաջողվեց գրավել Հաջիկարու կալուսները, որտեղ սկիտակվում են մուսուլմանների տեղական բանդաները: Խոչը ուժեր են կուտակվում նաև Բաքվից հարավ, Սալյանում, ուր եկել էր վայրենի զինվորան հրետանիով Լենքորանից¹:

Քաղաքացիական պատերազմի զմայրին պայմաններում բանվորների, զինվորների ու նավաստիների պառաջամարտերի Բաքվի խորհուրդը 1918 թվականի ապրիլի 25-ի իր նիստում կազմեց կառավարություն՝ Բաքվի մոզավորական կոմիտեաների խորհուրդ: Նախագահ ընտրվեց Անդրկովկասի բուլշեիկների ղեկավար և Անդրկովկասում խորհրդային Ռուսաստանի իշխանության ներկայացուցիչ Ստեփան Շահնույանը:

Բաքվի խորհրդային իշխանությունը Անդրկովկասի հեղափոխական բուրժուազ ուժերին համախմբեց սեյմի ու համաժայնողական խորհուրդների դեմ: Նա մերկացնում էր վերջիններիս հակահեղափոխական էությունը և Անդրկովկասի գանգվածներին մատնացույց անում փրկության ուղին՝ Լրկրամա-

1. Ստ. Շահնույան, Երգեր, 5, 3, էջ 145:

սում խորհրդային իշխանության հաստատումը և միավորումը խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Քարգում խորհրդային իշխանության հաղթանակի առաջին օրերից Մոսկվայի հետ սերտ կապ էր հաստատվել:

Չնայած այն բանին, որ հակահեղափոխական ուժերի և թուրք-մուսավաթական հորդանների շարունակվող արշավանքի հետևանքով ամենուրեք սովյե և ավերամծոթյունն էին իշխում, Քարզի պրոլետարիատը ուժ ու եասող չէր խնայում նավթի հանույթը ավելացնելու և այն արտահանելու: Խորհրդային Ռուսաստանին վառելիքով ապահովելու համար նավթի արտահանումը Քարզի Ռուսաստան ավելացավ օրական 700 հազար փթից մինչև մեկ միլիոն 400 հազար փոօթ: 1918 թվականի պարնան ու ամռան ընթացքում Ռուսաստան արտահանվեց 80 միլիոն փթից ավելի նավթ: Քարզի խորհրդային իշխանության օգնությամբ Ռուսաստանին վառելիքով հսկայական դեր խաղաց ինտերվենցիայի ու ներքին հակահեղափոխական ուժերի դեմ մղվող պայքարում: Կյն աշխուժացրեց պատերազմի հետևանքով ավերված երկրի տրեխեսությունը:

Քարզի խորհրդային իշխանությունը ետանդուն գործունեություն ծավալեց իր առջև դրված վերափոխումները կենսագործելու ուղղությամբ: Արդյունացվեցին բանկերը, նավթային ու ձկնարդյունաբերությանը, անտերական նավատորմը: Ժողովուխորհուրդը ղեկընա հրատարակեց խաների ու բեկերի հողերը բունադրավելու և դրանք աշխատավոր գյուղացիությանը հանձնելու, Ց-մամյա բանվորական օր սահմանելու մասին և այլն:

Հիշյալ վերափոխումները իրականացնելու և Արբրեջանում ու ամբողջ Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաղթական երթն սպահնվելու համար Քարզի ժողկոմխորհուրդը զինված մեծ ուժերի կարիք ուներ: Քարզի բուշնիկյան կազմակերպությունների ղեկավարները քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններում և այլ կազմակերպություններում, ինչպես և Քարզի շրջաններում, ետանդուն գործունեություն էին ծավալել բանվորներին, խորհրդային կազմակերպությունների աշխատակիցներին ու նախկին ձակատա-

լիներին կարմիր բանակի շարքերը ներգրավելու համար: Պատասխանելով բուշնիկների կոչին, բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիությունը զանգվածաբար մտնում էին կարմիր բանակի շարքերը: Այսպես, Սաբունչիի «Ռեուտ» նավթահանքում կարմիր բանակի մեջ անդամագրվեց նավթագործ բանվորների ամբողջ երրորդ հերթափոխը: Կասպիական նավաշինարարական գործարանում կարմիր բանակի շարքերն ընդունվածները թիվը կազմում էր բանվորների կեսից ավելին:

Այդ օրերին «Իզվեստիա Բակինսկոյո սովետա» թերթը գրում էր. «Ճակատում կռվիսպայան կարմիր բանակի հանդես գալուց հետո բանվորների և խորհրդային կազմակերպությունների ու հիմնարկների աշխատակիցների մեջ սաստիկ հուզմունք է տիրում, բուրբը ձգտում են ղեկի կարմիր բանակի շարքերը, կովի այս միտական օրերին բոլորը ցանկանում են նրա գործունե մասնակիցները լինել... Շատերը մեկնեցին ձակատ, մյուսները... ղժվարություն էր հաջողվում պահել իրենց տեղերում»:

Գյուղացիներից կազմված կարմիրբանակային ջոկատները զենքի, հանդերձանքի ու զինամթերքի խիստ կարիք ունեին, նրանք բավարարված չէին նաև հրամանատարական կազմում: «Խորհրդային զորքերի կազմակերպումը,— ասում էր Գ. Կորգանովը,— մեծապես ղժվարանում էր զենքի անբավարար լինելու պատճառով. այն մենք ստանում էինք մասամբ զորացրված ջոկատներից, մասամբ Աստրախոսից, մի փոքր էլ Տաշքենդից: Զինվորների գրեթե կեսը անզեն է»:

Կամավորական հիմունքներով հասցնել կերպով ստեղծված կարմիրբանակային այդ ջոկատները, որոնք մեջ հիմնականում ընդգրկված էին բանվորները, խորհրդային ժառանգյուններն ու աշխատավոր գյուղացիները, խիստ անբավարար էին թուրքական կանտնավոր և լավ զինված զորքերի դեմ պայքարելու համար: Քաղաքացիական պատերազմով զրազված

1. Տ.Վ. Իսկանդարով Մ. Ս., Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Баку, 1958, стр. 257.

2. «Известия» Бакинского совета, № 142, 20 мая 1918 г.

3. ЦГАКА, ф. 1, оп. 2, д. 8 с, лл. 417—419.

խորհրդային Ռուսաստանը, որը Հյուսիսային Կովկասը Գեներալ-կինի ու Կրասնովի հակահեղափոխական ուժերի կողմից զբաղված լինելու պատճառով անջատված էր Անդրկովկասից, հնարավորություն չունեի օգնություն ցույց տալ Բաքվի կոմունային: Մինչև հունիսի կեսերը Բաքուն խորհրդային Ռուսաստանից ոչ մի զինված օգնություն չէր ստանում: Իսկ թուրքական զավթիչների ու նրանց զործակալների՝ մտավաթական հրահանգների դեմ մղված համառ պայքարի արդյունքում Աստրախանով Ռուսաստանից ստացված օգնությունը իրեն աերափարար էր Բաքուն պահելու համար: Ռուսի Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը ստիպված էր Բաքվի խորհրդի կողմում մարտան կոնվենցիան մասնակցած հայկական ազգային զորամասերը եւ մտցնել կովկասյան կարմիր բանակի կազմի մեջ: Բաքվի կոմունային զինված ուժերի 70 սակոսից ավելին կազմում էին հայկական զորամասերը: Հրամանատարական կազմի մի զգալի մասը ուղեկցական սպաներն էին, որոնց կցված էին բուշեկի կոմիսարները:

Խոսնելով Բաքվի խորհրդային իշխանության կողմում հայկական զինված ուժերի մասնակցության պատճառների մասին, նախկին կովկասյան ճակատի զինավոր շտաբի պետի սեղանակ գեներալ Ղարաանյանը գրում է, որ ընայած ներքին քաղաքականության հարցերում հայկական զինավոր շրջանների հայացքների տարբերությանը, վերջիններս Բաքվի և նրա շրջանների պաշտպանության գործում բուշեկիներին դիտում էին որպես իրենց զանակիցները: «Հալերը,— գրում է նա,— տարածքային հավակնություններ չունենի, այլ միայն սահմանափակվում էին Բաքվի մարզի պաշտպանությանը, քանի որ Բաքուն թուրք-թաթարների կողմից զբաղվելու զեպքում հայկական խաղաղ ազդարանչությունը անխուսափելիորեն կոչվեցազվեր: Բացի դրանից, թշնամական ուժերի մի մասի կողմում լինելը Բաքվի ճակատում հեշտացնում էր Հայաստանի ազգական քնդհանուր գրգռությունը»:

Բաքվի ժողովրդախորհրդի զինված ուժերի ընդհանուր թիվը

հունիսի կեսերին կազմում էր մոտավորապես 15 հազար մարդ:

Մտավաթական կուսակցության պարագլուխները անհամբերությամբ սպասում էին թուրքական հորդանների Գյանչա ժամանելուն, որպեսզի նրանց օգնությամբ ոչնչացնեն Բաքվի խորհրդային իշխանությունը: Այդ սեռակետից բնորոշ է մտավաթական կուսակցության ակամալոր զործիչներից մեկի՝ Ռասուլ Զաղեի անկեղծ խոստովանությունը: «Ներքին, խոսելով սեպի կազմալուծման և «ինքնուրույն» հանրապետությունների անեղծվելու մասին, գրում էր, որ թուրքայի ու Ադրբեջանի միջև կնքված Բաթումի պայմանագրի շրթոդը հորվածի հիման վրա Ադրբեջանական հանրապետությունը իրավունք ուներ թուրքայից պահանջել ազգական օգնություն երկրի անխուսափելուն ու կարգ ու կանոն վերականգնելու համար: Այդ նույն հորվածի հիման վրա եւ, Ադրբեջանի ազգային խորհրդի անունից և Մեհմեդ Հասան բեյը՝ արտաքին գործերի նախարարության անունից, զինեցինք թուրքական կառավարությանը ազգական օգնություն ցույց տալու պահանջով»:

Վրացական մենչեիկների պարագլուխները ցնծազին դիմավորեցին թուրքական իտերվենցիան Ադրբեջանում: Թուրքական զորքերի Բաքվին մտնելու օրերին Վրաստանի մենչեիկյան կառավարության ազգական նախարար Գեորգիանև ճաշկերպի ժամանակ արտասանած իր ճառում նրանց հարույթվում մարմեցի»:

Թուրքերի կողմից Ադրբեջանի արագ նվաճմանը և Բաքվում խորհրդային իշխանության տալալմանը խոչընդոտեցին Հայաստանի ժողովրդական զանգվածների 1918 թվականի մայիսի երկրորդ կեսի Սարգրապատի, Բաշ Ապարանի և Արարքիխայի հերոսական ճակատամարտերը, որի հետևանքով թուրքական զորքերը հետ շարավեցին Սարգրապատից, և նրանց կողմից երևանի զբալման վտանգը վերալալու Այդ պարտությունը որոշ ժամանակով ուշացրեց նաև թուրքական արշավանքը Ադրբեջանի վրա: Իրենց այդ հաղթանակով և

1. General G. Korganoff, La participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase (1914—1918). Paris, 1927, p. 180—181.

1. Տե՛ս ՄՄ հայկական մատանչոյի արխիվ, ֆ. 11, գ. 31, Թ. 7:
2. Տե՛ս «История», 1918 թ. № 210:

յատանի ժողովրդական գանդավանների օգնեցին Բաքվի կոմունային մուսավաթական բանդաների դեմ նրա մղած պայքարում, ինչպես նաև խորհրդային իշխանության հաղթանակին Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում:

Յրևանի մատուցներում կրած ծանր պարտությունից հետո ուշքի գալով, Քուրբակյան զավթիչները հունիսի սկզբներին սկսեցին Ալեքսանդրապոլից Կարաբիխայի, Գիլիանի, Լազախի ու Աղստաֆայի վրայով գործեր փոխադրել Գյանջա: Ծախքան Քուրբակյան զորքերի Գյանջա հասնելը, մայիսի 27-ին այստեղ մասնակի Քուրբակյան բանակի շտաբը էնվիերի խորթ եղբայր Նուրի փաշայի գլխավորությամբ՝ Վերջինիս Գյանջա գալու կապակցությամբ՝ Թառուլ գաղեն գրում էր, որ «գտնվելով բոլշևիկների հարձակման վտանգի տակ, Գյանջան Նուրի փաշային ընդունեց որպես երկնքից իջած իր փրկարար Հրեշտակին»:

Քուրբակյան զավթիչները արտաբուսա ձևացնում էին, որ իբր իրենք «եղբայրակից արբերչանցիներին պաշտպանում են բոլշևիկյան սպառնալիքից, իրականում, սակայն, նրանք ձգտում էին զազոթադեղնել ոչ միայն Ադրբեջանը, այլև ողջ Կովկասը:

Ստամբուլում գերմանական ղեկավար Բերնզորֆը 1918 թվականի հունիսին Ահարոնյանի ու Խաթիսովի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, խոսելով Բաքվի վրա Քուրբակյան արշավանքի նպատակների մասին, ուղղակի հայտարարեց, որ Քուրբեյան ձգտում է Բաքուն հրապիլ իր, և ոչ թե Ադրբեջանի համար, որի մասին նա հայտարարել է մուսավաթական կառավարության ղեկավարներին: Բաքվի հետ մեկտեղ նա ձգտում է գրավել ողջ Ադրբեջանը՝ Այդ զնալքում Քուրբեյան կառավարի մինչև Վլադիկովկալը»:

Քուրբակյան զավթիչների այդ ծրագրի իրականացմանը խանգարեց Բաքվում և Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում հաղթանակած խորհրդային իշխանությունը: Հենց այդ պատճառով էլ Քուրբակյան հրամանատարությունը Բաքվի շեմ էր կենտրոնացրել մյուս ուղղմանակետերից փոխադրած լավագույն զինվորականը:

Անդրկովկասում իր զավթողական պլաններն իրագործելու համար էնվիերը Կալիպոլիի, Միջագետքի ու Թուրքմենական նահանգներից Ադրբեյան փոխադրեց 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 16-րդ զինվորականները: Կրանք Քուրբեյանի ընտիր զորամասերն էին Հեշյալ զինվորակները Ադրբեյան եկան Սրբուբաղի՝ ու Թաթարի վրայով: Այդ շտաբ զինվորակները մասն կովկասյան ստաբին Քուրբակյան կորպուսի մեջ, որին հետագայում, ուժեղացնելու նպատակով, կզիջեին նաև 36-րդ և 10-րդ զինվորակները: Քուրբակյան կովկասյան ստաբին կորպուսի բոլոր վեց զինվորակները բավարար լավով հաղեցված էին ճիշտաբանով, որ ուսական զորքերը թողել էին Կարինում, Կարսում և ամրացված այլ կետերում: Բացի նշված զինվորակներից, Ադրբեյան փոխադրվեցին նաև Թաթարի նահապետի զորքերը՝ թվով 5 հազար մարդ, որոնց Քուրբակյան հրամանատարությունը ներշնչում էր, թե իբր «նահապետը՝ ինչի տուն ընկած է միայն Բաքվի վրայով»:¹ Քուրբեյանի բոլոր ուժերի ընդհանուր թիվը 20 հազարից ավելի էր:

Բացի այդ զորքերից, Քուրբակյան հրամանատարության արամազորության տակ էր գտնվում նաև սիլամի բանակը, որը Քուրբակյան հորանների կողմից կազմակերպվել էր նահապետի «սյայրենի զինվորային» միացություններից և Ադրբեյանի զրավված շրջանների այն ընակիչներից, որոնց նրանք բռնի բռնակ էին զորակոչել:

Քուրբակյան զորքերի փոխադրումը Ադրբեյան և դրանց կենտրոնացումը Գյանջայի շրջանում ավարտվեց հունիսի առաջին կեսին, և Քուրբակյան հրամանատարությունը կարողացավ արդե Բաքվի վրա ընդհանուր հարձակում ծավալելու մասին: Քուրբ-մուսավաթական ուժերի հրամանատարն էր զենկուր Նուրի փաշան, որի շտաբը տեղակայված էր Գյանջայում՝ նրա թևազարնքով մասնկերպական սազային խորհուրդը հունիսի 17-ին լուծարել ենթարկելից, և դրա փոխարեն կազմավորվեց մուսավաթական կառավարություն՝ իսաների ու բեկերի ներկայացուցիչ հասն նույնպեղ զրավումբայում: Վերջինիս կառավարության ողջ զործուժությունը ուղղված էր մասնկերպական սազային զորամասեր կազմակեր-

¹ Իրանից Սրբուբաղի վրայով Գյանջա փոխադրված Քուրբակյան զորքերը, որոնց զինավորում էր 40 թնգանթերով (տե՛ս «Հորթուբաղ», 1918, էջ 104):

² Տե՛ս Документы фонда «История гражданской войны» СССР, т. 11, а. 102, էջ 42-48. Իրանիայի սազմական պատմարան Լարելի մշակվեցով Քուրբակյան զինվորական ստաբի մեջ մտնող 45 զինվորակներից Քուրբակյան հրամանատարությունը 1918 թվականի ապրիլին 10 զինվորական փոխադրել էր Ադրբեյանից (տե՛ս Lurcher, նշվ. աշեռ., p. 592-593):

1. Տե՛ս ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 71, ց. 29, թ. 377:

2. Տե՛ս ՀՀ ԿԳՊՊ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 9-20:

պելու և թուրք Նորդանեղի Հետ մեկտեղ խորհրդային Բարձրագահական նախապետությանը նպաստակիր:

Մինչ թուրք-մուսավաթական զորքերը Հարձակման կանցնելիս, Բարձրի կոմունայի զինված ուժերը, թվով 10 հազար մարդ, հունիսի 10-ին հանդես եկան կենտրոնական ճակատում և սկսելով Հարձակումը Հաջիկարտից՝ զարթոցքին այն Գյանջույի ուղղությամբ: Կարմիր զորքերի հրամանատար նշանակվեց Բարձրի ժողկոմխորհրդի առգլմածույային զորքերի կոմիսար Գ. Կորգանովը, որն ամիլիալիստներն էր ղեկավարում առգլմական զորողությունները: Կովկասյան կարմիր բանակի առաջին կորպուսի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Կազարովը, իսկ կորպուսի շտաբի պետ՝ ցարական բանակի նախկին զեդապետ զառնեկ Ավետիսովը:

Կարմիր բանակի շեկատեսները համառ մարտերում թշնամուն Հետ շարժեցին և հունիսի 11-ին գրավեցին Սազրլիի երկաթուղային կայարանները, իսկ հունիսի 12-ին՝ Փյուրքա՛միրը: Նահանջող թուրքական զորամասերը բաց արեցին շլուզները և գրեթե ողջ շրջապատը ողողվեց ջրով: Այս հանգամանքը որոշ մասնակից կասեցրեց խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը կենտրոնական ճակատում:

Հուլիսի 17-ին Անդրկովկասի վերադարձած Վահան Տերյանը Հայկական զորքերի կոմիսարխատում ղեկուցեց Բարձրի ճակատում տիրող դրուժյան մասին: Խոսելով առգլմատորատեղական զրավյան մասին, Տերյանը նշեց, որ խորհրդային զորքերի մղած կռիվի վայրը «մաշտաբայի բուն է, բունանձնակազմի ու դեղորայքի հնկայանի պակաս է զգացվում: Այդ բոլորի հաղթահարումը անասելի զովաբուխությունների հետ է կապված»:

Այ թևում խորհրդային զորքերի մի շեկատ հաջող կերպով առաջ շարժվելով, Տամարի-Արսու-Գյուրչայ-Նուզդան խճուղու վրա մի շարք գյուղեր արտասպանեց, ցամաքահեղձ թուրքերի, մուսավաթականների ու վրացական մենշևիկների շուրջ 3 հազար հողուց բաղկացած միաշարք զինված ուժերը: Ծակատային զինն անցնում էր Տամարուց Հյուսիս: Զարս թեկ պաշտպանական զինն անցնում էր Քուտ գետով:

Տարունակելով Հարձակումը, խորհրդային զորքերը հունիսի 16-ին հայկական Կարմիրայան դուռի մոտ բախվեցին թուրքական կանոնավոր զորամասերի հետ: Յովթամյա արշավանհղ մարտից հետո թուրքական զորքերը, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 2 հազարի, շախչախվեցին և կարմիր զորամասերը մասն Կարմարյան Փոխազդելով նոր ուժեր, թուրքեր-

ըր հունիսի 17-ին անցան հակահարձակման, բայց ետից շախչախվեցին և Հետ շարժվեցին Գյուրչայ: Արշունահղ մարտավ թուրքական զորքերը ուղղի գաշտում թողեցին 500-ից ավելի սպանված ու վիրավոր: Կարմարյանի մոտ թուրքական զորքերի կրած պարտությունն այն աստիճան շոշափելի էր, որ կովկասյան թուրքական 5-րդ զինվորային շտաբի պետ Ալաշույուն հետազգայում իր հուշերում այդ մասին ստիպված էր գրել հետևյալը. «Հունիսի 17-ին կրած մեք պարտությունը բանակի հրամանատարության վրա ճնշող տպավորություն գործեց»:

Թուրքական Նորդանեղի շախչախումը Կարմարյանի տակ ոչ նվազ ծանր տպավորություն գործեց նաև մուսավաթական կառավարության ղեկավարների վրա: Այսպես, արտաքին գործերի նախարար Փաշինսկին գրում էր Ստամբուլ՝ Թասուլ գաղկին հետևյալը. «Մեք զրավյանը առգլմածակատում բռնյավ լի. լնք կարողանում առաջ շարժվել: Բոլշևիկները հոշակալ են կոչում, շատ ուսներ ունեն... այս բոլորի մասին ես մանրամասն հետազդեր եմ ուղարկել, խնդրեմ եմ պնդել, որ էնվիրը շուտափուլ կերպով ես մեկ զինվորային ուղարկել, հակառակ զեղցում ամեն ինչ կկորցնենք, Բարուն մենք լնք ստանա և Թուրքիայի հեղինակությունը կըրկնել: Եթե ուզում եք իմանալ, արգեն սկսել է ընկներ»:

Թուրքական հրամանատարությունը օգտվելով այն բանից, որ Բաթումի պայմանադրերի համաձայն երկաթուղիները զրրվի էին իր արմատադրության տակ, արագ կերպով նոր զորամասեր փոխարեցի Արքրեշան, որի հետևանքով հունիսի 25-ին թուրքական զորքերի թիվը Գյանջույի ուղղությամբ հասավ 15 հազարի: Հնազգամ մուսավաթական շեկատեսներ, այն զեդրում, երբ կովկասյան կարմիր բանակի թիվը, մարտերում կրած կորուստներից հետո, 15 հազարից նվազել էր մինչև 8 հազար:

Թուրքական զորքերի թվական գերակշռությունը թուրքական հրամանատարությունը հնարավորություն տվեց նախահնուտությունը վերցնել իր ձեռքը և Գյուրչայի ու Փյուրգամիրի շրջանում հակահարձակման անցնել: Հունիսի 27-ից 30-ը Գյուրչայի տակ համառ կռիվներ էին տեղի ունենում: Այդ մարտերի հետևանքով հակառակորդը իր գերազանց ուժերով նեղեց խորհրդային զորքերի ձախ թևերը և ստիպեց նրան

նահանջել Արտուի ուղղութիւնը: ԵՊՅուրջայի տակ մղված 4-օր-
յա մարտերն ավարտված են,— գրում էր Կորդակովը Բարձիի
ժողկոմխորհրդին հրած իր զեկուցագրում,— մի շարք ան-
բարենպաստ հանգամանքների պատճառով, մեր զորքերը,
որոնք ճակատային զիբր էին գրավել, նահանջեցին զեպի
Կարմարչան: Հակառակորդը դուրս եկավ շրջադասումից,
նրան բարեխախտ էր սպանուում և, իր ճերթին, սկսեց շըը-
ջուպատել մեզ... կոխիբ շատ համառ էր, գործք հասնում էր
սվինամարտի: Սարսափելի շոբից նեկվելով, ջուր հասցնելու
հնարավորութիւնները արկով, զինվորները հասնում էին մին-
չև ուշաթափութիւնն ստիճանի, սակայն խրջախորնն պաշա-
պանում էին իրենց զիբրերը՝ միտամանակ գրոհի նեովելով:
Միայն մի զորամաս ձախ թնում, հակառակորդի մեծամիկ
հեծելազորը շրջանցելու պահին, նահանջեց և գրանով իսկ
ազից սոջ ճակատի վրա: Կորսուաները երկու կողմից էլ
զգալի են: Հակառակորդի շարքերում կանոնավոր թուրքա-
կան զորամասեր են»:

Կովկասյան առաջին կարմիր կորպուսի զորամասերի
պարտութիւնը Գլուրջայի տակ բեկում մտցրեց ռազմական
գործողութիւնների հետագա ընթացքի մեջ՝ Բարձիի ճակա-
տում: Կարմիր բանակը հարձակումից անցած պաշտպանու-
թիւն: նախաձեռնութիւնը վերցնելով իր ձեռքը թուրքական
հրամանատարութիւնը, օգովելով իր արամազորութիւն տակ
եղած ուժերի ու սպասազինութիւնն բանակական զերազանցու-
թիւնից, շարունակում էր հարձակումը Բարձի վրա: Փայլ առ
փայլ, վերին աստիճանի ճանք պայմաններում ընթացող ճա-
մառ մարտերում, թուրքական զորքերը զանդադորն հետ էին
մղում խորհրդային ջոկաններին: Էրեւանին ուժեղացնելով
շենչերչյան թնգանութներով և րուչարական ճակատից ժա-
մանած նոր զինգործ, թուրքական զորքերը գրոհեցին Քլուր-
զամիի վրա: Այդ զմլարին օրերին Բարձիի խորհրդային իշ-
խանութիւնը ստիպված էր ընդունել թուրքական նվաճողների
գնմ համատեղ պաշարք մղելու վերաբերյալ զեդպակտ Բիշ-
կանովի կողմից արված առաջարկը: Բիշկերանովի կազակա-

կան ջոկառը*, որը բաղկացած էր 1500 լավ զինված մարտիկ-
ներից, հուլիսի 5-ին զալով Հլուսիսային Իրանից, ափ իջավ Ալ-
չախում և հուլիսի 7-ին հանդես եկավ Քլուրզամիի ճակա-
տում: Հուլիսի 6-ին Բիշկերանովը իր վրա վերցրեց հրամա-
նատարութիւնը աջ թնում: Չախ թին և կենդոտնի հրամա-
նատարութիւնը առաջվա նման կորգանովի ձեռքին էր:

Հարձակվելով Քլուրզամիի վրա, թուրքական զորքերը
հանդիպեցին խորհրդային ջոկանների համառ զինավորութիւ-
նի և 12-ժամյա դանձմ մարտից հետո հետ շարվողների,
կիցով մեծ կորսուաներ: Քլուրզամիիի տակ տեխի ունեցած
կովին մասնակցեցին Մոսկովայից ուղարկված գրահակիրներն
ու ինքնաթիւնները, որոնք վճանական դեր խաղացին թշու-
ման հակահարված տալու գործում:

Հլուսիսային ճակատում, Ղուրան հուլիսի 6-ին պաշարվել
էր ինգինների կողմից: Նուրջ 8 ժամ կոխներ էին մղվում, ի
վերջը, հակառակորդը հետ շարվեց, և Ղուրայի շուրջ եղած
զիբրերը գրավվեցին կարմիր բանակի ուժերի կողմից:

Նոր լրացուցիկ ուժիք ստանալով, թուրքական զորքերը վի-
րատին հարձակումն անցան Քլուրզամիի վրա և երեք օր
սեղոյ արշուձանից մարտերից հետո հուլիսի 10-ին գրավեցին
Քլուրզամիի կաշարանը: Թուրքերի մի բանի ատորարժա-
նումներ, որոնք ստաջ էին շարվում երկաթգծի ուղղութիւնը,
մոտեցան Քերար կաշարանին, հլուսաները, անցնելով Արտուի
այն կողմը, դուրս եկան Շամախու խճուղի, որը երանց առջև
ուղիղ ճանապարհ էր բացում զեպի Բաջու:

Թուրք-մուսուլմանական հորդաներին օգնում էին տեղա-
բնակ հրոսակախմբերը, որոնք շարքից դուրս էին բերում եր-
կաթուղագծերը, թիկունքից անակնկալ հարձակումներ գոր-
ծում կարմիր բանակի զորամասերի վրա և այլն:

Հուլիսի 13-ին Շամախում յանջ հետադրում է կենիին, ԵՊՅու-
թիւնը ռազմաճակատում մատանում է: Միայն մեր ուժերը

* Հոկտեմբերյան Նեգովիտութիւնից հետո ստուական բանակը հեռա-
ցավ Հլուսիսային Իրանից: Մոսկովից գրակից, անդիական զորքերը գրա-
վեցին Հլուսիսային Իրանը և սկսեցին նախապատրաստվել հակաթուրքա-
յին ինտերվենցիայի՝ Բարձի գնմ: Այդ նպատակով անդիական հրամա-
նատարութիւնը օգտագործեց ստուական զորքերի այնտեղ մնացած ջոկա-
տը՝ Բիշկերանովի հրամանատարութիւնը, որը անցել էր ժառանգութիւն
անդիացիների մաս: Հլուսիսային Իրանում անդիական զորքերի հրամա-
նատար անկերուլ Ինեստրեիի հանձնարարութիւնը Բիշկերանովը կապ-
վեց Բաջուի ժողկոմխորհրդի հետ և իր ժառանգութիւնների ստաշարեց
թուրքական զորքերի գնմ համակող պայքարում, ընդգին համապարեցն-
ելով, որ ինքը հանուած է խորհրդային իշխանութիւնը և ներառվում Բաջ-
ուի ժողկոմխորհրդի զինված ուժերի հրամանատարութիւնը: Իրականում,
սակայն, Բիշկերանովը անդիացիների գործակալը դուրս եկավ: Նա զեթը
է նպատակը անդիացիների կողմից Բարձի գրավմանը:

բավական չին: Անհրաժեշտ է լուրջ օգնություն: Ռուսաստանից... Սպասում եմ շտապ առգնական օգնության և Ձեր ղեկավար ցուցումներին, անհապաղ ուղարկեցե՞ք¹:

1918 թվականի հուլիսին Անիից ծովային գործերի ժողովրդական կոմիտեի անդամները ուղարկել է հետևյալ դրույթները. «Շատ եմ խնդրում թուրք միջոցները ձեր ատնել Կասպից ծովը անել հարմար տեղի առգնական ու ծովային նավեր փոխադրելու համար»:

1918 թվականի հունիս-հուլիս ամիսների ընթացքում խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը Բաքու գաղափարը մեծ քանակությամբ զենք, առգնամթերք, դրամ, պարեն: Հունիսին Բաքուն խորհրդային Ռուսաստանից 15 վազան հաստացավ, հուլիսի երկրորդ կեսին՝ 180 վազան մթերք, 25 ազար տակ պահածո և շատ ուրիշ ապրանքներ: Հունիսի 23-ին Մոսկվայից ստացվեցին դրահանի մեքենաներ, իսկ մինչ այդ՝ 13 ինքնավթու Հուլիսի 20-ին Բաքու ժամանեց Փետրովի լավ զինված շտաբը (շուրջ 300 զինվոր), որը հանվել էր Անգլիանական նավատից: Կասպից նավատորմի համար մեծ քանակությամբ սպառազինություն ստացվեց: Հուլիսի կեսերին Բաքուն 300 վազան առգնամթերք ստացավ:

Մական զենի Բաքու տանող նավագործները գտնվում էին հակահեղափոխական ուժերի ձեռքում, այդ իսկ պահածոով խորհրդային կառավարության ուղարկած ոչ թուրք սպառազինությունն ու պարենն էր հասնում զորամասերին: Հիմնական ուղին Կասպից ծով էր Ալաստղից էր հնարավոր մրայն, այն էլ մեծ զմլարություններ հողհանարելով, Բաքուի խորհրդային իշխանությունը առգնական օգնություն հասցնելու Այդ նույն ժամանակ թուրքական զորքեր, համալրվելով նոր ուժերով և առանց որևէ աղբյուրի զենք ու առգնական հանդերձանք ստանալով Բախտի ու Անիսանգրապոլի վրայով, խորհրդային զորքերին հեռ մղեցին Քյուրդամիրի ու Եամախու ուղղությամբ: Կենտրոնական՝ Քյուրդամիրի ուղղությամբ խորհրդային զորքերը հակահուրդի զերբազանց ուժերի ճնշման տակ հարկադրված էին նահանջել Քերարից Հաջիկարու, իսկ Եամախու ուղղությամբ նրանք համառ պայքարից հետո թողնեցին Մատրասս գյուղը և նահանջեցին դեպի Եամախու քաղաքը:

Եամախու շրջանում տեղի ունեցած կռիվների մասին երրորդ րրիգրայի կամխարս և. Միկոյանը գրում էր. «Հուլիսի

20-ին հակառակորդը մեծ ուժեր կենտրոնացնելով Մատրասս գյուղի վրա, գրավեց Ալիսու լեռը, Քերբենցի բարձունքները և շարժվելով շրջանցման օգնելով Հաջիկարին իսրառներների վրա, ձգտում էր կտրել Մարաղան տանող նահագարքը... զորամասերի նահանջը մինչև Եամախու ընթանում էր լրիվ կարգապահության պայմաններում: Եամախուց նահանջը շարունակվում էր ամբողջ գիշեր թափվող սողաատարի անձրևի տակ, մարդիկ ու ձիերը թուրքովին ուժասուղան էին եղել, դրահանիրը խրվեց-մնաց տեղում...»:

Ելելովով հակաստում տիրող ծանր դրույթներից, մենչևկները, այ կռուներն ու դաշտակները պահանջում էին, որպեսզի Հյուսիսային Ռուսից անհապաղ Բաքու հրավիրվեն անգրիական զորքեր՝ թուրքերի դեմ իրենց օգնելու համար: Այդ գմվարին պայմաններում Բաքուի բուլչիկները ստիպված էին պաշար մղել թուրքական զորքերի դեմ նախատում և անգրիական իմպերիալիզմի զորժակալության դեմ՝ թիկունքում:

Սա. Եամումյանը Բաքուի խորհրդի արտակարգ նրատում 1918 թվականի հունիսի 25-ին ունեցած իր ելույթում մասնանջում էր. «Մեր առջև ծառայում է քաղաքի և հեղափոխության պաշտպանության հարցը: Դրա համար մենք պետք է գտնենք թուրք միջոցները... Մենք այնքան էլ ահեղ և ուժեղ ընդամի յուններ մեր առջև, որ լիարդունանք մեր ուժերով ու միջոցներով դեմ պաշտպանության հարցը... և առաջարկում եմ ձեզ հանել անգրիացիների հրավիրման հարցը և քննարկել խորհրդային Ռուսաստանի հետ միասին մեր ընդհանուր քաներով առգնականոր պաշտպանելու հարցը»:

Անգրիացիներին հրավիրելու վերաբերյալ Բաքուի խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 26-ի ընդունած որոշումը վերջնականապես բարոյալիցի կարմիր բանակը և կազմալուծեց նրա թիկունքը: Չուայած Բաքուի խորհրդային իշխանության կողմից ձևաարկած թուրք հնարավոր միջոցներին, թուրք-մուսավաթական զորքերի հարձակումը Բաքուի վրա չհաղողվեց կասեցնել: Հակահուրդի պերպալանող ուժերի ճնշման տակ կարմիր զորամասերը ստիպված էին նահանջել Բաքու՝ հուլիսի 18-ի թուղնելով Եամախու և Հաջիկարու, հուլիսի 22-ին՝ Ալայաթը, հուլիսի 28-ին՝ Բալաշարը: Հուլիսի 31-ին ճակատան ընդհուպ մտանցավ Բաքուին:

Քաղաքում խուճուպ սկսվեց: Թուրքերի կողմից գրավված շրջաններից, մասնավորապես Եամախու շրջանից, Բաքու ե-

1. Սա. Եամումյան, երկեր, 5, 3, էջ 351:

2. Տի՛ Բольшевник в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы 1917—1919 гг., ст. 567:

կամ հայ գաղթականները ավելի ուժեղացրին քաղաքում տիրող իրարանցումը:

Տակավին հուլիսի 30-ին Բաքվում ստացվեց Սուրբակյան զորքերի հրամանատար Ենվերի փաշայի կողմ քաղաքը հանձնելու պահանջով: Սուրբակյան հրամանատարությունը այդքան չհանկուտակեց և ազգաբնակչության մեջ տարածում էր թուսկիզներ, որոնք ազգաբարձրում էր հետևյալը. «Մենք բարբարոսներ չենք, բայց մենք գալիս ենք ձեզ բարբարոսներից փրկելու»:

Սուրբակյան զահեճներին այդ ձևերը վաղուց հայտնի էին այն ժողովուրդներին, որոնք կրեցին ստիպված էին եղել իրենց մշակի վրա զգալու Սուրբակյան ասըլարների արյունոտ կրակը:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը բազմիցս իր բողոքն է հայտնել Անդրկովկասում Սուրբ-գերմանական զորքերի ձեռնարկած ագրեսիայի դեմ: Գեպի Բաբու Սուրբակյան զորքերի առաջնապետական կապակցությունը ԹեմիՅՂ կառավարությունը հուլիսի 25-ին բողոքի երկու նոտաներ է ուղարկել Մոսկվայում Գերմանիայի ժամանակավոր ներկայացուցիչ Իրեյերին. «Մենք ամենատեսնուցում կերպով բողոքում ենք Բրեւտի պայմանագրի այդ խախտման և խորհրդային կառավարությանը մշտապես հավատարիմ Բաքվի մարզի վրա այդ հարձակման դեմ... անհրաժեշտ է անհասպող զաղաբեցնել հարձակումը: Բաքվին լուրջ վտանգ է սպառնում»¹ — ասվում էր նոտաներում:

Փեն գերմանական կառավարությունը խոստացավ Սուրբերին ստիպել զաղաբեցնելու հարձակումը, այդ ուղղությամբ ո՛չ մի կոնկրետ միջոցառում չձեռնարկվեց: Սուրբակյան զորքը շարունակում էին ստաշ շարժվել, հետ մղելով խորհրդային ուժերին:

Կարմիր զորամասերի նահանջին նպաստում էր նաև Բիշեբայտիի զավաճանությունը: Վերջինս օրհասական պահին հուլիսի 30—31-ին, մերկացնելով ուղղմանակատի աջ կողմը, չեղատուվ է հրետանիով բազմեց Սումգայիթ, իսկ այնտեղից Պետրովսկի ձեկատար, որը Բաքվից ընդամենը 15 կմ հեռավորության վրա էր գտնվում, բոլորովին մերկացավ: 1600 ավիաներից մնացել էին ընդամենը երկու հարյուրը և նույնքան էլ Պետրովի ջոկատից:

Բաքվի ժողկոմխորհուրդը որևէ կարգի հաշտության բա-

նակցություններ վարելու դեմ արասահայտվեց և բոլոր զորամասերին կոչ արեց շարժվել դեպի ճակատ: Հուլիսի 30-ի գիշերը ժողկոմխորհուրդը հանդես եկավ բանվորների ուղղված դեմ դիմումով, որտեղ նա կոչ էր անում բոլորին գեներ վերցնել և պաշտպանել քաղաքը թշնամուց:

Ռեն Բաքվի ժողկոմխորհուրդը հետադարձ բոլոր շաները կործանողը եղավ ուժերը Սուրբերի դեմ դուրս բերելու համար, այնուամենայնիվ անգլիական գործակալությունը՝ ի դեմս մենլեդիկների և Լեւոնների, շարունակում էր ագիտացնել ծավալել հոգուտ անգլիական զորքերի հրափրման, համարելով այն միակ միջոցը Բաբուն Սուրբակյան արշավանքից պաշտպանելու գործում:

«Բաքվի ժողովրդական կոմիտեաների խորհուրդը. — ասում է Ստեփան Ծահումյանը, — կրկնակի ղավաճանություն փաստի առջև էր կանգնում: Նա չէր կարող անգլիական իմպերիալիզմի հետ համաձայնության մեջ մտնել այնպես, ինչպես չէր կարող հաշտության բանակցությունների մեջ մտնել գերմանա-թուրքական իմպերիալիզմի հետ: Նա կարող էր դիմել միայն պրոլետարիատին՝ նրան օտրի հանելու համար, սակայն ակներև է, որ այդ կուսակցությունների ու բանակի հրամանատարական կազմի այդպիսի վարչապետի պայմաններում արդեն ոչ էլ, որ այդ այլևս չի փրկի Բաբուն հակառակորդի ներխուժումից»:

1918 թվականի հուլիսի 31-ին, Բաքվի խորհրդի նիստում, ժողկոմխորհուրդը վայր դրեց իր լիազորությունները:

Այսպիսով, Բաքվի խորհրդային իշխանություն անվան հորձում մտնական զեր խաղաղ Սուրբակյան արշավանքը, որի հիմնական նպատակն էր խորհրդային իշխանության տասպատումն էր և Աղբրեջանի, ինչպես նաև ողջ Կովկասի ղավթումը:

Բաքվի կոմունայի անկումից հետո իշխանությունը քաղաքում անցավ Լեւոնների և մենլեդիկների ձեռքը, որը կազմեց «Յենտրոկապալիի դեկատատորյա» կառավարությունը: Վերջինս ստանց հապաղելու Բաբուն հրավիրեց անգլիացիներին:

1 Документы внешней политики СССР, т. I. док. 306. с. 429.

2 Նույն տեղը, է. 284. 285. с. 410.

1. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане, документы и материалы 1917-1919, с. 618.

Քուրբակյան զավթիչները օգտվել էին Քաջուն և արդեն զբաղվել Շիխովոյ, Բիրի-էյթաթի և Վուլչի Վարոտայի բարձունքները: Օրհնասական այդ պահին, երբ լվում էր, որ այսու անհնարին է քաղաքը պաշտպանել հակառակորդից, բուշե-վիկների կողմ քաղաքը պաշտպանելու համար օտրի ելան Քաթվի բանվորները: Բանվորական շփատները, արագորեն զինվելով, կոմսո էին թուրքական հրթիռների դեմ քաղաքի մտաուլցներում: Քաթվի աշխատողների անձնագրո՞ւ ու հերասական պաշարի շնորհիվ թուրք-մուսավաթական զորքերին չհաջողվեց ներխուժել քաղաք:

Քաթվի պաշտպանության գործում մեծ դեր խաղացին խորհրդային զորքերը և, հատկապես, Պետրովի շփատը, որի մարտիկները Պետրովյան հրատարակից հրետանային զինակ կրակով խանգարում էին թուրքական զորքերի առաջնադաշմանը Վուլչի Վարոտայի շրջանում և Բիրի-էյթաթի կողմից: Պետրովի շփատի հրետանին երկու օր անող անընդհատ կրակով կասեցրեց հակառակորդի հարձակումը: Օգոստոսի 6-ին թուրք-մուսավաթական զորքերը դուրս շարավեցին իրենց զբաղված զինքերից և ստպված եզան նահանջել Բալաբարիից այն կողմ: Օգոստոսի 5-6-ին տեղի ունեցած կռիվների ընթացքում հակառակորդը մեծ կորուստներ կրեց:

Քաթվի տակ օգոստոսի 5—6-ին թուրքական զորքերի կերում պարտության մասին այդ կռիվների անմիջական մասնակից գեղապետ Սելաջուուն իր հուշերում գրում էր հետևյալը. «Հրետանային, զինացրային ու հրացանային ուժեղ կրակի պաշտպանության տակ հակառակորդը հակահարձակման անցավ և 10-րդ և 13-րդ զնգերի զինվորներին ստիպեց նահանջել: Հակառակորդի կրակը ոչնչացնելու համար հրետանային զորամասերը բավարար լավով անձրեր լուսնին իրենց տրամազրոթյան տակ: Մեր կրած կորուստները զգալի էին: Այդպիսով, 1918 թվկանի օգոստոսի 5-ին հյուսիսային խորի ձեռնարկած հարձակումը հետ մղվեց հակառակորդի կողմից... զինվորները հոգեկն էին, կորուստները գնալով մեծա-

նում էին, բարոյական վիճակը խախտվել էր: Գիվիզիայի հրացանների թիվը կրճատվել էր 50 տակոտով՝»:

Քաթվի տակ թուրք-մուսավաթական զորքերի կրած պարտությունը ժամանակավորապես կասեցրեց նրանց նոր հարձակումը: Ժամանակ էր հարկավոր Միջազգետի ճակատից սազմական նոր ուժեր փոխադրելու համար: Հըլչյու ճակատում Անտանտի զորքերը, արքր ասպատանրների հետ միասին, մի շարք լուրջ հարձակմանը հասցրեցին թուրքական զորքերին:

Գերմանական հրամանատարությունը խեղա զգաց էր էնվիկերից, որը թուրքական լավագույն ղեկիղիանները Միրիայի ու Միջազգետի ճակատներից փոխադրել էր Վովկասյան ուղձամակատու Պուրբբայի դաշնակից Գերմանիան չէր ցանկանում, որպեսզի էնվիկը Միրիայի ու Միջազգետի ճակատները թուլացնելու գնով ուժեղացին Կովկասյան սազմաճակատը և զբաղի Քաթուն, որը հենց ինքը Գերմանիան էր ձգտում նվաճել: Չուայած գերմանական հրամանատարության քաղմաթիվ բողոքներին, էնվիկը, Անգրիովկասում իր զավթողական սրբաններն իրականացնելու ձգտումով տարված, փոփոխվ նոր զորքեր տեղափոխեց Քաթվի ճակատ՝ գերմանական զորքերի կողմից Քաթվի գրավումը կանխելու համար: Այդ կապակցում լվամբը կուզեկորթրքի գրում էր. «Գերազույն հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ Քաթվի վրա որո՞ւ նախապատրաստելու գործին և այդ նպատակով հեծնիզորային մի բրիգադ և մի բանի գումարտակ ուղարկեց... Կուրին Քաթուն զբաղեց ովիկի շուտ, քան մենք հասցրեցինք զորքեր փոխադրել, իսկ այնուհետև Քուզորիայում անդի ունեցած իրադարձությունները մեզ ստիպեցին այդ զորամասերն ուղարկել Ռումինիայ»:

Ստեղծված պայմաններում, երբ Քաթվի համար կովում էին իմպերիալիստական երկու խմբավորումներ՝ թուրք-գերմանական և Անտանտի, օգոստոսի 10—ին, բուշեիկյան կազմակերպության կուսակցական կոնֆերանսում որոշում ըն-

1. Rüsta, եղ. աշխ., s. 85.

2. Людендорф Э., Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., 219—220.

դումվեց կարմիր բանակի ջոկատները, խորհրդային ու կուսակցական աշխատողներին քաղաքից դուրս բերելու մասին: Խոսելով Բաքուն թողնելու պատճառների մասին, Սա. Շահումյանը մատնանշում էր. «Մենք չէինք կարող վերել ոչ այն մարզիկանց թվում, ովքեր անձնատուր են լինում թուրքական փաշաների սղորմածությունը, փրկում են իրենց կաշին, բուշիհներին ու ուսական զորքերին նստանելով թուրքական բանգաների ձեռքը՝ Տոշտուելու, և ոչ էլ նրանց թվում, ովքեր, չնայած հայրենասիրության վերաբերյալ կեղծավոր ֆրազներին, պատրաստ են Բաքուն հանձնել անգլիացիներին: Մենք որոշեցինք փրկել Թուստամանի խորհրդային իշխանությանը հավատարիմ հեղափոխական զորքերը, որպեսզի, պահանջով Աստրախանից եկող զորքերին, նրանց հետ միասին կռվի հայտարարենք նրկու ճակատում՝ թուրքական ու անգլիական իմպերիալիզմին և պաշտպանենք Բաքուն հեղափոխական խորհրդային Թուստամանի համար»:

Օգոստոսի 14-ին Պետրոլի ջոկատը և խորհրդային այլ զորամասերի Շահումյանի և մյուս կոմիսարների գլխավորությամբ, 17 նավերով, լրիվ սպորտադիմում և սազմական հանդերձանքի անհրաժեշտ պաշարով դուրս եկան Բաքվից՝ ուղղվում վերցնելով դեպի Աստրախան: Ժխովս կղզուց ոչ շատ հեռու, օգոստոսի 16-ին նրանց վրա հարձակվեցին «Յենտրոկասպի» կառավարության «Աստրաղ», «Արդաշահն» և «Գյոթթփոն» ռազմանավերը և կարող կերպով պահանջեցին հետ վերադառնալ Բաքու: Կոմիսարները կտրակալեալիս հրամարվեցին կատարելու այդ պահանջը, որից հետո նրանց նավերի վրա կրակ բացեցին: Դրանից հետո Բաքվի խորհրդային նավատորմը ստեղծված էր տեղի տալ: Հենց որ խորհրդային նավերը հասան Բաքու, Բաքվի կոմիսարները ձեռքակալվեցին և նետվեցին Բալիլովի բանուր, իսկ խորհրդային զինված ջոկատները, թվով 3 հազարից ավելի մարդ, զինամասի արվեցին և արտաքվեցին Աստրախան:

«Յենտրոկասպի» կառավարության հուսադրումներն այն առթիվ, որ անգլիացիներին հրախրելով Բաքու, նրանց օգ-

նությամբ կհաջողվի թուրքերին հետ մղել, սեալ չէր: որովհետև Լենգրիցից եկած անգլիական փոքրաթիվ զորքերը (մոտ 1000 մարդ), գեներալ Գենտերվիլի գլխավորությամբ, սակարող էին քիչ շատ լավը զինազորություն ցույց տալ թուրքերին: Անգլիական իմպերիալիստները ամենին էլ մրտահոգված չէին Բաքվի պաշտպանությանը, ինչպես այդ փորձում էին ներկայացնել քաղաքի աշխատավորությանը մենչիկինները, էսեններն ու զաշնակները:

Բաքուն զրավելու համար չունենալով բավարարու մեք, անգլիացիները նախքան քաղաք մտնելը իրենց հուսադրու Մակ-Գոնելի միջոցով սերտ կապ էին հաստատել մենչիկինների, էսենների ու զաշնակների հետ և վերջիններս օդնությունը, Բաքուն թուրքական զորքերից պաշտպանելու քաղաքի, խորհրդային իշխանության անկումից հետո փաստորեն զարձան քաղաքի տերերը:

Առաջին քայլը, որին ձեռնամուխ եղան անգլիացիները Բաքու գալուց հետո, ոչ թե ճակատի պաշտպանությունն էր, այլ բեղիկի արտահանումը Լենգրի, այնտեղից Միջագետքում գտնվող անգլիական բանակին հասցնելու համար:

Որ անգլիական իմպերիալիստները իսկապես չէին նպատակադրվել Բաքուն պաշտպանել թուրքական արշավանքից, երևում է նաև «Յենտրոկասպի» զինատուրայի» ինտանությունը ժամանակաշրջանում Բաքվի խորհրդի քարտուղարի վկայությունից: Վերջինս Ֆունտիկովի գործի քննության մասանակ՝ գատանում հայտարարել էր, որ «Յենտրոկասպի» զինատուրայի» նիստերից մեկում, որին մասնակցում էին

* Թուրքական Տորգաների կողմից Բաքուն զրավելու նախորդակին (օտոստմերի 15-ին), Ա. Միկոյանի գլխավորությամբ, մի խումբ բուշիհներին հարցովեց բանտարկված Բաքվի կոմիսարներին տպասել և «Քուրդեն» նույնով ճանապարհով դեպի խորհրդային Աստրախան: Սակայն նախ հրամանատարությունը փոխեց ուղղությունը դեպի Արասնովզով, որտեղ իշխում էին անգլիական իմպերիալիստները և Լեռները, որտեղ Բաքվի կոմիսարներին նորից բանտ նետվեցին: Անդրկասպյան Եսենական կառավարության հրապարտությունը Յ. Ֆունտիկովի, Ս. Գրուսկինը Վ. Կուր անգլիական կառավարության ներկայացրեց Տիգ. Հեռունի հետ միասին սեպտեմբերի 19-ին Գրասնովզովի բանտից դուրս տարան Բաքվի 26 կոմիսարներին և հարցը սրբ նրանց հրամանով Աբլա-Կուսում ու Պերսիով կոլարատներին էլիս րեկված ավազաններում զրպեստար սպանեցին:

1, Սա. Շահումյան, նրկեր, հ. 3 էջ 308:

անգլիական քաղաքական միտախի ներկայացուցիչները, Սազոփակին անգլիացիներին հետևյալ հարցն էր արել. «Ռբան»-ը է՞նչ է՞նչ իրական օգնությունը դարձրել, որ զուր խոստացվել է՞ր մեր պատվիրակներին ճեղքվում: Անգլիական ներկայացուցիչը պատասխանել էր, որ բրենք երբեք ոչ մի տեղ, և ոչ որի նման օգնության խոստում չեն տվել և նույնիսկ ձիթաղելի կլինե՞ր մտածել, որ մենք կարող էինք Միջազգային պատերազմը դարձրել տեղափոխել»:

«Յենթրոկասպի» կառավարության և նրա տերերի՝ անգլիացիների կազմափոխության շրջանում ամենուրեք բազան էր մոլեզմունք բազարում կյանքում արել էր Քարգի ազգայնակազմությունը բոլորովին կորցրեց հավատը «Յենթրոկասպի» կառավարության նկատմամբ, որն իր գործունեությանը, անգլիացիներին հետ սերտ գաշխնի մեջ մտած, վերջնականապես մերկացրել էր իրեն Քարգի աշխատավոր զանգվածների շրջանում: Ուստի բնական է, որ նրա թուրքական գործերը, այլ ազգամահակատների ժամանակ նոր թարմ ուժերի միջոցով ամրացնելով իրենց դիրքերը, անցան հարձակման, «Յենթրոկասպի» կառավարության ողորմելի ուժերը և անգլիական զավթիչները շփարդացան նրանց էական դիմադրություն ցույց տալ:

Նոր կառավարության հիմնական գործերը հայկական ջոկատներն էին, որոնց գլխավորում էր գեներալ Քազարաուհին: Թագամահատում կային նաև անգլիական զինվորներ գեներալ Գենտերովիչի հրամանատարությամբ, որը խնայում էր իր զինվորներին և շատ սակավ զիպերում էր թողնում մարտերին մասնակցելու: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, մտահոգված Քարգիում ստեղծված իրադրությունով, օգոստոսի 19-ին մեկ անգամ ևս իր վճռական բողոքը հայանեց գերմանական և թուրքական կառավարություններին, որոնք բազմիցս խախտել էին Բրեստի պայմանագրի կետերը, ինչպես նաև Քարգի վրա հարձակումը զսպարեցնելու միջոցներով բազմիցս տրված իրենց հավատարմագրերը:

Խորհրդային կառավարությունն ամեն ինչ անում էր Քարգի թուրքական զավթիչների ներխուժումից փրկելու համար: Նա նույնիսկ համաձայնվեց Գերմանիայի պահանջին, այն է՝ Բրեստ-Լիտվսկի լրացուցիչ պայմանագրի (որը կրճարվել էր 1918 թվականի օգոստոսի 27-ին)՝ մեջ հասուկ կետ մտցնել, որի համաձայն Խորհրդային Ռուսաստանը համաձայնում էր, որդիսիր Գերմանիան Վրաստանը ճանաչի որպես ինքնուրույն պետական մարմին, և Ռուսաստանը Գերմանիային տրամադրել Քարգի նավթի մեկ քառորդը: Այդ հարկադիր զիջումների դիմաց Գերմանիան խոստանում էր թույլ լալ, որպես թուրքերը գրավեն Քարգը:

Սակայն իրական միշտ, այս անգամ ևս գերմանական ազգամոլեցիները, հավատարիմ մնալով իրենց նվաճողական քաղաքականությանը, զործնական ոչ մի բայի չբխեցին թուրքական գործերի հարձակումը զսպարեցնելու համար: Հարկ է նշել, որ թուրքական բանակի շարքերում գերմանական բազմաթիվ հրահանգիչներ կային:

1918 թվականի օգոստոսի վերջին թուրք-մուսավաթական գործերը, որոնք համարվել էին Միջազգային ու Սիրայի առաջամահակատներից ժամանակ ուժերով, անցան հարձակման և ամսի 29-ին գրավեցին «Գրյազնի Վուլկան» ամրացված դիրքերը: Կնոք պաշտպանող անգլիական վաշտը հետ շարժվեց: Սեպտեմբերի 1-ին թուրքական գործերը հարձակում գործեցին Քարգի ուժեր աջ թևի վրա և գրավեցին Բինազդը, Դրզալա և Մահմեդլիի գյուղերը, որի հետևանքով Քարուն ցամաքից ամբողջովին շրջապատվեց հակառակորդի ուժերով: Արտաքին աշխարհի հետ կապը այժմ կարող էր պահպանվել միայն Կասպից ծովով:

Սեպտեմբերի 13-ի առավոտյան թուրք-մուսավաթական գործերը բազաբի արվարձաններում անցան հարձակման: Մինչև ուշ գիշեր համառ մարտեր էին տեղի ունենում, որոնց հետևանքով հակառակորդը հետ շարժվեց իր նախկին դիրքերից: Սակայն ձախ թևում թուրքական գործերին սեպտեմ-

1. Партиякив Азерб. филиала ИМЛ. ф. 303. оп. 1. д. 23. ст. 33-2. 86-е Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 306. ст. 628—629.
90

1. 86-е Документы внешней политики СССР. т. 1. док. № 306. ст. 443—444.

բերի 13-ին հաջողվեց, ճեղքելով պաշտպանությունը, հասնել Կուլլիի Կարուսային և ամբալակ այնտեղ: Քարբական զորամասերը հարձակման անցան նաև կենտրոնական թևում, որտեղ Քաջվի պաշտպանողական ուժերը սպառնել էին իրենց բոլոր պաշարները և այլևս ի վիճակի չէին շարունակելու կռիվը:

Քուրբական զորքերի այդ ճեշումը բավական եզով, որպեսզի գնեներս Գենտերվիլը, բնավ հաշվի չստեղծվեց «Ցենտրոկապալի» կառավարության նկատ, կովի ամենամեծ պահին իր չոկատը հաննց ստանց հայկական ուժերի հրամանատարությանը տեղակալ պահելու այդ մասին: Գեներալը այդ նահանջը հիմնավորում էր նրանով, որ Քաջվի ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր և այլևս անհնարին էր պաշտպանել բազաբը*:

Սեպտեմբերի 14-ի երեկոյան անգլիական զորքերը նավորով վերադարձան Էնգելի:

«Ցենտրոկապալի» դիկտատուրայի» էստոնա-մենչերկյան ղեկավարները, իրենց դաշնակից անգլիացիների «պաշտպանությունից» հրասթափված, Գենտերվիլին ուղղած նամակում ցածով, նշում էին հետևյալը. «Դժբախտաբար մենք սխալվեցինք, ամբողջ այդ ժամանակվա բնույթում՝ մինչև սեպտեմբերի 3-ը (մեկ ամսից ավելի) որք բարձր փոխադրեցիք ընդամենը հազարից մի զորք ավելի մարդ՝ 16 թուգանոթով և որոշ բանակությանը տիրելիական նյութերով... Ձեր զորքերը ոչ թե ավելացրին, այլ նույնիսկ նվազեցրին Քաջվի պաշտպանների ուժերը, որովհետև մենք կարող էինք զբաղիորեն համալսել նրանց շարքերը, և՛քն մենք ընդունելիք բաշակիկների կուսակցության պայմանները»: Գեներալ Գե-

նտերվիլը նույնիսկ անհրաժեշտ չգտավ պատասխանել այդ նամակին: Խորհրդային իշխանության դավաճանները Քաջվում հրասթափվեցին իրենց անգլիական զորքարանձրից, սակայն արդեն ոչ էր. թուրք-մահաճեղական հորդաները Քաջվի մատուցեցներում էին գտնվում:

Անգլիացիներից հետո, սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան շտապ կարգով լցվեցին նավեր և հեռացան «Ցենտրոկապալի» դիկտատուրայի» սեանկացած կառավարության անգամները՝ իրենց զորքերի մնացորդները հետ միասին: Քաջաբում անիշխանություն էր տիրում, Քաջվի պաշտպանության մասին այլևս ոչ ոք չէր մտածում:

Սեպտեմբերի 14-ի գիշերը սկսվեց Քաջվի ոմբակծումը: Քաջաբի ծայրամասերում մարտերը դեռ շարունակվում էին: Հրետանային կրակով թուրքերը գեղակոծում էին նավահանգիստը, ուր քաջաբի բնակիչները պատրաստվում էին նավ ետևել: Նավթի ու բնիզինի պահեստները պայթեցվեցին, ամբողջ ժովափը կրակի բացի մեջ էր: Սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան քաջաբում իտալական ավիելի մեծացավ: Հազարավոր հայեր խմբվել էին նավահանգստում, ուր այլևս ոչ մի նավ չկար: «Հայերը,— գրում էր 1918 թվականի սեպտեմբերի 21-ի համարում «Պարզա» թերթը,— շինթուլանքից նրանց պահում են նկուղներում, տանիքներում՝ որըլը փրկություն չկա: Փախելը նարավոր չէ, թուրքերը գրավեցին քաջաբի բոլոր արվարձանները: Գեներալիբեղում առջարները արդեն թայանում են տները: Բիրի-էլրաթում վառվում էին նավթահանքերը և նավթային հորձեհի սև ցուլաները երկինք էին բարձանում»:

Սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը մուսավաթական հրասակախորհրդի հետ սեկտեղ ներխուժեցին Քաբուս Հաջրզ օրը ամբողջ քաջաբն անցավ նրանց ձեռքը:

Քեարոչ է այն, որ Քաջվի գրավման առաջին օրն իսկ Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Աղբրեջար իրակցեղոջ բոլոր քաջաբացիները, անկասկապ պաշտպանելու դավանանքից, թուրքական ռազմական իշխանությունների կողմից միևնույն վերաբերմունքին կաթճանանան, որոնք հա-

* Գեներալ Գ. Կարգանյանի վկայությամբ, Գենտերվիլը սակավին սեպտեմբերի սկզբին գտնում էր, որ Քաբուս այլևս անհնարին է փրկել և ստանդարտ էր Քաբուսյան հրամանատարության հետ բանակցություններ սկսել քաջաբի Ցուճենիկ վերաբերյալ: Նու այդ ժամանակ արդեն ուզում էր իր զորքերը հանել ճակատին: Սակայն գեներալ Քաբուստունին խանգարեց այդ բանին և որոշում ընդունեց շարունակել պայքարը:

* Խորհրդային Ռուսաստանի ստորաբնից կողմի կապիտոնի կառավարություն և մասնամասնակ իր օգնությունը՝ անգլիացիներին Քաջվից հեռացրելու պայմանով (ՏՍՍՀ «Денестерия. Британский империализм в Баку и в Персии в 1917—1918 гг.» (воспоминания). Тифлис. 1925, стр. 2551).

վասար շափով կպաշտպանեն բոլոր քաղաքացիների կյանքը, ունեցվածքն ու իրավունքները:

Այս հանդիսավոր ու պաշտոնական խոստումները, ինչպես և թերթերում ազգազաված նույնանուն հաղորդումներն ու հոգվածները հայերի նկատմամբ լուր անհրաժեշտ դիվանագիտական մի հնարք էր, այնքան բնորոշ թուրքական դահճներին: Այդ ձևով նրանք փորձում էին ճշմարտությունը թաքցնել ստորախնի աշխարհից: Իրականում, սակայն, հայտնի է, որ թուրքական զորքերի կողմից Բարձիի գրավումը ուղեկցվում էր հայերի զանգվածային շարվերով, որոնք շարունակվում էին էրեք օր անընդհատ: Հաղաբավոր տներ կողոպտավեցին ու հրկիզվեցին: Փողոցներում անհամար քանակությամբ դիակներ էին թափվում: Սրբի էին բաշտում անխուրք բոլոր հայերին՝ ազատարկության, կանանց, երեխաներին, ծերերին, առողջներին ու տկարներին, նույնիսկ ծծկեր երեխաներին: Չօրս օր անընդհատ, գիշեր-ցերեկ, ատանչակ բռնատար մեքենաներ ու հարյուրավոր սուլլեք քաղաքից զուրս էին բերում սպանվածների դիակները: Հանգվածային կոտորածների հետքեր ծածկելու համար դիակների մեծ մասը Սալյանիի զորանոցների շրջակայքում հրկիզվեց: Եղած արվալների համաձայն, Բարձում զոհված հայերի թիվը հասնում էր 30 հազարի:

«Պրավդան» 1918 թվականի սեպտեմբերի 21-ին «Բարձի ողբերգությունը» հոդվածում մանրամասն նկարագրելով խաղաղ հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը թուրք-մուսավաթական դահճիների կողմից, բնագծում էր, որ թուրքական ու մուսավաթական զինվորները հայերի կոտորածը սկսեցին քաղաքի արվարձաններում՝ էրմենիքեղում և Սև քաղաքում, ուր հայ ազգաբնակչությանը լրիվ ոչնչացված է: Այնուհետև շարժվեցին տարածվածի քաղաքի կենտրոնական փողոցներում: Հաղաբավոր թուրք զինվորներ վիստում էին քաղաքում, ներխուժում տազնապով ու սարսափով համակված տները, սպանում զառչյուններով, սարնանակներով, գեղապահարում տեղ-

նուտեզը փողոցում, վայր նետում բարձրահարկ շենքերի վերին հարկերից:

Ռուս բնուսիրները նույնպես տուժեցին: Թուրքերը նրանց մեղադրում էին հայերի նկատմամբ կտրեկցանք հանդես բերելու և նրանց ապաստանելու մեջ: Հաջորդ օրը առափոխյան հավաքեցին քաղաքի փողոցներում թափված դիակները և մեքենաներով զուրս տարան: Մյուս օրը առափոխյան շարժը վերակալեց:

Թուրքական իշխանությունները, ցեմոնիտն ապրող թուրք սպաններ, սեպտեմբերում հարեցողությամբ զբաղված փաշաները (Նուրի փաշան, Նազրմը և մյուսները) դիտավորյալ կերպով անգործունեության էին մատնված և ոչ մի փորձ չէին անում զազանություններին վերջ դնելու համար:

«Այդ ժամանակ,— ասում էր այնուհետև հոդվածում,— շրեղ լույսերով ողողված միլիոնատեր Գաշինակու տանը Բարձի բուրժուազիան մեծաբուս էր նուրի-փաշային և թուրքական սպաներին»:

Հրեշավոր այդ շարժին զուգընթաց թուրքական զորքերը, ինչպես նաև մուսավաթական հրոսակները խաղաղ քաղաքացիների գույքի նույնպիսի հրեշավոր թալան կազմակերպեցին: Կողոպտտի ժամանակ հաճախ տարբերություն չէին դնում հայերի և մյուս ազգությունների միջև:

Հայերի կողմից լրված բնակարաններինց, որոնց սերերը կամ սպանված էին կամ թաքնվել էին ուրիշների մոտ կամ էլ փախել էին քաղաքից, օր ու գիշեր, շրջապատի բնակչության առջի առջև, բեռնատար մեքենաներով ու սայլերով թուրքական ու մուսավաթական իշխանությունները զուրս էին բերում անային բոլոր իրերը:

Կողոպտտը պարբերաբար շարունակվում էր ամբողջ երկու ամիս, մինչև թուրքական զավթիչների վտարումը Անդրբլակից:

«Մարզասպաններն ու կողոպտաիչները,— գրում է սկանեսաներինց մեկը,— բացեքբաց հայտարարում էին, որ քաղաքը 3 օրով ամբողջովին իրենց սրբամաշտության տակ է գրված: Գազանային շարժերը երբեմն այնպիսի դժամանու-

1. ՏՄԿ 22 ԿԳՊ Ա. ք. 200, Գ. 145, ԹԲ. 13—18:

թյամբ էին կատարվում, որ նույնիսկ գոժար էր հավատալ, որ այդպիսի վայրագությունն հնարավոր է՝»¹

Մուսավաթական կառավարության ղեկավար Խան-Խոջափին ցնծություն մեջ էր: Նա իր երախտագրությունը հայտնեց թուրքական զորքերի հրամանատար Նուրի փաշային «Ազրբեջանի մայրաքաղաքը գրավելու համար», իսկ Արևելյան սազանահակառի հրամանատար Խուլի փաշային շնորհավորեց «թուրքական աշխարհի երկրորդ Սամսուրը հանդիսացող խոշոր կենտրոնը գրավելու կապակցությամբ»²:

Ազրբեջանական իսլամադոկտինարողներն ու բնկերի խոսակցողը՝ «Կասպի» թերթը, թուրքիան ու նրա «փառասպան թանակը» համարելով միակ ուժը, որն ընդունակ է ամբողջ աշխարհի մասնեղբայկաններին «սպառնադրել տարբեր կեղեքիչներին», գրում էր, որ ինքը «ամեն կերպ կաշակցի նրա հերոսական հաղթարշավին այդ ուղղությամբ, առավել ևս, որ թուրքական բանակը գալով Կովկաս, դրանով իսկ ապացուցեց իր անսահման անշահախնդրությունը, մեծագույն զոհաբերություններ կատարելու իր պատրաստակամությունը և լույս վերաբերմունքը՝ մեր հայրենիքը բնակեցնող բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ»³:

Երիտթուրքական դահիճների զործողությունների փառաբանմանը և փառատերի նենգափոխմանը էր նվիրում իր էջերը նաև մուսավաթական «Ազրբեջան» լրագրերը: Թուրքական զավթիչների ու մուսավաթական դահիճների շարագործությունները արտաբին աշխարհինք թաքցնելու համար հիշյալ թերթը Բաքվի հայերի դանդաղաշային շարքը որակեց որպես «որոշ ծայրահեղություններ», որոնք իբր թե «անհավաղ դատարանցիկ էին» թուրքական հրամանատարության կողմից: «Կարգը վերականգնվեց և շուտով հանստություն տիրեց քաղաքում»,— գրում էր պարբերականը⁴:

Գոյություն ունեցող փաստաթղթերը սակայն, ինչպես ցույց տրվեց, բոլորովին հակասակն են վկայում: Բերենք ևս

մի փաստ: Ականատեսներըց մեկի՝ Իրանում խորհրդային միախյի աշխատակցի Թ(Բ)Կ կենտկոմին ներկայացրած զննչության մեջ տրվում էր Բաքվի թուրքական օկուպացիայի հետևյալ նկարագիրը. «Քաղվում թուրքական բաշիրոզուկներն տնօրինության շրջանում քաղաքը սարսափելի տեսք ուներ. սպանություններին, կոռուպտաներին, բռնություններին վերջ չկար: Բանվորական բոլոր կազմակերպությունները ցրվեցին... մի խոսքով, թուրքական փաշաների երկամյա տիրապետությունը ազրբեջանական խաների հետ մեկտեղ, համատարած բռնություններին, կոռուպտի ու սպանություններին մի շրջան էր: Չեղյալ հայտարարվեցին ոչ միայն խորհրդային իշխանության, այլև ժամանակավոր կառավարության բոլոր ղեկիսաններն ու սրտումները»⁵:

Բաքվի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից և մուսավաթական հրոսակախմբերի հետ միասին կատարված բռնությունները անհամատեղելի էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հոդվածներին: Խորհրդային Ռուսաստանը 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ի իր հոտայում ընդյալ հայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի՝ Թուրքիային վերաբերող հոդվածները՝ «Սամանյան կառավարությունը,— ասված էր հոտայում, — անցած կես տարվա ընթացքում, շնայած խորհրդային կառավարության բազմաթիվ բողոքներին, անընդհատ խախտում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Այժմ, վերջապես, ի լրամն այդ բողոքի, նա գրավեց և սարսափելի ավերան ենթարկեց ռուսական հանրապետության կարևորագույն քաղաքներից մեկը... դրանով ամանական կառավարությունը ցույց տվեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև այլևս գոյություն չունի»⁶:

Գրավելով Բաքուն, թուրքական զավթիչները շարունակեցին իրենց հարձակումը Հյուսիսային Կովկասի ուղղությամբ, որտեղ վաղուց ի վեր հաստատված նրանց գործակալություն

1. 22 ԿԹՊԱ, ք. 200, ց. 145, ԹԲ. 13—18;
2. ՏԷՎ. «Тифлисский листок», 18. IX—1918 г., № 189.
3. 22 ԿԹՊԱ, ք. 200, ց. 53բ, ց. 1, ԹԲ. 276—277;
4. «Ազրբայձան», 25 септябր 1918, № 4.

1. ЦГАОР СССР, ф. 120, оп. 3, д. 184, лл. 11—16.
2. Документы внешней политики СССР, т. I, док. № 346, с. 490—492.

նը, լեռնականների հակահեղափոխական ուժերի հետ մեկտեղ, տակավին օգոստոսի երկրորդ կեսին գրավել էր Հարավային Գաղստանը:

Քուրբական դիվիզիան գեներալ Յուսուֆ Իզեթ փաշայի գլխավորությամբ, առաջ շարժվելով երկաթգծի ուղղությամբ, հեղաներբի 6-ին անապատլորենի հարձակվից Գերբենդ բազարի վրա, որը գտնվում էր Բարձի սազմաձևկատը լքած Բիշերախովի շրկատների ձևերին: Չկարողանալով դիմադրել Քուրբական զորքերի դրահին, Բիշերախովը ստիպված էր նահանջել Նյուսի: Հոկտեմբերի 24-ին Քուրբական հորդանները և Գաղստանի հակահեղափոխական շրկատները համառ կրիվներից հետո գրավեցին Քուներխան-Շուրան: Նոյեմբերի 8-ին Քուրբական զորքերը նվաճեցին Բիշերախովի վերջին ամրացված կետը՝ Պետրովսկ նավաստանները:

Քուրբական զավթիչների հետ միասին Քիֆլիսից ժամանած լեռային «կառավարությունը» Գաղստանում իշխանությունը իր ձեռքը վերցրեց: Սակայն ինչպես Ադրբեջանում, Գաղստանում ես տեր ու տնօրինություն էին անում Քուրբական նվաճողները:

«... Այսպես կոչված լեռնային կառավարությունը (կամ «Սրբիան») Նյուրսանցի կառավարությունը, — գրում էր Ս. Կիրովը, — «խաղաղության ու բարեկամության» պայմանագրով Հյուսիսային Կովկասը ժամանեցով վեհեր փաշային, հեղափոխական Գաղստանի դեմ ուղղված Քուրբ սաջայաների պիլաների օգնությամբ հաստատվից Շուրայում՝ քաղաքով լեռնական հեղափոխականների դիտները վրաշույլ...»¹

Գաղստանը զավթելուց հետո Քուրբական հորդանները և լեռնային կառավարության հրտակախմբերը շարունակեցին հարձակույթներ Թևրիզի խորհրդային հանրապետության դեմ:

Հյուսիսային Կովկասի աշխատավորների հիմնական զանգվածը դեռում էր բուլղակիների հետևից, և նրանք խուլբեզուցին Քուրբական նվաճողներին՝ շարժվելու դեպի երկրի խորք: Դրանով վերջ տրվեց Քուրբերի հետագա նվաճումներին Կովկասում:

Ադրբեջանում, ինչպես և Հայաստանում, Քուրբական զավ-

թիչները՝ գաղութարարական-ստրկանական բծիմ հաստանեցին:

Հաղորդելով Բաքվում Քուրբական զաղանությունների ու Քուրբան մասին, «Պրավդա» թերթը մատնանշում էր, որ քաղաքը գրավելուց անմիջապես հետո Քուրբերը սկսեցին առաջին հերթին որսալ բուլղակիներին, որոնք նրանց մեջ հատուկ ասելովություն էին ստացրելու: Քուրբ ստրկանների կողմից բանվորների շրջանում կատարվող բազմաթիվ խուլարկություններն ու ձեռքարկությունները նպատակ ունեին կանխել պրոլետարիատի ապստամբությունը Քուրբական տիրապետության դեմ:

Քուրբական զավթիչների գումակի հետ Բաքու ժամանեց մտավաթական «կառավարությունը», որը ստեղծվել էր 1918 թվականի հունիսին Գյանջուլում մուլի նացիոնալիստ կանխակու գլխավորությամբ՝ Քուրբական պիլաների հովանավորության ներքո: Այդ կառավարությունը ոչ մի իրական իշխանություն չունեցրեց և կատարում էր լուի Քուրբական հրամանատարության կամակատարի դերը:

Քուրբական զավթիչները տեր ու տնօրինություն էին անում Ադրբեջանում, ինչպես իրենց սեփական գաղութում: Նրանք ամբողջովին իրենց ձեռքը վերցրին երկրի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերը՝ Բաքվի նավթարդյունաբերությունը, կասպիական նավատորմիցը, երկաթուղային արտադրությունը, այն ամենը, ինչը Հասարակածի կամ Վատրոպայան թալանել և արտահանել նրանց նախորդները՝ անգլիական իմպերիալիստները: Քուրբերը Ադրբեջանից միխլուսավոր փութեցին և զանազան նավթավերքերի, պղինձ, բամբակ, բրդի, հաց և գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ էին արտահանում:

Ադրբեջանցիների նկատմամբ տնօրինակապության ու բռնությունների գործադրելու գուրբեթաց Քուրբական զավթիչները միաժամանակ նրանց անվանում էին իրենց «արյունակից եղբայրներ», որ կկոչ են նրանց «ազատագրելու բուլղակի մի սպանալիցից»: Քուրբ սազմական պատմաբան զնգապետ

1. «Пролетарская революция». 1940, № 2, с. 205—206.

1. «Правда», 24. XI. 1918, № 225.

Բերքուրը գրում էր. «Մեր կառավարությունը... խոստացել էր ճանաչել ու հաստատել այդ ժողովուրդների անկախությունը...» (Իկատի ունի Աղբրեջանի ու Հյուսիսային Կովկասի մասնագիտական ազգայնագիտությանը— Ս. Ս.): Այդ «անկախություն» տակ թուրք նվաճողները հասկանում էին Կովկասի ուղղակի միացումը թուրքիային:

Իրենց իսկական նպատակները բողոքելու համար երիտթուրքերը տակավին 1918 թվականի մայիսին մուսավաթական կուսակցության մեջ եղած իրենց գործակալներին ցուցում տվեցին՝ սկսել կամպանիա հանուն «անկախ Աղբրեջանի»: Բաժնուր կոնֆերանսին ներկա մուսավաթական պատվիրակությունը էնվիր փաշային հղեց հետևյալ նամակը. «Չնայած Անդրկովկասի մասնագիտական ազգայնագիտության ունեցող հասարակը թուրքիային լրիվ միացնելու վերաբերյալ մեր խնդրանքին, մեզ փաստաբանելով բացառապես, որ թուրքիայի «մեծ քաղաքականությունը» պահանջում է, որպեսզի մենք առայժմ անկախ ու ուժեղ լինենք... Մենք ընդունեցինք այդ ցուցումները՝ դիտակցորեն համաձայնելով գրանցելու»¹: Եթե երիտթուրքական զեկավարները «մեծ քաղաքականություն» նպատակներին, այսինքն՝ ամբողջ Կովկասը գրավելու խնդրից ելնելով, միտոմամանակ բողոքում էին իրենց նվաճողական ձգտումները, ապա թուրք զինվորները, իրենց երևակայական հաջողություններից արքեցած, ստույգ բաշխելու խոստով էին Անդրկովկասում կառավարված ինտերվենցիայի իսկական պատճառների մասին:

Նազրմ փաշան, որը Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատարի պաշտոնում նախորդել էր Նուրի փաշային, Գյանջալի գրավումից հետո տեղի բնակիչներին հայտարարեց հետևյալը. «... Իր կրոնական ու ազգակից ժողովուրդներին հետ միավորվելու թուրքիայի վաղեմի կրպակները, վերջապես, իրականացավ... Այժմ զինաթափվե՛ք: Հրացաններն այլևս հարկավոր չեն խաղաղ ազգայնագիտությանը: Իմ արքայադուրը ձեր հանգստությունը կապահովեն»²:

1918 թվականի թուրքական արշավների մասնակից զինապետ Մուսուլում Քուրբիայի ու մուսավաթականների միջև խոսումում կերպում պայմանագրի կապակցությամբ գրում է, որ այդ փաստաթղթով նախատեսվում էր «թուրքական օգնություն Աղբրեջանին՝ բուլշևիկների դեմ պայքարելու համար»³:

Այդ «միտիային» իրագործումը ուղեկցվում էր սարսափելի ցարդերով ու կողոպուտով, որը, սակայն, թուրքական զավթիչներին չէր խանգարում աշմկելու այն մասին, որ իրենք «օգնում են մասնագիտականներին ազատագրվելու ոտսական լծից»: Պահպանվել են թուրքական հրամանատարության մի քանի թուրք թուրքիկներ, որոնցում նա Անդրկովկասի գրաված շրջանների ազգայնագիտությանը կոչ էր անում «հնազանդության ու հպատակության»: Այսպես, Չանգեզգորում գտնվող թուրքական զորքերի պարտի՝ Իզիթ-բեյի 1918 թվականի օգոստոսի 1-ի կոչում մասնաշնչվում էր, որ տեղական մասնագիտականները երկար ժամանակ գտնվում էին ցարկզմի անտանիկ ճշման տակ և որ ույժմ, թուրքերի օգնությամբ, նրանց հաշտվեց սազատագրվելու: «Մենք,— ասվում էր կոչում,— կդրալական ձեռք ենք մեկնում ձեզ, վերցրեք այն, եթե մենք իրար ձեռք մեկնենք, մենք ճանապարհ կհրամար զեկայ անսահման երջանկությունը Մասալյակամությունն ու հեղուկությունը սիրո են արժանի»⁴: Իսկ Մասալյակամ լույս տեսնող «Մասաֆիրի Լֆրյար» թեթեք 1918 թվականի մարտի 6-ի համարում գրում էր, որ թուրքիայի միակ ձգտումն է միավորվել իր եղբայրակիցների՝ կովկասյան թուրքերի հետ և ապանել նրանց «դատվոր լծից»⁵:

Թուրքական զավթիչների նվաճողական պլանները մուսավաթականները պաշտպանում էին ամբողջովին: 1918 թվականի հուլիսի սկզբին մուսավաթական կառավարությունը իր հավատարմության զգացմունքներն արտահայտելու համար հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Մասալյակամ: Պատվիրակ

1. Беркит, Եվ. Գյուլ., с. 31.

2. «Груды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС» VIII, Баку, с. 70.

3. «Бакинский рабочий», 29, VI 1918 г.

1. (ՏՆՎ՝ Rustu, Buyuk harpte Baku yollarında 5 Kafkas piyade birlikası ՏՆՎ՝ «Asheri tarifi, mecmuanin kismatı, istanbul, 1934, Say 34, № 7):

2. ՄՄ հայկական մասնաշրջի արխիվ, ֆ. 33, գ. 1256, ր. 34:

3. Նույն տեղում:

կույան զեկավար Ռասուլ-զադեն էնվերի ներկայութեամբ սպիանին խնդրեց իր «բարձր հովանավորութեան» սակ վերցնել ինչպես Արցրիշանը, այնպես էլ բոլոր մասնեղական ժողովուրդներին, ստեղծել հզոր մասնեղական պետութիւն Քուրբայի՝ մասնեղական աշխարհի կենտրոնի զլսավորութեամբ¹:

Մտաւորական կուսակցութեան մյուս պարագլուխը՝ Ալի Մուրադ-բէյ Քուիշերաշը, որը նույնպես պատմիրականութեան կազմում էր, գրում էր. «Աստու ողորմածութեամբ ինձ հաշտվեց հասնել նպատակին՝ տեսնել բոլոր մասնեղականների խալիֆին ու Քուրբերի փաղիշահին... Մենք, ազրբեջանական Քուրբեքս, միշտ կլինենք և ցանկանում ենք ապրել բոլոր մասնեղականների խալիֆի՝ սուսանների փաղիշահի ողորմածութեամբ...»²:

Անդրկովկասում Քուրբական ինտերվենցիայից հատկապես սուսեց հայ ազգաբնակչութիւնը: Անդրկովկասի բոլոր նվաճված շրջաններում երիտթուրքերը շարունակում էին կիրառել հայ ժողովրդի բնակչության իրենց քաղաքականութեանը: Տրայպիդոնի կոնֆերանսում, ի պատասխան Արեւմտյան Հայաստանին ինքնավարութիւն տալու վերաբերյալ անդրկովկասյան պատմիրակոթիւնն ներկայացրած պահանջին, Քուրբական նեոկայացութիւնները լիտերեն հայտարարեցին. «Այնտեղ հայեր չկան և չեն լինի, որովհետեւ այն տեղերում, որով անցնում է Քուրբ պիւնդըր, հայեր չեն մնա»³:

Երիտթուրքերը այդպես էլ վարվում էին: Արզահանի շքրչանի գրոված ժամանակ ուշնացվեց մի քանի հազար հայ: «Հաշտվե՛աք որքան տեսնելով աղամարդկանց հետ, — պատմում էր այդ շարագործութիւնների վկաներից մէկը, — Քուրբերը մեզ լրբով կողպատեցին, և մերկացնելով մինչև ներքնաշապկեր, ուղարկեցին Ախալքալաք, ուր մենք մի քանի հազար

կանայք ու երեխաներ, գնում էինք սաբով ամբողջ մի ամսվա յնթացքում, տառապելով սովից ու ցրտից»⁴:

Մի այլ ակնհաստես գրում է, որ Արզահանի վրա Քուրբերի նարնակման ժամանակ շրջակայքի բոլոր հայկական գյուղերը հրկիզվել էին, իսկ նրանց բնակիչները՝ զնալակահարկել: Քուրբերը կրակի էին մատուում ամբողջ գյուղերը՝ նախորդ տասնամյակներով գեղեցիկ աղչիկներին ու կանանց, որոնց բնաւարկուց հետո, նույնպես սպանում էին: Արզահանը գրովելուց անմիջապէս հետո Քուրբերը ձեռնածուխ եղանակով ազգաբնակչութեան զիտովին բնաշնամարմ⁵:

Կարսի մարզում Քուրբական զորքերի ներխուժումը նույնպես ուղեկցվում էր հայերի շարեւորով և նրանց գույքի բնակարանվամբ: «Ամբողջ մարզում ներկայումս չի մնացել և ոչ մի կենդանի հայ, — հազարգում էր ակնհաստես: — Քուրբական զորքերի նարնակման ժամանակ Արզահանի ու Ալթիի մարզերից հայերի փախուստի բոլոր ճանապարհները փակվել էին... ուստի և այդ մարզերի ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը մնաց տեղում և սրի քաշվեց»⁶:

Ռուսաստանի կառավարութիւնը իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց երիտթուրքերի կողմից կիրառվող զապաւնութիւնների դեմ: 1918 թվականի ապրիլի 13-ին Քիֆիսի գերմանական զեսպանին ուղարկվեց ՌեՅՍՂ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտեի Գ. Վ. Չիչերինի և նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի «հռոպիթը»՝ «Քուրբական զորքերի Հայաստան շարժելու և Գերմանիայի պատասխանատուութեան մասին», որտեղ առձամ էր հետևալը. «Քուրբական բանակը առայժմ չարժեքում գնայի Բաթում, Կարս, Արզահան, ավերելով երկիրը և ուշնացնելով գյուղացիական բնակչութեանը: Հայերի հետագա նախատարքի համար պատասխանատուութիւնը ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետեւ նրա պնդմամբ ռուսական զորքերը զուրբ բեղվեցին հայկական մարզերից, և այժմ Գերմանիայից էլ կառված Քուրբական բանակի հետ շտաբումը վրեժի ու շարութեան հողի վրա ծագող սովորական երացաններից: Ի՞նչպե՛ր է հաշտվել այն մտքին, որ մի անպիտան կուլտուրական պետութիւն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը նարազվորութիւն ունի ազգելու իր գաշտակից Քուրբիայի վրա, թույլ կտա, որ իր կամբից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ ներառված հայ ժողովրդի համար Երեսօրի հարտութեան պայմանագիրը ծառայի անթիվ թշվա-

1. Տե՛ս ԱԳՊՊ Առ. ՀՄՄ, փ. 211 Ե. օտ. 1, Ձ. 30, ձ. 1—2:

2. Նույն տեղը:

3. ՀՀ ԳՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 53, ր. 78:

1. ՀՀ ԳՊՊԱ, ֆ. 200, գ. 53, ր. 78:

2. Տե՛ս նույն տեղը, ր. 55, 91:

3. Документы и материалы, т. 281.

առիթունների աղբյուր: Ուստի խորհուրդը հավատացած է, որ Գուր ձեռք կառնեք միայն ձեռքովից կախված անհրաժեշտ միջոցները, ազդեռու թուրքական իշխանության վրա խաղաղ բնակչությանը ոչնչացումը, ինչպես այդ անդի ունեցած Արդահանում, կանխելու նպատակով¹։

Ստանալով նոստան, զերմանական կառավարությունը ոչնչել շնորհակցից թուրք շարժարանների կողմից հայերի նրկատմամբ կիրառվող շարժարժությունների վերջ զննելու համար: Թուրքական զորքերը շարունակում էին անխնա կոտորել խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը:

Կարսի մերձակալայի ու Կազվիանի շրջանի հայ ազգաբնակչությունը հասցրեց պատառարկել Կարսում: Քաղաքը անսպասելի հանձնումը թուրքերին (1918 թվականի ապրիլի 24-ին) աջոտող խուճապ առաջ բերեց: Կարսի հայ և ուսր բնակչությունը, թողնելով իր ամբողջ գույրը, փախավ Ալեքսանդրապոլ²: Սակայն թուրքերը այստեղ էլ արյունալի շարժ կազմակերպեցին: Ա՜նա թե ինչ էր հաղորդում «Կավկասցիդե սյուլու» թերթի թղթակիցը. «Քաղաքում սարսափելի մի բան էր կատարվում. զա միայն կարելի է զգույ, սակայն հնարաւոր չէ նկարագրել: Կանայք հիաստրիկայի մեջ էին... նրանցից շատերը, միայն ներքնաշապիկով, զրկած կրեխաներին, թողնելով ամեն ինչ, փախչում էին... Ալեքսանդրապոլը բնկավ գիշերվան մոտ»³:

Գրավելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքական զավթիչները բաղաբնից զուրս տարան պարենի բոլոր պաշարները, անասունները, կոտորեցին⁴: Թուրքական զորքերի ձեռքն բնկան կովկասյան բանակի թիկունքի խուրձարույցն պահեստները, որոնցում պահվում էին հակաօդային բանակային թուրքական մթերք ու զինվորական հանդերձանք՝ մոտավորապես մի քանի միլիոն ոսկի ուրիշ արժողութայն⁵:

Ալեքսանդրապոլի հայրենակցական վարչության նախագահի 1918 թվականի դեկտեմբերի 1-ի զեկույցում թվարկվում էին այն ծանր կորուստներն ու ավերածությունները, որոնք թուրքերը պատճառել էին Ալեքսանդրապոլի և նրա գավառին: Արթիկ, Բաշչայուզ, Կիփազ, Արսլավալի գյուղերը ամբողջովին թալանվել էին: Արթիկում շարժի ժամանակ սրի էին

բաշվել բոլոր տղամարդիկ, բռնաբարվել ու զերի տարվել գյուղի կանայք: Նույն բախտին էին արժանացել Զուխալի, Կիլիբարի, Փամառուաշի, Հոռոմի և մի շարք այլ գյուղերի բնակիչները:

«Ընդհանրապես, Ալեքսանդրապոլի շրջանի ավելի քան 120 բարեկարգ ու բազմամարդ հարուստ ու ծաղկող հայկական գյուղերից և ոչ մեկը զերծ չմնաց թուրքական սրի ու լաթաղանի ավերելու կործանարար գործողությունից... Հայկական գյուղերի ծաղկուն ողջ երիտասարդությունը,— ալվում էր այդ փաստաթղթում,— աշնան տերևների նման, իբր զիպկներով ծածկեց սարերի գագաթներն ու յանջերը: Բոլոր այդ գյուղերում թուրքերը հին ստորագիտներին հասուկ դատնություն հանդես բերեցին»⁶:

Հայերի զանգվածային բարձր տեղի ունեցան նաև Ղարաբիխայում, Լոռի-Փամբակի, Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառների ամբողջ տարածքում՝ ամենուրեք, որտեղ երևում էին թուրքական զորքերը: Ղարաբիխայում թուրքական զորքերի զագանությունների մասին փաստաթղթերից մեկում ազգում է. «... Տրված զարդան հրամանի համաձայն, սկսվեց հայ ռազմագեղերների ու խաղաղ բնակիչների գյուղային կոտորածը... Հայ գեղերից, որոնք իրար հետ կապված էին պարաններով, ձերբարկ տանում էին մերձակա անտառը: Գրեզակահարում էին տառնչակ ու հարյուրավոր սպանների ու զինվորների: Միաժամանակ, հեղեց գյուղի ներսում, սրի էին բաշում նրա բոլոր հայ բնակիչներին: Շատ բնասակիներ լրիվ ոչնչացվել էին: Տղամարդիկ գյուղում գրեթե չեն մնացել»⁷:

Թուրքական զավթիչները Ղարաբիխայից ու շրջակալի գյուղերից արտահանեցին ամբողջ հացահատիկը, անասունները, եկեղեցիներից ու հիմնարկներից կողոպտված թանկարժեք իրերը: «Թուրքական իշխանությունները,— հաղորդում էր Թիֆլիսի «Յարբա» թերթը,— բնակչությանից խլում էին հացահատիկն ու անասունը՝ գրանց դիմաց ինչ-որ պարտաթղթեր տալով: Բերքի մեկ քառորդը թուրքերը վերցնում են առանց որևէ վճարի, սակայն՝ այդ հասնում է մեկ շարխաթի համաձայն»⁸:

Ախալքալաքի գավառում թուրքական զորքերի կողմից ավերվեցին 62 հայկական գյուղեր: Քաղաքի ու գյուղի բնակիչները, թողնելով իրենց-ամբողջ գույրը, թաքնվեցին անտառ-

1. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ սեուրդիան և սովետական Իշխանության հաղթանակի Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովում, Երևան, 1960, էջ 211—212.

2. ՏԻՄ «Документы и материалы», т. 390.

3. «Кавказское слово», 8.VI.1918 г., № 116.

4. ՏԻՄ «Ախալքալաք», 18.6.1918, № 86:

5. ՏԻՄ ՄԻՄ հայկական մասնաշրջախի արխիվ, ֆ. 20, ց. 81, թ. 1:

1. «Документы и материалы», т. 352—355.
2. Նույն տեղը, թ. 347:
3. «Борьба», 21.VI.1918 г., № 123.

կրում և պարտիզանական պայքար սկսեցին թուրք նվաճող-ների դեմ¹։

1914—1918 թվականների համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդին պատճառած վնասները որոշելու նպատակով կազմված հանձնաժողովի ղեկուցադրում նշվում էր, թե ինչպիսի խժոժություններ էին կատարել թուրքական զորքերը Լոռի-Փամբակի գավառում։ Անհավասար մարտում շախբախելով պայքարի կյամ տեղական բնակչությանը, թուրքերը ներխուժեցին Զալալոզյի (Ստեփանավան) և այնտեղ սարսափելի բարդ կազմակերպեցին։ Զավթիչները գաղտնից դուրս տարան մթերքի բոլոր պաշարներն ու անասունները։

«Երբ բնակչությունը հետ վերադարձավ Զալալոզյի,— գրում էր ակնառանկներից մեկը,— այն իրենից ներկայացնում էր ինչ-որ մեռյալ քաղաք, ուր միայն շների հաշտն էր լսվում»²։

Հայաստանի գրավված շրջաններից թուրքերը բռնեին տարան բոլոր պատանիներին ու աշխատունակ տղամարդկանց։ Նրանց մեծամասնությունը ճանապարհին զոհվեց զազանային տանջանքներից, միայն շատ բլերը փրկվեցին։ Համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի կրած պարտությունից հետո հետ վերադառնալով, նրանք պատմում էին, որ իրենց որդազորքում էին տամանակիք աշխատանքներում, լծում էին սայլերին, քշում մետաղյա մտրակներով։ Հայերի մեծա-մասնությունը չէր կարողանում տանել թուրքական արտոնանմարդկային պայմանները և զոհվում էր խոշտանգումներից ու բազցից։

Դժվար է որոշել արտոլված հայերի ընդհանուր թիվը։ Բավական է նշել, որ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառից թուրքական զինվորական իշխանությունները թուրքիա քշեցին 6 հազարից ավելի մարդ, իսկ Երևակից ու Փամբակից 8 հազար մարդ։ Հետ վերադարձավ նրանց միայն 1/10 մասը³։ Այդ զնպքերի ականատեսներին մեկը պատմում էր, թե ինչ փոնակում էին վերադառնում թուրքական զերության մեջ գտնվող հայերը. «Նրանց բոլորի մարմինները պատված էին ձեծից առաջ եկած վերքերով։ Հլուծված, նրանք հազիվ էին ստիք վրա կանգնում, նրանց վրա նույնիսկ հաղուտ շկար, և իրենց մարմնի մերկությունը նրանք ծածկում էին մեծ զող-

նոցի ձև ունեցող բաթանի մի կտորով։ Վերադարձաններից մասերը մահանում էին սովապատությունից»⁴։

Չդառնելով Արևելյան Հայաստանի նվաճված շրջանները մարդկ բուն ազգաբնակչությունից, թուրքական իշխանու-թյունները հայերի ֆիզիկական ունչացման հետ մեկտեղ կիրառում էին նաև Արևմտյան Հայաստանում նրանց կողմից անցկացվող մեթոդը՝ կենդանի մնացած հայերին զրկելով գյուղական տնտեսական հիմքերից։ Այդ բոլոր շարագործու-թյունները տարերային բնույթ էին կրում, դրանք չի կարելի որակել որպես դիտապատություն կամ թուրքական զինվոր-ների կողմից հանդես բերված ասնձարձակություն։ Խոսքը վաղորտը մշակված պարբերաբար իրականացվող ծրագրերի մասին է։ Թուրքական հրամանատարությունը հետապնդում էր որոշակի, գիտակցորեն առաջադրված նպատակ՝ ունչաց-նել հայ ազգաբնակչության առավել աշխատունակ մասը և քայքայել նրա տնտեսական ուժերը։

1. ՏՄՍ «Документы и материалы», стр. 357.

2. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 95, ք. 36.

3. ՏՄՍ նույն տեղը, ք. 22, 128.

2. ՀՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 200, գ. 95, ք. 22.

Մյուսի եկեղոց

ՊԱՅՏԱՐԻ ԲՈՎՈՒՄ

Անդրկովկասի ժողովուրդները իրենց դառը փորձով համոզվեցին, որ թուրքական զավթիչների վնասումը երկրամասի աղատազրման նախնական պայմանն է հանդիսանում:

1894թ(բ)ի կովկասյան երկրային կոմիտեի կողմից 1918 թ. ապրիլի 13-ին «Ընթացիկ մանկատի առթիվ» ընդունված որոշման մեջ առվում է. «Քուրբական քաղաքային իմպերիալիզմը հարձակման է անցել գերմանական իմպերիալիզմի նա համաձայնության եկած: Երկյուղելով, որ հեղափոխությանը կարող է աքաղաղվել Քուրբան, կարող է արձագանք գտնել տանջված, սոսկյալ ու մերկ թուրք ժողովրդի սրտերում, կարող է ազատագրել կեղծբոված ու նրա վրե տակ տքնող ժողովուրդներին, թուրքական գեղատիչ փաշաները կենսականորեն շահագրգռված են ոչ միայն բնիկական հակահեղափոխության վերջնական հաղթանակին Անդրկովկասում, այլև կովկասում սոցալիստական հեղափոխական շարժումը խեղդելուն:

«Քուրբական արշավանքը զեղի Անդրկովկասի խորքը և նրա նվաճումը կհանգեցնի ոչ միայն սն, դասն ուսակցիայի հաղթանակին, այլև երրի վրայից կարրի ամեն տեսակի կոպտության բուրք հետքերը և հիասուլի կովկասը կվերածվի մտրի ու փլատակների: Քուրբերի հաղթանակը Անդրկովկասի ժողովուրդներին մի քանի հարյուրամյակ հետ կզլլախի»:

Օտարերկրյա ինտերվենտներին հակահարված տալու գործում կարևոր դեր խաղաց Բաբբի խորհուրդը: Վերջինս էլ

յուրն սրտագանդա ծավալեց երկրամասի աշխատավորների շրջանում՝ կոչ անելով պայքարի էլենլ թուրքական նվաճողների դեմ:

«Կովկասի լեռներն ու ձորերը, գալուտերն ու մարգագետինները,— դրում էր Բաբբի «Տեղակատու» թերթը,— կզատուան թուրքական աքաղաղների ու գերմանական լուկներների գերեզմանը: Անդրկովկասի աշխատավորները զգոն են, ներսոնց կատաղությունը մեծ է, ասելությունը՝ անասճման: Ուրեմն, լավ գիտցեք, որ ամեն մի մարդ, կին թե տղամարդ, ձեր թե պատանի, պատրաստ է մեռնելու իր ազատության համար...»:

Օտարերկրյա զավթիչներին գիմադրություն ցույց տալու հիմնական եղանակը այդ շրջանում պարտիզանական պատերազմն էր: Պարտիզանական ջոկատները անակնկալ հարձակումներով ոչնչացնում էին թշնամու պահեստները, քաղաքագիտությունը, պարենի ամբարները, շարքից հանում երկաթուղազոները, հարձակում գործում առգմական կալազորների վրա, ոչնչացնում սպաներին ու զինվորներին:

Պարտիզանական պատերազմը յայն ծավալ գտավ Հայաստանում: Ամենուրեք կովկասում,— հաղորդում էր «Նյա վուս զր ի՝ Արմենի» ամսագիրը,— հայերը կզմակերպում են ջոկատների՝ թուրքական զորքերի դեմ պայքարելու համար»:

Չնայած Հայաստանի նվաճված շրջաններում թուրքական զավթիչների կողմից հաստատված տեռորի սեծմիին, հազարավոր մարդիկ թաղանթվով լեռներում ու անտառներում, անրեզնատ հարձակումներ էին գործում թշնամու վրա և ջլատում նրա ուժերը:

Հայաստանի շատ վայրերում թուրքական շարդարարների շաղանտությունները ազդարտելուցուցյան շրջանում գիմադրության տարեալին պտեկումներ էին առաջ բերում: Այսպես, Շիրվանջուկ գյուղում, կրթ թուրք զինվորները գլուղացիներից պահանջեցին անվճար միկրքներ սուլ իրենց, րսանք այդ րսանք կատարեցին Սնայան, կրթ սարչարները գլուղացիներից պահանջեցին իրենց հանձնել գեղեցիկ կանանք ու աղլիկներին, այդ հրամանը գլուղի րևակիչները վճռականորեն հրաժարվեցին կատարել: Այն ժամանակ թուրքական աքաղաղները կրակ բացեցին գլուղացիների վրա, որին պտտտախան վերջիններս զենք վերցրին և, զիմկով պաշտպանության, քաղանջիկ, թուրքական 5 զինվոր՝ Կենդանի մնացած սաչարները վախանա Այերսահեսրապուլ և կատարվածի մասին տեղե-

1. «Տեղակատու», 1918, № 43:

2. «La voix de l'Arménie», 15. X. 1918, № 10, p. 354.

կացրին զինվ: րական իրշահանքներն: Շիրվանշուկ ազգակցեց պատմով արշավախումբ, որը կազմակերպված հակահարվում ստացավ տեղի և մերձակա գյուղերի բնակիչներին կողմից: Քեծ մարտում երկու կողմից էլ մեծ թվով սպանվածներ ու վերադարձեր կային:

Այդքանդրապոլի շրջանի թուրքական պարետ Մենձեղ Քեչերը իր գազանի նրամանում նշում էր, որ Նախկան Արքիկ, Երրվանշուկ, Մահիջուկ գյուղերի բնակչությունը «Հինգրոսկան օրենքերի ամենայն խտտությամբ պատրվեց»¹ թուրքական զորքերի զեն զինված կույրմներ ունենալու համար: Նա իր նկնիվաներից պահանջում էր ազգաբնակչությանը նորից ստեղծացնել այն մասին, որ թուրքերի զեն զենք բարձրացրած բոլոր գյուղերը անհավաղ կույրացվեն: Հայ գյուղացիների համառ պայքարի մասին վկայում էր ինքը՝ Կարաբերք-փաշան. «Այդքանդրապոլից զեպի հարավ, Շիրվանշուկի ու Մահիջուկի շրջաններում, գյուղական բնակչությունը, ոչնչացնելով թուրքական պահեստները և սպանելով դասը հեղ զինվորներին, զենքը մեռերն անցավ սարերը»²:

Թուրքական զավթիչներին հայ ժողովուրդը հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց Սարգսրապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբերխայի ճակատամարտերում:

1918 թվականի մայիսի 15-ին զրավելով Այդքանդրապոլը, թուրքերը հավասարացած էին, որ իրենց կհաջողվի մի քանի օրվա ընթացքում գրավել ողջ Հայաստանն ու Վրաստանը, քանի որ Այդքանդրապոլի անկումը քայքայեց հայկական զորքերը: Հայկական կորպուսի նրամանատար զենեկավա նազարբեկյանը կազմավորված զորքերով նահանջեց զեպի Դիլիջան և այնտեղից հեռակարգ Քիֆլիս՝ հայոց Ազգային խորհրդին՝ որ իր արամարդության աակ քննաձեներ 300 զինվոր կա և ինքը գտնում է, որ այսուհետև թուրքերին դիմադրելը անհնարին է և անխնայ:

Նույն կարծիքին էր նաև Երևանի զորարածիի հրամանատար զենեկավա Միխիկյանը: Նա Ազգային խորհրդին ուղղած իր հեռագրում նշելով Երևանի զորարածիի ողբերգական դրությունը մասին, շեշտում էր, որ թուրքերին դիմադրելը այլևս անհնարին է դառնում: Գրությունն այնպիսին էր, որ պետ էր անհավաղ վերջնական հայտարարություն կնքել թշնամու հետ:

Նույն տեսակետին էին նաև Նախկան Ազգային խորհուրդը ու նրա ներկայացուցիչները Բաթումի կոնֆերանսում և գաշնակցական կուսակցության զեկավարությունը: Այդ մասին է հայտատում գաշնակցական կուսակցության զեկավարներից մեկը՝ Միմոն Վրացյանը: «Գիտազրությունը,— դրում է նա,— շատերին թվում էր անհնար և անիմաստ: Հաղթություն վստահություն էին ներշնչում և մինչև այդ քանակից հասնող ստեղծությունները, զորավար Միխիկյանի հազարազրությունները մտալլ գույներով էին ներկայացնում գրամաների դիմադրական կարողությունը»:³ Եվ բոլորովին պատահական էր, էրը հանկարծ տեղի ունեցավ «Սարգսրապատի հրաշքը», ինչպես Վրացյանը՝ անվանում է Սարգսրապատի հերոսամարտը: «... Կատարվում է հրաշք.— դրում է նա,— մեկը այն հրաշքներից, որոնք գալիս են բոլորովին յայտաված և փրկում անհույս համարված կացությունը... Եվ Արարատյան գաղտի ժողովուրդը մի մարդու պես ոտքի է կանգնում»⁴:

Թուրքական զորքերը Այդքանդրապոլը զրավելուց հետո հասնված լինելով, որ իրենք այլևս լուրջ դիմադրության չեն հանդիպի, առայ էին շարժվում երեք ուղղություններով՝ Այդքանդրապոլ—Երևան, Այդքանդրապոլ—Ղարաբերխ—Գիլիջան—Ղազախ—Գյուլեստ—Բաքու:

Հարձակվելով Երևանի ուղղությանը, թուրքական զորքերը կրկնապես ընթացքով մայիսի 21—22-ին գրահեցին Սարգսրապատի վրա: Մայիսի 21-ին մարտում սպանված թուրք սպայի զրպանում հայտնաբերված հրամանից երևում էր, որ Սարգսրապատի շրջանում գրոհի է անելի 108-րդ թուրքական հեռակորսային գունդը՝ բաշկացած 3 հարյուր անչլարներից⁵: Հայկական զորքերի դահանքն և թուրքերի սրընթաց հար-

1. ՀՀ ԿԳՊԱ, ք. 200, ք. 95, ք. 104;
2. ՏՊ՝ՈՂ ԿԳՊԱ, ք. 200, ք. 38, ք. 126;
3. Karabekir pasa. Birinci Kafkas Keldirudusunun 334 senemstdeki harokativte mesheadati hakkinda general Harbord riyasatindaki Amerika heyetine takdim edilen rapor sureti, Erzurum, 1335 (1919), ք. 9.
4. 1917 թ. այնքան Քիֆլիսում զուժամուրց Ռուսաստանի հակաի Ազգային համարումարը Ավետիս Անարանյանի նախաձեռնությամբ: Համագումարը կայեց Ազգային խորհուրդ, որի նախաձեռնությամբ Ա. Անարանյանը Ազգային խորհուրդը զարմավ կազմատեսչերի անպաշտակ կառավարություն էր և մինչև Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը, զեկավարում էր հայկական զորքերը:

1. ՏՊ՝ՈՂ ԿԳՊԱ, ք. 121, ց. 1, ք. 35, ք. 1-14;
2. Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Փարիզ, 1928, էջ 116:
3. ՏՊ՝ՈՂ Ա. Վրացյան, նույն տեղը և նրա տառադարձը հոգավոր՝ շարգարապատի հրաշքը՝ շեռաստեր, 1962, հուլիսի 5:
4. Ա. Վրացյան, նյվ. աշխ., էջ 118:
5. ՏՊ՝ՈՂ ԿԳՊԱ, ք. 121, ց. 1, ք. 35, ք. 1-14:

կական այդ օրհասական պահին իրենց հայրենիքի և երկանի պաշտպանության համար հայկական զորքերին օգնության կկազմ ոտքի ելած Երևանի և շրջակա գյուղերի ողջ հայ բնակչությունը: Չհիվելով ինչով հնարավոր էր, նրանք, զորամասերի հետ միասին, Սարգսրապատի տակ անցան հակազորի, որը թուրք շարքարարների համար բոլորովին անբուսական էր: Այդ ժողովրդական հերոսամարտի շնորհիվ, մայիսի 22—26-ին, թվով գերազանցող թուրք զավթիչները ևս շարժվեցին Սարգսրապատից, կռիվ դադարում թողնելով 3500 զինակ: Մեա այնպիսի մեծ կորուստ էր թուրքական ասանց այն էլ նուր բանակի համար,— զրում է Ն. Գ. Թուրքյանը,— որ չպահանջած կեղծի 4ովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար հնճրիկի Կենդինի անմիջապես հանցն իր պաշտոնից և, հարկադրարար հայաստրական կուրս ընդունելով, հայ զորքի հետ գինեպոմիջուն կենելու առաջարկություն անելով, 4ովկասյան ռազմաճակատի նոր հրամանատար նըշանակեց Սիլվազետրի ռազմաճակատի հրամանատար Խալիլ փաշային¹:

Գենեթուլ նազարբեկյանի հրամանով հայկական երկրորդ հրամազյին ղեկիղիպի հրամանատար, գենեթալ Մովսես Սիլիկյանի գլու էր զբված Սարգսրապատի պաշտպանությունը: Նրան էր վենակված գլխավոր զեր խաղալու Սարգսրապատի ճակատամարտում:

Սարգսրապատի պաշտպանությունից բացի գենեթալ Սիլիկյանը հոգում էր նաև թիկունքի ու թևերի պաշտպանության մասին, և քառ կուխից դու ոչ թե մտարբայնորեն ինքնապաշտպանության զուրս եկած աշխարհազորի գինեպոմիջուն էր ընդգնմ թուրք շարքարարների, այլ նախապատրաստված ճակատամարտ², իրենց հրամանատարի ռազմական զորությունության մասին զրկ ևն Սարգսրապատի ճակատամարտի մասնակիցները: Այսպես, 5-րդ զնդի 3-րդ գումարտակի զասակի հրամանատար Մարտին Մարտիրոսյանը իր հուշերում զրում է. «Սիլիկյանը Երևանի զորաբաժանի հրամանատարն էր, ևս էր հոգում թե՛ Սարգսրապատում և թե՛ Բաշ-Ապարանում մեր զորքերի ռազմական, պարենային և համալըրման կարիքները: Ելե՛՞ որ էլ միամտնի և Բաշ-Ապարանի զորքերի թիկունքը: Սր ևս ընկն էր, և Սիլիկյանը շեր կարող կարգել իր թիկունքից: Մի ոտքով նա Երևանում էր, մյուսով՝ կեմիսանում և ճակատում: Ես իմ սեփական աչքերով եմ տեսել, թե ինչպես գենեթալ Սիլիկյանը գալիս էր մեր առաջավոր զեր-

քերը գիտելու, իսկ մեկ որ էլ նա նրան տեսա երկու օգնականներով, ձի հեծած, Արազածի փեշերում շրջվիս, մեր զորքերի աչ թևում և մեկանից առաջ թնանում գերքերը և առջավազայի տեղանքը ռումինասիթիլիս³!

Մարշալ Բաղրամյանը թարթը է գնահատել գենեթալ Սիլիկյանի ռազմական մտահղացումները թևերի և թիկունքի պաշտպանից սկսած մինչև զործոցությունների վերջնական, նեանդական ղեկավարությունը: «Շարխավոր է ասել,— զրում է զորավարը,— որ գենեթալ Սիլիկյանը այդ ռազմականի բարդ իրազրությունում ընդունել է, կասեի, տաղանդավոր որոշում⁴»:

Այդ օրհասական պահին Սիլիկյանը կոչ էր անում. «Շաշինը, շտապեցեք հայրենիքն ազատելու, հասել էլ րոպեն, երբ յարաբանչյուր հայ, մտուռայլով իր անձնակազմ, հանուն մեծ զործի, հայրենիքի փրկության և իր կնոջ ու աղջիկների պատվի պաշտպանության պիտի զործի զնի իր վերջին ճիգը թնանուն հարձակելու համար: ...Հայեր, ծանանակը չի գանդազկելու... Ես պահանջում եմ բոլորից ներկայանալ իրենց գենեթով՝ հայրենիքի պաշտպանության համար⁵»:

Սարգսրապատի ճակատամարտում հերոսական սքի բանքերը զործեց նաև հինգերորդ հետևակ զործը՝ Սիլիկյանի տեղակալ, գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումյանի հրամանատարությամբ:

Սարգսրապատի հաղթանակի ապահովման զործում զգալի զեր խաղաղ Արամ Մանուկյանը, որը Սարգսրապատի օրերին, 1915 թ. վանի ինքնապաշտպանության օրերի նըման, հմտորեն ղեկավարեց թիկունքը: Նա թշ շանքերը լըսփեց Երևանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և նորանոր շոկատները զինելու ու ճակատ ուղարկելու զործում: Չիվորների հետ կողք-կողքի կովում էին Երևանի և շրջակա գյուղերի զինված բնակիչները, որոնք նույնպես Սարգսրապատի մոտ անցան հակազորի: Գա թուրք շարքարարների համար բոլորովին անպատելի էր, Այդ հերոսամարտի շնորհիվ թվով դերազանցող թուրք զավթիչները հետ շըպարտվեցին Սարգսրապատից՝ «8 օրյա մարտերը (մայիսի 22—29-ը),— զրում է գենեթալ Սիլիկյանը,— ազարովեցին թուրքերի լիակատար պարտությանը և նրանց նահանջով մինչև Ալեքսանդրապոլ⁶»:

1. «Երևանի Հայաստանի արխիվներին, 1969, № 1, էջ 181:

2. Баграмян С. X. Мои воспоминания, Е., 1979, с. 80.

3. Սիլիկյանի ճանապարհի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 263, ր. 1:

4. Նույն տեղը, ր. 18:

5. Գավազիր զործաք

1. Տճ՛ն նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, ց. 132, ր. 940—910.

2. Ա. Գ. Թուրքյան, Սարգսրապատի հերոսամարտը, Եր., 1965, էջ 138:

Ճակատամարտի օրերին հայերի մեջ տիրում էր միասնություն և, ակնախ քաղաքական համոզմունքները, բոլորը դարձում էին ընդհան մութը զավթիչներին: Հայկական զորքերի և աշխարհազորային շրջանների հանդես ընթած հերոսության և սովորույթյան շնորհիվ նրանք և հարող շրջանները ազատվեցին թուրքական զավթիչների արյունոտ լծի տակ ընկնելու վտանգից:

Փրանսիացի կապիտան Պուա դը Բարը, նկարագրելով Սարգարապատի հերոսամարտը, նշում է, որ հայկական զորամասերը այնպիսի անսովոր հրոհներից թուրքերի վրա, որ կատարելապես բախտանքները նրանց և հետապնդեցին մինչև Ալեքսանդրապոլի բարձունքները:

Սարգարապատի հաղթանակը ամենուրեք բնօգնատու ոգևորություն առաջ բերեց: Երևանում բնակչությունը հանուն հայրենիքին փրկության ամեն ինչ զոհարեցում էր: Կանայք օտևեցին, ծրարառ, վիրակապոր էին արտարատու, անկուսքից սայլերով ապշամեներ էին հասցնում ուսցմադաշտ: «Գետալիքները ինքնակամ ներկայանում և զորքի մեջ էին մտնում: Մեծ բանակությանը կամավորներ են գրվում և դեռևս ճակատ: Ջրոքի տրամադրությունը բարձր է» — գրում է ականատեսը:

Սարգարապատում ստորած փայլուն հաղթանակից հետո նազարեկյանը մայիսի 26-ին դիմեց «ժ լուր համայն հայությանը կողմ, որում նշում էր, որ «երևանի քաղաքի զորամասը, վանելով հակառակորդի հարձակումները, ինքը դիմեց սասախաղացման և երկօրյա կռվի մեջ հետ շարունց թուրքերին և ներկայումս հետապնդում է նրանց: Երևանի զորամասի հաջողվելուն օգնություն է Ալեքսանդրապոլի զորամասին զինվորներին, որոնք արագաօրվաճով վերադարձան ճակատ մի ցանկությանը՝ հաղթել կամ սեռնել»:

Սարգարապատի ճակատամարտին ակտիվ մասնակցելի են ղեկավարն Կարաբեղիշյանի, կապիտան Կլիշի մարտկոցները, Միշինի և Քերեկեստովի զորամասերը, զեղապետ Պոլոխանյանի 6-րդ գումարը, Ամանեսյանի մարտկոցը և այլ զորամասեր: Անշուշտ, Սարգարապատի ճակատամարտում հիմնական կոմիտեի անդամներ էին նաև հայկական զորամասերը, որոնց միացել էին գյուղաբնիկները, հողերականները, բանակը լրսած նախկին սպաները և զինվորները: «Սարգարապատի

ճակատամարտում, — գրում է Աշոտ Հարությունյանը, — թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ առաջին հերթին կազմում էին հայկական բանակային կորպուսի կանոնավոր զենդեղերն ու զամարտակները, որոնց զլուխ կանգնած էին հայ սպաներ, ի զմեռ կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարեկովի և զիվիզիայի հրամանատար գեներալ Միլիկովի ու նրա շտաբի պետ, փոխգնդապետ Վեդելովի»:

Սարգարապատի հերոսական հաղթանակն ընդհանուր ոգևորություն առաջ բերեց Բաշ-Ակաբալանի և Կարաբիխայի ուղղություններում:

Թուրքական հրամանատարությունը Սարգարապատի թե՛մ կռվի ժամանակ՝ մայիսի 23-ին, 36-րդ զիվիզիայի ուղ մարտական կազմն ուղղեց Բաշ-Ակաբալանի դժի վրա, փորձելով նրանք գրոհել նրա հյուսիսից և դուրս գալ Սարգարապատի շրջանում հակահարձակման անցած հայկական զորամասերի թիկունքը՝ կտրելով իրանց երևանից: Թուրքական զորքերի այդ համադրությունը խափանելու համար Սարգարապատի ճակատից շտապ կերպով ուժեր սեղափոխվեցին Բաշ-Ակաբալանի ճակատ, ուր կատաղի մարտերը շարունակվեցին մինչև մայիսի 29-ը: Թուրքական զավթիչները զիվիզիայի ջախջախվեցին և հետ շարտվեցին զիվի Կոստյանոզ գյուղը՝ Բաշ-Ակաբալանից արևմուտք: Կռվի դաշտում թշնամին թողեց 200 զիվի և բավականին զենք ու զինամեները: «Ջրոքի տրամադրությունը, — հաղորդում է Միլիկովը, — զերազանցսերն բարձր է, ներկայումս զորքերը բռնում են ուժեղ դիրք: Գետալիքները մասսայաբար իրենց հրացաններով ու փամփուշտներով վերադառնում են ուսցմաճակատ»:

Բնակչությունը բանակի զինվորներին ու սպաներին հետ միասին Կարաբիխայի տակ մայիսի 25-28-ը տևած արյունահեղ մարտերում կորոզացավ կասեցնել թուրքական զավթիչների գրոհը նաև այդ ուղղությամբ: Մայիսի 28-ին անօրոջ ճակատով թուրքական զորքերը խուճապի մատնված Նահանջում էին՝ ապստամբաշատ թողնելով մեծ թվով սպանվածներ և ապստամբներ: «Кавказское слово» թերթը, հիմք

1. Միշինի 26/13 մայիսի, 1918, № 96, գեռ, Միլիկովի հաղորդումը

2. Տե՛ս նաև «Благодарный рабство», 1918, № 96:

3. Միշինի, 1918, մայիսի 28 (15), № 97:

1. Ա. Ն. Հարությունյան, Թուրքական խաղաղեցնեցան Անդրկովկասում 1918 թ. և ինքնուպաշտպանական կռիվները, էջ 181:

2. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 124, ց. 1, գ. 35, Թ. 1—14:

ընդունելով Թուրքական տվյալները, ընդգծել է, որ Կարաբի-
նայի արյունահեղ ճակատամարտը, որը սկսվել է մայիսի
25-ին և տևել չորս օր, «հայերի կողմից՝ 1.500 սպանված ու
վիրավոր և 1.000 զինի է եղել: Թուրքերի կորուստները ևս
զգալի են»¹:

Անն իր հուշերում անդրադառնալով Սարդարապատի և
Կարաբիխայի ճակատամարտերին, գրում է, որ Թուրքերի
հարձակման հետևանքով Նրանի համար ստեղծված «կրի-
տիկական րոպեն» ժողովրդական երկու զրոհ հասկացնում
էին չափ ու սահման կորցած օսմանցիներին, թե նրանք
սաբան էլ ամենակարող չեն այս փոքրիկ ազգությունների
դեմ (խոսքը հայերի և վրացիների մասին է—Ն. Ս.): Մի զրոհը
սկսվում է Նրանից և նրա շրջակա գյուղերից տարերային
հասանքով զեպի Սարդարապատ, որ Թուրք զորքերը շարդ-
վում են և կտ բաշվում: Մյուս զրոհը Գիլիզանից է սկսվում:
Այնքանազգային նահանջած մի քանի քննադատվածից հայ
օֆիցիներները փոժում են դիմել զազախեցի քաշարի գյուղացի-
ներին, որոնք տաքանալով խրախուսանքներից, լավալի պես
զինում են զեպի Կարաբիխայ, նույնիսկ ստանց զենքի,
ճանապարհին իրենց հետ քշելով—սանելով պատահած
գյուղերը: Իսկ հրացաններ և փամփուշտներ նրանք զրո-
նում էին Կարսի և Այնթապի գյուղի փախուսակալներին սաչ-
լերում», որոնք «չբրեկ էին Փամբակի ճորը: Կաղմվելով ու
կաղմակերպվելով իրեն զորք՝ օֆիցիներին զեկավարության
տակ, այդ բազմությունը մի ճակատամարտ է տալիս օսման-
յան բանակին, որը տևում է երեք օր»²:

Կարաբիխայի հերոսամարտի մասին Բաթումի բանակ-
չությունների ժամանակ Կովկասում Թուրքական զորքերի
հրամանատար Վեհեր փաշան մի առիթով խոստովանել է, որ
Թուրքները մեծ կորուստներ տվեցին այդ ճակատամարտում:
«Դա բազառիկ ճակատամարտ էր այս պատերազմի պատմու-
թյան մեջ,— սակ է Վեհեր փաշան:— Կարաբիխայի մաս
հայերը ցուց ավելին, որ նրանք կարող են լավ զինվորներ
լինել»³: Իսկ Կարաբեքի փաշան այդ ճակատամարտի մա-
սին գրել է. «Մայիսի 26-ին 2-րդ կորպուսի 11-րդ դիվիզիան
հաջողություն չունեցավ Կարաբիխայի շրջանում, որտեղ հա-
չիրը ավելի ուժեղ դտնվեցին: Թուրքական զինվորիան չորս

կիրովնար նահանջեց և այդ նահանջի ժամանակ հարձակման
ևնթարվեց կաղիներով զինված գյուղացիների կողմից»⁴:

Ցավալի է, թաց փաստ, որ հայ ժողովրդի այդ ճակա-
տազրոհական հազթանակի մասին տեղյակ չէր Բաթումում գտ-
նվող հայկական պատվիրակությունը, որը շտապում էր
ցայմանապիս կեքել Թուրքերի հետ: Այդ մասին է վկայում
իր հուշերում Դանիել բեկ Փերումյանի օրնական կապիտան
Նենալը. «Գծախոսաբար, հայ պատվիրակները Բաթումում
ունտեղյակ էին Սարդարապատում տարած փայլուն հաղթա-
նակի մասին, աչապես հաշտության պայմանները կլինեին
ավելի բարենպաստ Հայաստանի համար»: Այդ մասին է
վկայում նաև ազգությանը հայ ժակ Կալուրթը (մայիսյան
կռիվների անմիջական մասնակից) գրել է. «Սարդարապատի
հաղթանակի յուր թիֆլիսում հայտնի դարձավ Կարաբիխ-
այի ճակատամարտի երկրորդ փուլից հետո միայն, երբ
Թուրքերը, համարում ստանալով, հորից զրպիցեցին թա-
ղաբը»⁵:

Եթե հայկական պատվիրակությունը տեղյակ լիներ Սար-
դարապատի ճակատամարտի զրակուն ելքին և բունը հար-
թոզին վաչել գիրք, ապա պատմական կաշտությունը բուրո-
վեն այլ կերպ կլիներ:

«Շենց Սարդարապաի ու Կարաբիխայի ճակատամար-
տերի հետևանքով,— գրել է Գ. Անանուր,— Թուրքիան հա-
լերին թույլ տվեց նստել քահակություններ սեզանի շուրք
Բաթումի կոնֆլիկտում»⁶: Թուրք պատվիրակությունը, որը
քաշատեղյակ էր Հայաստանում իրենց զորքերի կրած պար-
տություններին, ջանամ էր օրրան կարելի է շտա պայմա-
նապի կեքել, օրպիցի կտանցներ հայերի առաջնապաշտումը
զեպի Այնթապից: Կարս:

Քանի որ Թուրքական զորքերին հասցված պարտությունը
այնքան ծանր էր, որ հետագայում Վեհեր փաշան խոստովա-
նել է, որ «կայարասառափինք հետ քաշվել, լրել Այնթապիցա-
պուլը, ուղիքիակ Կարսը հայ ժողովրդի զինազրության առաջ»⁷:

Ժամանակակից Թուրք պատմաբանները, ընդհակառակը,
լուրթյան են մատնում Թուրքական զորքերի պարտությունը

1. ՏՊ՝ «Кавказское слово», 1918, № 332;
2. Ան, Անցյալից (հույն, թիթեր, գառաններ), Թիֆլիս, 1925,
389—400;
3. 22 ԿՊԳԱ, ք. 200, գ. 11, Բ. 62:

1. Karabek, r. շնվ. սուխ. էջ 2:
2. ՏՊ՝ Մ. Ավետիսյան, Հուլանտանան գր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1934,
էջ 198:

Սարգսրապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբիխայի ճակատամարտերում: Երանք, խառնով թուրքերի հաղթանակների մասին, ասեն կերպ ճշմունք են «արցաբացանկ» թուրքերի պարսեան Անգրիովկասում: Այսպես, կին Կամուրան Գյուլյունը «արցաբացնում է» Հայաստանի քաղաքների դավթումը թուրքական զորքերի կողմից ստրատեգիական նկատառումով, սպա Գոզան Ավչի օդում թուրքական զորքերի արշավանքը Հայաստան և երանք հետագա առաջնագագումը Բարձի ուղղությամբ պատճառարոնում է «Նովկասի թուրքերին հայկական զարգերից պաշտպանելու անհրաժեշտությունից»:

Երևանի գործաժուրի քննչանուր Գրամանատար Միրկյանը մայիսի 29—ին հայ ժողովրդին դիմելից կոչով, ուր նշում էր, որ հայերի չարագործիչ հաղթանակներից թուրք զորքերը ամբողջ ճակատով նահանջում են և հայկական գործաժուրի սրբապան խնդրել է շարունակել հետապնդել թշնամուն, ազատագրել Այնթապը քաղաքը ու Կարսը և այդ դեպքում միայն թուրքերի հետ բանակցությունների մեջ մտնել՝ հաշտություն կերելու համար:

Հաղթանակի այդ պայմաններում Սարգսրապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբիխայի հերոսները, հետ ժողովով թշնամուն և հարձակումները, հետագիտում էին երան Այնթապը պաշտպանող թուրքերի կողմից գործաժուրի անաշխատեցումը խախտանկից Հայաստանի պատվիրակության կողմից Բաթումում թուրքական պառլամենտից նշանակված հետ հունիսի 4-ին ստորագրված ստորագրույցը պայմանադրով: Դիվիզիոնից ստացվեց նազարբեկյանի հետադիր Բաթումում կերված հաշտության մասին, որի համաձայն հայկական գործաժուրը պետք է հետ քաղվեր ոչ միայն այն տարածքներից, որ երբանք ազատագրել էին հերոսական մարտերի օրերին, այլև այն, որոնք թուրքերի կողմից երբեք զբաղված չէին եղել, ինչպես Ղամաղյուն, Երևանի և Էջմիածնի շրջանների որոշ մասեր: Բայց այդ, Բաթումի պայմանագրի 5-րդ հոդվածով դեռևս մայիսի 28-ին ստեղծված Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվել էր պորթուն կերպով

նկատել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր տեղաբնակիչ սահմաններում, ինչպես և զինաթափել և ցրել թուրք բանդաները, որոնք կիրթան թաքնվել այնտեղ»:

Թուրքերի հետ պայմանագրի կնքման լուրը խոր զայրույթ առաջ բերեց ամբողջ ճակատում և իրիկունքում: Բաղձաճակատից զինվորները իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացնում Բաթումի պայմանագրի կնքման դեմ: «Աշխատանք» թերթի հունիսի 8-ի համարում «Գործող քանակներ» հաղորդման մեջ ասված է. «Ժամանակով հաշտության կնքման մասին, մենք միաձայնությամբ կհայտարարենք.— ոչ թիֆլիսը, ոչ ոչ Բաթումը լիազորված չեն հայերու անունն վերջնական բանակցություն վարելու թուրքերու հետ: Հաշտության պայմանների կատարումը ամոթալի և ստորացուցիչ են հայերու համար: Ինչ եղրակացություն այ որ հանգեն այս կամ այն ազգային կազմակերպությունները, քանի դեռ հայ ժողովրդի ֆիրիկական ղոյունները կապտուն ահավոր վտանգը, մենք զենքը չենք թողնել և կկռվենք մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը: Կորչի՛ ամթոքի հաշտությունը»:

Այդ օրերին Երևանում Ազգային խորհրդի շենքի առևտրի սեղի էին ունենում ցուցիք, որոնց մասնակիցները պահանջում էին շահագրավել Բաթումի պայմանագրի և շարունակել պայքարը թուրք ղավթիների դեմ: Սակայն նորաստեղծ Հայկական Հանրապետության ղեկավարները, հակառակ թուրքական նվաճողների դեմ ուղքի ելած ժողովրդի պահանջի՝ շարունակել պայքարը, կարողանալին վաղ գնել զենքը և բնդունել Բաթումում թուրքերի կողմից թելադրված պայմանները:

Այնուամենայնիվ, հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրությունը թուրքական հրամանատարությանը ստիպեց հրամարվել Երևանի գործաժուր մտադրությունից և Բաթլի վրա արշավելու համար ժամանակավորապես դադարեցնել զորքերի փոխադրումը Այնթապը քաղաքով—Հուլիսի երկաթուղով: Հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը թուրք ղավթիների դեմ Սարգսրապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաբիխայում իր նույնիվ ազգային-ազատագրական համաժողովրդական պայքար էր և դրա արցասիրը կզավ այն, որ վերականգնվեց հայ ժողովրդի ազգային պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Հայտնի է, որ թուրքական զորքերի պարտության հետևանքով էր, որ Թուրքիան հարկազրկված ստորադրեց

1. Տե՛ս Kamuran Gürün, Ze dossier Armenian Paris 1984՝ p. 273.
2. Տե՛ս Dogan Avcioglu, Milli Kurtuluş Tarihi, 1838-den 1995-e, 1-4, nbnl, 1974 s. 1153.

Հայաստանի անկախությունը ճանաչող Բաթումի պայմանագիրը:

«Մարզաբարպատի և Ղարաբիլիսայի ճակատամարտերն էին, որ կերտեցին Հայաստանի պատուությունը, որովհետև Վեհիք փաշան, որը Բաթումեն հեռադրական Տաղորդակցության մեջ էր ուղարկել ճակատին հետ, կապանը տանկական բանակի հայթնայակ լուրին, որպեսզի իր պայմանները ավելի խոստացներ, բայց լուրը կուշտուր, որովհետև մինչև այդ բուպեկեն երկչուտ ու անկարգապահ կործանած հայկական բանակը, շեղումով իր մտղովորական հերոսներու ղեկավարներուն, ցույց էր տուած անընկճելի հոգի մը և շարաշար պարտության մատենած՝ Ղարաբիլիսայի և Մարաբարպատի տանկական բանակը:

Հայ պատուության պատմության մեջ անհրճելի պիտի մնան անունները Արամին, Դրոին, զոր. Սիլիլյանին, զոր. Փիրուլյանին և զոր. Կարաբեկյանին, որոնք կզեկավարեն մեր հերոսամարտը»:

Քուրբական զավթիչները օտարված էին էական փոփոխություններ մտցնել Հայաստանի նվաճման իրենց ծրագրի մեջ: Այդ հարցի վերաբերյալ Քուրբիայի կառավարական շրջաններում ուժեղ վիճարանություններ առաջ եկան: Հայի անընկճ այն, որ հայերը ավելի համար դիմադրություն կարող են ցույց տալ, որը նախարարներ առաջարկում էին հրաժարվել հարձակողական հետագա զործողություններից Հայաստանում: Իրանք առաջին հերթին անհրաժեշտ էին համարում զրավել Բաքուն, օտարացի այնտեղ խորհրդային իշխանությունը և Կովկասում իրագործել իրենց պահեստարական պլանները: Իրանք թվում էր, որ Աղբրեջանը նվաճելուց հետո Հայաստանի մնացած շրջանների զրավումը կապված չի լինի առանձին զմարտությունների հետ: «Մենք հայերին մասնների վրա կխաղցանք այնքան ժամանակ, քանի զեռ մեզ կրեկտորենք են հարկավոր ճակատի համար.— սասում էր Վեհիք փաշան,— իսկ հետո քրգրերի ու թաթարների օգնությամբ երանց կատրպենք խեղդվել այդ տողակում, որի մեջ երանք նստած են»¹: «Տաղարակ» անելով Վեհիք փաշան հուկանում էր փորրիկ Հայաստանը:

Երկաթուղիների համաձայնությունը՝ ստեղծվելու «Ինքնուրույն» Հայաստան, ինչպես անհանդման ենք, անհանդման բալլ էր, որին նրանք անարժանաբար լուրջ էին դիմել: Հուտակ հալ փողովորի կատարող հակահարվածին: Իրականում օանկախու-

թյան հուշակումը սուկ տակտիկական մի մաներ էր, որի օգնությամբ էնվերը Հուտ ուներ մոտ սաղագայում թուրքերի համար դուրսդրանքը Հայաստանի մնացած մասի նվաճումը»:

Հեռուկով Սարգսրապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաբիլիսայի հերոս պաշտպանների օրինակին, Հայաստանի աշխատավորները շարունակում էին պարտիզանական պայքար մղել՝ հայկական գնաններ հասցնելով թուրքական զավթիչներին: Անչիրական «Գեղի տեկզրաք» թերթը 1918 թ. հոկտեմբերի 7—ին հարգրում էր, որ Հայաստանում լուսկական պարտիզանական պատերապմի բոլոր կաշկանեղև է թուրքական զորքերի խոշոր ուժերը, որոնք կարող էին օգտագործվել մյուս սաղամահապաններում:

Քուրբական օկուպացիոն զորքերի հրամանատարությունը, հենվելով Քուրբիայի ու Հայաստանի միջև Բաթումում կնքված հաշտության պայմանագրի 5-րդ հոդվածի վրա, Հայաստանի կառավարությունից ու հայկական բանակի հրամանատար զեներալ Կարաբեկյանից պահանջում էր հայերի պինաթափում և պարտիզանական շոկատների (որոնց երկաթուղիները անվանում էին «հրոսակներ») մարտական գործողությունների զաղարկելու: Այսպես, Քյազըմ Կարաբեկյանը Հայաստանի կառավարությունը բողոք էր ներկայացրել այն առթիվ, որ նշայած մինչև Քուրբա զեաչող երկաթուղին թուրքերին է տրամադրվել, Աղսպետ, Քյազըմ Կարաբեկյանը և Քյուլջիսարա պուղերի զուղայիններ անընդհատ զեղակոծում էին այդ երկաթուղագիծը հակող հեծելազորային թուրքական խմբի զեկտորներին:

էնվեր փաշան լուսովի անուծով ուղարկված հետագրում հարգրում էր, որ «Երևանի զմի վրա մինչև այժմ գործում են հրոսակավորներ, որոնք խոսկապում են թուրքական սաղաթաղացանք զեկալ Քուրբա»:

1918 թվականի հունիսին Քյազըմ Կարաբեկյանը փաշան Ալեքսանդրապատում բողոքում էր Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներին. «Երևանից զեկալ հարավ հայերը հարձակումներ են գործել մեր զորքերի վրա, որանց հեռան-

1. Այդ բանը անուծողակ կերպով հաստատում են էնվերի այն խոսքերը, որ նա ասել էր 1918 թվականին Ստամբուլում զաշնակական կառավարության ներկայացուցիչներին. «Ինքսրական միջոցները 7 շարքով մասում էին՝ ստեղծել թե շտեղծել Հայաստանի և վերջապետ, որոշեցին ստեղծել, որովհետև այդպես ավելի մեծատև էր ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրքերին» («Քուրբ», 1918, № 58-74):

2. ՀՀ ԳԳՊՆ, ք. 200, ց. 20, ք. 160:

3. Կուչի տեղը, ց. 53ա, ք. 118:

1. «Հայտնիք», 1920, № 3;
2. ՀՀ ԳԳՊՆ, ք. 200, ց. 11, ք. 79:

քով դո՞ւզի եւ մեր բանակի նահապետն իմով գիեղորենք ու պաներն»¹։ Այդ նույն ժամանակ արժամ մի այլ հայտարարութեան մեջ նա հայերին մտածանելու էր հետեւյալը. «Հունիսի 5-ի առափութան հայիական զինված ուժերը, որոնք կազմում էին 80 հեծկազորայիններ եւ 400 հետակ գիեղորենք՝ մեկ զնշացիքով, հարձակում գործեցին Սարգարապատի մոտ՝ Գեղարուում գտնվող մեր զորքերի վրա»²։

Հայաստանի կոտակարուձեւեր ուղղված 1918 թվականի հուլիսի 10-ի իր զինմանը Քյարամ Կարաբեքերի նշում էր, որ թուրքական զորքերը, շարժվելով դեմարկացիոն զծի հրկայնքով, տեղական սոցիալաբնակչութեան կողմից համառ գեմագրութեան են հանդիպում», իսկ հայիական բանակի հրամանատար նազարբեկյանին տեղեկացնում էր, որ Ղամարուտի ու Շախխանթիի միջև ընկած շրջանում գիեղված հայերը հարձակում գործելով թուրքական հետախուզիչների վրա, նրանց լրիվ գինաթափ էին արել»³։

Պարսիզանական շոկանները պայթեցնում էին հրկայնքի կամուրջներն ու երկաթուղու պատասանները, գաղտնալուրջ դրոշմ թուրքական էշիտները։ Հայերին ուղղած բողոքում Քյարամ Կարաբեքերը գրում էր. «Չուլֆայի կողմն ուղարկված օսմանյան զնազցի նախիջեան հասնելու օրը լավում էին պայթյուններ հրկայնվողից զեպի հարավ ու արևմուտք ընկած ուղղութեամբ։ Հետքննությունից պարզվեց, որ հրկայնուղու մտնապարհին ընկած բոլոր կամուրջները պայթեցված են»⁴։

Թուրքական հրամանատարութեան հաղորդման համաձայն, հունիսի 17-ին էջմիածին կաշարանի շրջակայքում երեկացին հայիական զինված շոկաններ, որոնք հրամարկչուտ սկսեցին, Այդ նույն ժամանակ Համալուրի գյուղի բնակիչները գիղված հարձակում գործեցին թուրքական հեծկազորային նահապետի վրա։ Մարտի ընթացքում սպանվեցին մեկ սպա եւ 23 հեծկայններ։

Ղամարուտի շրջանի բնակչութեանը հրամարկից կատարելի գեներ հանձնելու եւ Քաթումի պայմանագրի համաձայն թուրքիային անցած տարածքը մաքրելու թուրքական հրամանատարութեան պահանջը, նկատմ պատմադրիքին, որ ընձազանգվելու զեպքում բոլոր հայիական գյուղերի կռնչալուրջն»⁵։

1. Նույն տեղը, գ. 20, թ. 74:

2. Նույն տեղը, թ. 152:

3. Տե՛ս նույն տեղը, թ. 48:

4. Տե՛ս ընդհանրապես, թ. 200, գ. 14, թ. 93:

5. Նույն տեղը, թ. 131:

6. Տե՛ս նույն տեղը, թ. 163:

7. Տե՛ս նույն տեղը, գ. 20, թ. 173:

Հունիսի 28—29-ին ապստամբեցին Սարգարապատի ու Ախրսանգրապուի միջև ընկած գյուղերի բնակիչները։ Հարձակվելով թուրքական պահեստների պահակախմբի վրա, նրանք սպանեցին բոլորին եւ ոչնչացրին պահեստները։ Հայ գյուղացիները համար հարձակումներ էին գործում Բաշ-Ապարանի ու էջմիածնի շրջաններում տեղակայված թուրքական զորքերի վրա¹։

Իերված փաստերը վկայում են, որ հայ ժողովրդական գանդավանները չէին ընթրում Քաթումի ստրկացուցիչ պայմանագրի եւ հանուն հայրենիքի ազատագրման պայքար էին մղում թուրք զավթիչների դեմ²։

Այդ կապակցութեամբ թուրքական զորքերի հրամանատար էսադ բեյը 1918 թվականի հունիսի 3-ին հայիական կատակարութեանը բողոք ներկայացրեց, որտեղ նշվում էր որ երբ երիտթուրքական զորամասերը Քաթումի պայմանագրի հիման վրա փորձեցին գրավել նախիջեանը, Չուլֆան, Ալուրխանլուտ ու Ղամարուտ, նրանք ենթարկվեցին հայ ապստամբական շոկանների հարձակմանը՝ կրելով մեծ կորուստներ»³։ Մի փոքր ավելի ուշ էսադ բեյը հաստի գրովյուն ուղարկեց հայիական զորքերի հրամանատար նազարբեկյանին այն կապակցութեամբ, որ հունիսի 14-ին հայ պարտիզանները Ալուրխանլուրջ հարավ հարձակվել են թուրքական շոկատի վրա եւ սպանել 22 առաջադիմ։ Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական զավթիչների դեմ այնպիսի լայն թափ ստացավ, որ այդ մասին ստիպված էին գրել նույնիսկ թուրքական թերթերը։ Այսպես, Սասարույում լույս տեսնող «Քանինը» 1918 թրվականի հունիսի 1-ին հաղորդում էր, որ «Հայերի հրոսակախմբերը... կոմում են թուրքական զորքերի դեմ։ Այդ հրոսակախմբերը, գիղված իրենցով հրանաթներով ու զնշացիներով, գործում են երեսներ, նիշղալիտապուրի, Բաբվի ու Երիվանի շրջաններում»⁴։

Թուրք շարդարաբեկի դեմ մղված հերոսական պայքարի պատմութեան մեջ վստ էջ գրեցին Լոսովա շրջանի գյուղացիական զանգավանները։ Նրանում հայտարարվեց բոլոր սոցամարդկանց գինախոլ՝ թուրքերի դեմ պայքարելու համար։

1. Տե՛ս ընդհանրապես, գ. 627, թ. 40:

2. Տե՛ս նույն տեղը, գ. 79, թ. 60:

3. Տե՛ս նույն տեղը, գ. 32, թ. 5:

4. ընդհանրապես, թ. 200, գ. 20, թ. 131:

1918 թվականի մայիսի 22-ին Ջալալօղլում կայացավ շրջանի ճակատան բոլոր դուռերի ներկայացուցիչների արտակարգ ժողով, որտեղ որոշում ընդունվեց կոմի մինչև վերջին ուժերը:

Մայիսի 24-ի լուսարագին Ջալալօղլու և Չիրուխու գյուղերի հատվածում ճակատամարտ սկսվեց Քուրբանյան զորքերի ու Շիրչու շոկատների միջև: Քուրբանյան ստիպված էին նահանջել, սակայն ճակատան զորքերի նահանջը Համալուխից ու Կարաբերխայից թուրքական հրամանատարությանը հնարավորություն տվեց սպառ մնացած ուժերը կենտրոնացնել Ջալալօղլու վրա և մայիսի 26-ի առավոտյան ապստամբների հետ մղել: «Մանկիով Ջալալօղլու,— գրում է ականատեսներեցի մեներ,— Քուրբանը զինակազմարեցին բոլոր այն արգամարդկանց, որոնք չէին հասցրել հեռանալ գյուղից... Քուրբանը ավերեցին իրենց ճանապարհին ընկած ճակատան Սարմասխու, Բզովգուր, Ղշաղ, Գարաբաղ և այլ ճակատան գյուղերը, հրկիրելով դրանք ետի քաշելով բնակիչներին»:

1918 թվականի հոկտեմբերի 12-ին Գ. Կ. Օրտոնիկիձենը հետազոտում էր Լենինին. Հայաստանի դրույունը ողբերգական է. Երևանի նահանգի երկու զավթաների մի պատաստարժույթան վրա կուսակցիչ են 600 հազար զաղթականներ, որոնք զանգվածներով մենևում են սուլից ու խուրբալից: Գրաված զավթաններում Քուրբանը սրի են քաշել բնակչության կենտրոն: Բնակչույունը համառ զինագործուն է ցույց տալիս (ընդգծումը մերն է— Ն. Ս.): Հայ ազգաբնակչույունը սչույթույուն է սպասում կորճրդային Ռուսաստանից»:

Խորճրդային Ռուսաստանը Անդրկովկասից անջատված էր օտարերկրյա ինտերվենտների ու սպիտակ զվարդիականների խիստ զգալով: Ռուսի և երկրամասի ժողովուրդները՝ զոնույթույուն ցույց սաչու համար ուսական կառավարույթույուն ստիպված էր դիմելու զրիմանագրտական ներգործույթույան միջոցներին:

Կայսերական Գերմանիայի կառավարույթույանն ուղղված կորճրդային Ռուսաստանի կառավարույթույան 1918 թվականի սպրիի 12-ի բողոքի նոսաչում մասնակցում էր, որ Քուրբանյան զորքերի հարձակուրդ Կովկասյան ոսաղաճակատում ուղեկցվում է հայ ազգաբնակչույթույան զանգվածային կոտորածներով ու նրա գույթի կողպուտումով: Այն պայմանագրեր, որ մենք ստիպված էինք ստորագրել Ռեխուում,— սո-

վում էր նոսաչում,— Արդահանի, Կարսի ու Քասովի նահանգների ազգաբնակչույթույան էր Քուրբանը որոշելու Շիրչուլու նահանգների բնակչույթույան ճակատագրի: Լայ նահանգներում անգի ունեցած զեպերը վկայում են, որ տասնչակ տարինների բննացքում կերտավոլու հայ ժողովրդի բննցման բազաբակնույթույունը շարունակվում է և ներկայումս...

Քուրբանյան զորքերի կողմից այժմ գրավված մարզերում հայ ազգաբնակչույթույան նկատմամբ կիրտավոլ սարտափների սրտատախանտավոյթույունը բնկեում է զերմանական կառավարույթույան վրա, որի ուղղակի օգնույթույան շնորհիվ Քուրբանյան իր ձեռքում սրահեց այլ մարզերը»:

Խորճրդային կառավարույթույունը միամտանակ միջոցներ էր ձեռք առնում Քուրբանյան զավթիչների զեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարում նրան ուղղակի աջակցույթույուն ցույց տալու համար: Մասնավորապես, օժանդակում էր Ռուսաստանի տարրեր շրջաններում բնակվող ճակերից կամավորական ջոկատներ ստեղծելու գործին, որոնք զանազան ճանապարհներով փրտագրվում էին Հայաստան: Խորճրդային բուր կազմակերպույթույունների վրա պարտականույթույուն էր զրբում խոշրնդոտներ շարուցել ճակատան կամավորների աաչ շարժվելուն, որոնք կուլված էին պաշտպանել իրենց հայրենիքը Քուրբանյան կեղեքիչները: Հոկտեմբերի կարում կային նաև ուս կարմիրզվարդիական կամավորներ»:

Հայկական կամավորական ու պարտիզանական ջոկատների հետ միասին Քուրբանյան զորքերի զեմ կազում էին նաև զորացրված բազմաթիվ ուս կամավորներ՝ կովկասյան քանակի անձնակազմի նախինի մարտիկներ ու հրամանատարներ: Այսպես, Կարսի մոտ Շերտաբար մարտնում էր զրբույթան Եֆրեմովի ուսական կամավորական ջոկատը:

Քիֆուիսի «Հարյա Ռուսիի» թերթը 1918 թվականի հուլիսին գրում էր, որ 250 խորճրդային զինվորներ օգնեցին ճակերին նախեչեանի շրջակայքում շախտանելու Քուրբանյան ջոկատին:

Հայ ժողովրդի զինված պայքարը ճակատական վնասներ հասցրեց Քուրբանյան զավթիչներին: «Քուրբանին 9 ամիս

1. Документы внешней политики СССР, т. I, № 127.

2. Տե՛ս ԿԳՊՍ, Հայաստանի զործրի կամավորական Սարտափ բուձանույթույուն, շ. 6, ք. 1:

3. «Известия Совета рабочих, красноармейских матросских и крестьянских депутатов Бакинского района», 1918, № 112.

4. Տե՛ս 22 ԿԳՊՍ, ք. 45, գ. 42, ք. 27—28:

պետք եղավ.— Գրել է էլին Կիրոսնք.— որպէսզի հաղթանարեան հայերի դիմադրութիւնը և սիրանային Բաքոյին՝ թուրքական արշավանքի հիմնական նպատակներն:

Թուրքական զավթիչներին ու նրանց մուսափաթական գործակալներին համառ դիմադրութիւն ցույց տվեց Կարաբաղի հայ բնակչութիւնը, որտեղ հայերը ճնշող մեծամասնութիւն էին կազմում: Կարաբաղ մտած թուրքական զիջիչաշի հրամանատար Զավադ Զամի բնից բնակչութիւնից պահանջեց ճանաչել թուրքական իշխանութիւնը՝ սպառնալով ոչնչացնել բոլոր սնկ գյուղերը, որոնք չեն ենթարկվի թուրքերին: Այդ վերջապիւր ամենուրեք մերժվեց: Բնակչութիւնը շփոթեցավ լավ զինված բջնամու թվական գերակշռութիւնից և միահամուտ ստեղծ եղավ պայքարի: Թուրքական զորքերը ստիպված էին մարտով վերջնել ամեն մի բնակիչին կեանք: Ակազեց Կարաբաղի հայ բնակչութիւնը հերոսական ընդվզումը թուրք նվաճողների դէմ:

Այդ իրադարձութիւնների կապակցութեամբ Զավադների զավառի հարչուրամբ գլուղացիները հետադարձով վկայում էին. «Երբ սեպտեմբերին թուրքական զորքերը շարժվեցին Շուշի, մենք միահամուտ կերպով որոշեցինք կռիւլ մինչև այդան վերջին կաթիլը, ոչ մի դիպում չլինեալով վրէժ, անձնատուր չլինել բարբարոսների, որոնք գլուղային բնաջնջում էին իրենց ձեռքը բնիկ հայերին՝ հաշիլ լաւանելով ոչ սեռը, ոչ էլ տարիքը, կոտորելով նրանց ունեցվածքը, ավերելով մշակութային օջախները, դրանք կրակի մատնելով...»¹

Յաճախված մարտերի ընթացքում թուրքերին հաջողվեց բնիկն հայերի անշար-անշար ջոկատների դիմադրութիւնը և գրավել Ասկերանի շրջանի հայկական ութ գյուղեր: Այնուհետև թուրքական զորքերը սեպտեմբերի 25-ին ներխուժեցին Շուշի: Քաղաքը գրավում և ուղեկցում էր զանգվածային կոտորածներով: «Հաստատվեց մի սպիտակ սեմին.— դրում է ահանախաներից մեկը,— որը ստիպում էր կրակել նիկոլայի ժամանակների ռեժիմի ամենամուսայլ օրերի մասին: Յուրաքանչյուր փողոցի վրա կախազաններ էին պատրաստել: Հայ բնակիչները տեսորի էին ենթարկված»²:

Շուշու անկումը շարժալիցեց հայ սպասամբներին, որոնք շարունակում էին խորհրդուն թուրքերին՝ ներթափանցելու դեպի մարտի խորքը: Մարդակիրտ գլուղի մտա տեղի ունեցած համառ նակատամարտում հայկական ջոկատները շարեցին թուրքերին և ստիպեցին նրանց ճանաչել դրանով իսկ խանգարելով թուրքական զորքերին ամբողջովին գրավել Կարաբաղը³:

Վրաստանի գրավված շրջաններում ևս թուրքական զավթիչները գաղութարարական-ստիպանական ռեժիմ հաստատեցին:

Վովկաչյան մամուլը գետնում էր հողմածներ, որոնցում նկարագրվում էին թուրքական զավթիչների անկարգութիւնները: Այսպէս, «Տիֆլիսի քիմիակ» թերթը 1918 թվականի նոյեմբի 27-ին գրում էր. «Թուրքական զորքերի հետաձուլեց հետո Սղուրցիքը իրենից ներկայացնում է ամբողջովին ավերված մի սեւտարու: Այն բազարացիները, որոնք ատախանատար վերագտնում են իրենց հարազատ օջախները, տեղում պետում են իրենց աների միայն մեկի պատկերը նկարագրողների պաշարները, տեսչին կահ-կարասին, թուղաներն ու այն ամեր, ինչ որ թողնվել էր թուրքերի հարձակման ժամանակ, ոչնչացվել է... իրենից որով արժեք ներկայացնող ամեն բան արատանուել է կամ ոչնչացված... կողողացված է միկոնին համեոց գուլքը, այլ թվում է Զվարիկի գետական թեյի դրամատացիայի անշարժ ողջ գյուղը...» Իսկ «Սաքարթվելո սեպտուրիկան» 1918 թվականի սեպտեմբերի 8-ին հաղորդում էր, որ «գլուղիքը սարատիկի վիճակում են գտնվում, թուրքերը բունի կեղով վերցնում են այլուր, հայահարսիքը, գարին, յուրք, պանիրը»՝ բնակչութեանը տատացիորեն ուշիւ: թուղանով:

Վրաստանի ազգայնակչութիւնը համառ պայքար էր սղում թուրք զավթիչների դէմ: «Պրավդա» թերթը հաղորդում էր, որ հուլիսի 13-ին Արխաղայի Կուղաստի շրջանում խուշոր սպատամբութիւնը բնիկից՝ սղողված թուրքական նվաճողների ու վրացական իշխանների դէմ: Թուրքական ջոկատը գիւնաթակ արժեք սպատամբների կողմից: Կարճ ժամանակամիջոցում սպատամբութիւնը սարսովեց Բորչալուի գրավաում, Հարավային Օսեթիայում ու Գորիի շրջա-

1. 22 ԳՊՊԱ, ք. 200, գ. 251, ք. 94-95.

2. 22 ԳՊՊԱ, ք. 200, գ. 251, ք. 22-23.

3. Նոյն տեղը, գ. 70, ք. 46:

նում: Մյսիսից մինչև Կազբեկ գյուղն ընկած ողջ ճանապարհը գրավված էր ապստամբ գյուղացիների կողմից: Հուլիսի 20-ին քանկվեց Գուշեի գյուղացիների խոշոր ապստամբությունը: Գյուղացիներին Տաբաթվեց Տեա շարակի թուրքական զորքերին¹:

1918 թվականի թուրքական արշավանքի մասնակից զնգապետ Ռյուշայուն ստիպված էր խոստովանել, որ Վրաստանի ազգաբնակչությունը ընչամարտ էր վերաբերվում թուրքական զորքերին²:

Այդ ժամանակ Վրաստան ներխուժած գերմանական զորքերը ևս իրենց կողմից գրավված շրջաններում հաստատեցին այնպիսի կարգեր, որոնք շատ քիչ էին տարբերվում թուրքական սեփմից: Գերմանական ինտերվենյուրյան նպատակներ ևս վրացական մենչևիկները, որոնք սակավին 1917 թվականի վերջին գերմանական ուղղամտոյների Տեա զազանի բանակցություններ էին վարում Անդրկովկասը խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու և Վրաստանի նկատմամբ Գերմանիայի խնամակալությունը հաստատելու վերաբերյալ:

Վրաստանում զնալով աճող հեղափոխական շարժումը սպանում էր սապառել մենչևիկների տիրապետությունը, ուստի վերջիններս իրենց իշխանությունն ամրապնդելու նըրջատակով 1918 թվականին նորից փորձեցին նախապես բառանալ գերմանական իմպերիալիստների աջակցությունը:

Բաթումի կոնֆերանսի ժամանակ վրացական ազգային խորհուրդը 1918 թվականի մայիսի 14-ին դիմեց գերմանական պատվիրակության ղեկավար Լոսովին, խնդրելով նրանից օգնություն ցույց տալ «ներքին կարգ ու կանոնը հաստատելու և անարիտայի զեմ պայքարելու համար»³: Կուզնկորֆը սղունեց գերմանական խնամակալություն հաստատելու հարցով մենչևիկների դիմում: Նրա խոսքերով «մենչևիկները գերմանալիստներին նարավորություն էին տալիս թուրքիայից անկախ իրեց ձեռքը զցիկ կովկասյան հումքը և աղբեցույթյան ունեւալ Թիֆլիսով անցնող երկաթուղու շահագործման վրա»⁴:

Ինչպես արդեն նշվեց, գերմանացիները Անդրկովկաս էին ձգտում կազմիրապես ստրանախական հումքին և, ա-

ռաջին հերթին, Բաքվի նավթին տիրանալու համար Սակաչն Հեկց այտեղ նրանց ցանկությունները բախվեցին թուրքերի հակազդեցությանը, որոնք իրենք էին ձգտում միտնենալ տիրապետություն հաստատել Անդրկովկասում: Այդ կապակցությամբ կուսենկորֆը գրում էր. «Որ մենք... Հենք կարող եննվել թուրքիայի վրա, այդ բանը մեկ անգամ ևս նա հաստատեց իր վարկուսկերպով»⁵ Բաթումում: Նա իր ձեռքը զցեց բայրը հայտնաբերված մեկերըները: Բաքվի նավթը մենք կարող էինք ստանալ միայն այն դեպքում, եթե Նույս ղեկիք միտն մեր սեփական ուժերի վրա»: Փաստորեն գերմանական զորքերի փոխադրումը Վրաստան, որը տեղի ունեցավ վրացական մենչևիկների նախաձեռնությամբ, ինքնանպատակ չէր: Գերմանական ուղղամտոյները Նույս ունեին Վրաստանի տարածքով ներուխճել Բաքու:

Վրացական մենչևիկների համագործակցությունը գերմանական իմպերիալիզմի հետ սպանում էր Անդրկովկասը լեռովին անշարժ Ռուսաստանից և երկրամասը վերածել ստարեկրյա դավթիչների մի զառուժի, նրանց փոխազարկ կատարի պայքար մի թատարքմի:

Բոզդեղով վրացական մենչևիկները հակազդային քաղաքայնություն էին, խորհրդային կառավարությունը Վրաստանի սրտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1918 թվականի հուլիսի 1-ի իր նուստում մասնանշում էր. «Թորքանիայի կառավարությունն ինքը Վրաստան հրավիրեց գերմանական իմպերիալիզմի ուղղման ուժերին և նրանց ձեռքին հյուս գործիք էր հանդիսանում: Նա օգնում էր նրան իր արիսպետությունը զեպի հյուսիս ստարածելու համար, նա բացում էր խորհրդային իշխանություն զեմ պայքարող հյուսիս-կովկասյան լեռնականների ճանապարհներն ու մարզերը»⁶:

Այդ նույն ժամանակ Ուկրաինայի գրավված շրջաններից Փոֆի փոխազդող գերմանական զորքերը, որոնց թիկունքը այդ նավահանգիստում սպահնում էր սուղանավերի նավատորմը, 1918 թվականի սեպտեմբերի կեսերին սկսեցին ստաը շարժվել դեպի Վրաստանի խորքը՝ Թիֆլիսի ուղղությամբ⁷: Ավելի վաղ, նույն թվականի ամառն, Թիֆլիսում կենտրոնացվել էին թեղախմբային ու ավիացիոն ստորաբաժանումներ և զանազան տեխնիկական զորամասեր⁸: Գեր-

1. «Правда», 18. VII. 1918, № 148.
2. ՏԿ՝ Mirajay Rüstü, էջ. 173, ս. 19.
3. ՏԿ՝ ЦГАОР Грузин, փ. 153, л. 87.
4. Ալեանդրֆ էջ. 173, է. 2, с. 188.

1. Любимдорф, էջ. 173, т. 2, с. 119.
2. ЦГАОР Грузин, փ. 13, л. 81, с. 23.
3. ՏԿ՝ Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., стр. 112—113.
4. ՏԿ՝ «Борьба», 1918, № 149.

մանացիները հզոր մի արշավախումբ էին պատրաստում Բարձր գրավելու համար: Միաժամանակ, գերմանական ինտերպոլիտոնը ձգտում էին հենց Վրաստանի գրավման փաստից, իրենց համար հնարավորին շփի մեծ օգուտ բաղել:

«Գերմանական կառավարությունը,— խոստովանում էր մենչեխկյան «Բորբա» թերթը,— իր զորքերն ուղարկելով Վրաստան, իր սեփական նպատակներն էր հետապնդում, ձգտում էր պաշտպանել ու ազատելով իր պետության շահերը... Միաժամանակ կիկներ ապսևել, որ Գերմանիան անշահախնդիր ազգայնությունն ցույց տա վրացական սոցիալ-դեմոկրատիային... գերմանական բազադակտիությունը հենվում է ոչ թե անդա՛նտերդր համակրանքի վրա զեպի այն կամ այն կուսակցությունը, այլ հաշվի է առնում նրանց տեսակարար կշիռը: Այսպիսով, ամեն ինչ հանգում է Վրաստանում Գերմանիայի ունեցած շահերի հարցին»¹:

«Գերմանացիները,— նշում էր Լույն թերթը,— Վրաստան եկան ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատների կամ նացիոնալ-դեմոկրատների հանդի, այլ մանգանի, պղնձի, անառատելույթի ու երկրամասի այլ քնական հարստությունների համար»²:

Գերմանական ուղղամտությունը Վրաստանը վերածելով իրենց գաղութի, անր ու ստորինություն էին անում այնտեղ հաշվի չնստեղով մենչեխկյան իշխանությունների հետ: Վրաստանի բոլոր բազմերկներում ու զավանդանում գերմանական շոկասներ կային, որոնք զինաթափ անելով ազգաբնակչությանը, զսծանդոնն մեղծում էին երկրամասում ծայր տասն շարժումները: Գերմանացիների պատժիչ գործողություններին հաճանություն էին տալիս մենչեխկյան իշխանությունների պաշտոնյաները: Այսպես, Թիֆլիսի նահանգալիս կոմիսար Բորչալուի գրավառային կոմիսարին «բացատրում էր», որ գերմանական ուղղամտական շոկասը իրավունք ունի զինաթափելու բնակիչներին «ինքնուրույն կերպով», այսինքն՝ ասանց սեղգական իշխանությունների հասանելու: Կողմնի կոմիսարը 1918 թվականի հուլիսի 10-ին հազորդում էր, որ զյուլ սժամանեց 50 հոգուր բաղկացած գերմանական շոկասը... որը բնակչության հայտարարեց, որ ի՞նչ որևէ մեկը շրթրի է շահանել զինքը, ապա իրենց կոչվածացնեն ամբողջ զուլդը... զինվորներն իրենք սեպիկն խուզարկել տե՛նք ու վերցնել այն ամենը, ինչ նրանց ձեռքն էր ընկնում...»³:

Թիֆլիսի արվարձանալիս շրջանի կոմիսարի 1918 թվականի հուլիսի 15-ի զեկուցագրում նկարագրվում էին գերմանական զորքերի բարբարոսական գործողությունները Բեյլա-յան Կլյուշի շրջանում: Գերմանական զինվորները «գրեաթափ էին անում մի շարք գյուղեր... ընդ որում զինթափման ընթացքում գյուղացիներն նկատմամբ կիրառվում էին անհնար-կարող միջոցները, կանոն ու տղամարդկանց ծեծում էին մահվաներով... ներստում էին ստերի և այնտեղ խուզարկություն կատարում: Գյուղացիները տեսորի են ենթարկված: Կերմանացիները բոլորովին հաշվի չեն նստում վարչության հետ և հայտարարում են, որ իրենք գործում են վրացական կառավարության հետ համամանակեղված և այլ մտախն հայտնի է բոլորին: Ես ինքս սականատես եմ եղել այն բանին, թի ինչպես գերմանացիները զենքը թարցնելու համար ստերով ծեծում էին գյուղացիներին մինչև այն աստիճան, որ երան սեղգա վայր էին ընկնում... խառնանգված գյուղացիները, չկարողանալով տանել նման տանջանքները, մահանում էին»: Գերմանական զորքերի բարբարոսական գործողությունների վերաբերյալ նույնանման բողոքներ էին ստացվում նաև Վրաստանի այլ շրջաններից:

Գերմանական գավառիչները գյուղացիներից խլում էին ամբողջ բերքը, բնակչությանը լուծում դրամական տուրքերով, և զրանք շվճարելու զեպում նրանցից խառը տուգանքներ էին գանձում: Փաստաթղթերից մեկը վկայում է, որ «զյալով Մարվանի (Բորչալու) գյուղը, գերմանական շոկասը պահանջեց երեք ժամվա ընթացքում իրեն վճարել 150 հազար աուրի... սպասանալով հակառակ զեպում հրկիզել ողջ գյուղը»: Մի այլ փաստաթղթում խոսվում էր այն մասին, որ գերմանական զինվորները կոսպարի շրջանում բռնի կերպով գյուղացիներից գանձել էին 2600 խուրձ լկասած ցորեն: Կերմանական զորքերի կողմից Վրաստանում կատարված նման անկարգությունների վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր կան: Այսպես, զերմանական շոկասը Մուխրանի գյուղի բնակիչների վրա 35 հազար աուրի տուգանք էր նշանակել: Միայն Վորոնեժովկայի (Պուշկինի դավան) գյուղացիական համայնքից գերմանացիները զրուս տարան 38 հազար աուր: ամբողջված կողոպտված զուլքը:

«Էրթորա» մենչեխկյան թերթը ստրված էր հաղորդել, որ Վրաստանի տարրերը ծայրամասերից հեկայական քանա-

1. «Борьба», 1918, № 206.

2. Եզյի տեղը, № 96.

3. Տե՛ս ՄԳԱՐ Գրույն, ֆ. 28, ձ. 206, լ. 2.

4. Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., № 27.

1. ՄԳԱՐ Գրույն, ֆ. 206, ձ. 28, լ. 24.

2. Տե՛ս նույն տեղը, թ. 10.

3. Տե՛ս Գերմանские оккупанты в Грузии в 1918 г., էջ 23.

4. Տե՛ս նույն տեղը

կախյա՞մբ բողոքներ են ստացվում, որոնցում բնակիչները իրենց գայրույլին են հայտնում գյուղերում անկարգաշխմած գերմանական զորքերի կուրից վերաբերմունքի զնմ: Գերմանական զինվորները օրինակ ուժով դատաստան են տեսնում, ուշացում գրացական, հայկական, կամ թաթարական գյուղեր... զորք ինքն է զատաստան տեսնում և տուգանքներ գանձում: Բազմաթիվ զեպրեր են եղել, երբ նույնիսկ կուրի-տարի միշամտությունը չի կարողացել գրացական գյուղացիներին փրկել Ֆրոնտիական միավորանքից¹:

Սակայն Հրատանի գյուղացիական զանգվածները ոտքի կեն եկում պայքարի զերմանացիների կողմից հաստատված ստտիկանական-գաղութարարական սեփմի ու մենչեկիյան լծի զնմ: Ալայան, Բեյլան Կլլուչի շրջանի ազգարնակությունը, գայրացած գերմանական զորքերի վերաբերմունքից, հայտարարեց, որ ինքը զգնեթի ուժով կպաշտպանի իր պատիվը և ազատ գյուղացու իր անունը²:

Ապատմբերի 14-ին Կրես Ֆոն Կրեսենշտեյնը մենչեկիյան կառավարության ներքին գործերի նախարարին հաղորդում էր, որ ինքը պատրաստ է զգերմանական զորքեր տրամադրել՝ Արսիլու և Կիզիլույս գյուղերում շարիքը արմատախիլ անելու համար... Շն գտնում եմ... որ հանցագործություններ երեսն ընթելու զեպրում անհրաժեշտ է ոսպմական միջոցառումներ ձեռնարկել՝ ելույթներ ունենալու հակված բնակչությանը տարտախեցեղ օրինակ տալու համար³:

Մենչեկիյան կառավարության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված Կրես Ֆոն Կրեսենշտեյնի օգոստոսի 29-ի գրություն մեկ վերջին պահանջում էր Փոթիի, Նովոսեննիկի, Զուգդիդիի և Անաթալայի շրջանները ստաթել բաղաբախական անվտանգի տարրերից՝ և այդ նպատակով նա առաջարկում էր օգտագործել գերմանական զորքերը: «Ավագակախները (այդպես էին գերմանացիները կոչում գյուղացիների պարտիզանական շեկատանը— Ն. Ս.) և բոլշեկիները... անբնդհատ խանդարում ու խռչընդոտում են հաղորդակցությունը... և ծայրահեղորեն անհրաժեշտ են համարում, որպիսիք շտատույթ կերպով այդ շրջանը հիմնովին մաքրվի ու դրնաթափ արվի... Շն պատրաստ եմ վրացական զիտավոր հրամանատարի տրամադրության տակ զնել Փոթիում, Նովոսեննիկում ու Օշենշիբեում զանգվող գերմանական զորքերը⁴:

Գերմանական գավթիչների զնմ պայքարի էլան նաև Գուլիթի գավառի, Մինգրեթիայի, Լեչխումիի, Թաւի, Վերին ու ներքին Ինճերթիայի, Գուրալայի, Գորիի, Թելապի ու Միգրալի գավառների գյուղացիները⁵:

Գորիի գավառային կուրիսար 1918 թվականի հունիսի 26-ին հեռագրում էր Քրիթի, որ խմորումները գյուղացիների մեջ զնալով անում են: Կարելի շրջանում զաղտնի ժուլիներ են զումարվում: Ապատմբերից բանզում են երկաթուղագծերը: Կուրիսար ինքնը է արագացնել շեկատի ու զարկումը՝ ապատմբությունը ձնչելու համար⁶:

Տագնապայից յուրեք էին ստացվում նաև վրաստանի մյուս մարզերի մենչեկիյան իշխանություններից: Քուրիսիսի հանձնագրի կուրիսար օգոստոսի 10-ին հաղորդում էր, որ գյուղացիական ապատմբությունները Մաշիսի, Լեչխումի և ուլլ շրջաններում շայն թափ են ստացել և կառավարական զորքերը համատ մարտն են մղում ապատմբների զնմ, օրոնց նեղել էին մենչեկիյան զնունաովը զորամասերին: «Մուխումն ու Զուգդիդին,— զրում էր նա,— կտրված են մեղծից: Այդ ձակատում ապատմբությունները խուր ուժեր են կենտրոնացնում, և այստեղ մենք օմանգակ ուժերի կարիք ունենք: Ընդհանրապես, զորքերը բոլոր ձակատներում ծայրահեղորեն ուժասպառ են եղել և անհրաժեշտ է նրանց փոխարինել և զորքին ուժեղացնել Զուգդիդիի ձակատում, որովհետև ապատմբությունը կարող է տարածվել նաև մյուս գավառներում⁷:

Խուրի ապատմբություն բռնկից նաև Գուլեթի գավառում: Ապատմբության համար արիթ ծառայեց մենչեկիյան կառավարության 1918 թվականի հունիսի 15-ի հրամանը՝ ինակչությունը զինաթափ անելու մասին: 4 հաղար զինված գյուղացիներ երկու օրվա լնթացքում համատ պալքար էին մղում կառավարական զորքերի զնմ, որն ավարտվեց վերջիններին կատարելով շախախումով: Մենչեկիյան կառավարության լիազոր և Կախիսանի զրում էր, որ հունիսի 19-ին զինված գյուղացիները յայն օրակով շարժեցին Գուլեթի վրա, տիրացան քաղաքին և զրավեցին պետական բոլոր հիմնարկները, ռաբոլային ու մասնավոր պահակատները⁸: Ապատմբությունը ձնչելու համար կառավարությունը զիմեց Կրես Ֆոն Կրեսենշտեյնի՝ ինդղիլով նրանից գերմանական զորամասեր ուղարկել Գուլեթի գավառ:

1. Германские оккупанты в Грузии в 1918 г., № 70.
2. Տե՛ս Գերմանские оккупанты в Грузии в 1918 г., № 30.
3. Նույն տեղը, № 62.
4. Նույն տեղը, № 20.

1. Տե՛ս Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917—1921), № 312.
2. Տե՛ս ЦГАОР Грузии, ф. 28, л. 66, п. 14.
3. ЦГАОР Грузии, ф. 24, л. 213, л. 1.
4. Նույն տեղը, ք. 408, գ. 51, ք. 170—172.

Հունիսի վերջերին ապստամբեցին նաև Քրանելլի զավա-
րի գյուղացիները, որոնք դեմ պայքարելու համար Քիթլիսից
անմիջապես ուղարկվեցին մենչևիլյան ու զերմանական զոր-
քեր: Մենչևիկյան իշխանությունների խնդրանքով գերմանա-
կան ջոկատ ուղարկվեց նաև Բիլայա Կլյուշի շրջան¹, բայց և
այնպես ոչ գերմանական զորքերին, ոչ չափավարող մենչե-
վիկյան իշխանություններին չհաջողվեց ձեռնիկ վրաստանում
սկզբը առած գյուղացիական զանգվածների պայքարը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին
Անատոլի տերությունները Օսմանյան կայսրության բա-
ժանման վերաբերյալ մի շարք համաձայնագրեր կնքեցին և
1919 թ. Փարիզի հաղաղության կոնֆերանսում մշակվեցին
կայսրության մասնատման մանրամասն պլաններ, որոնց
արդյաբեր կզավ Անրի պայմանագրի կերպով 1920 թ. օգոս-
տոսի 10-ին Անրի պայմանագրի կերպով, մի կողմից, Օս-
մանյան կայսրության կառավարության, իսկ մյուս կողմից՝
Մեծ Բրիտանիայի Ֆրանսիայի, Իտալիայի ծայտնիայի, Բել-
գիայի, Հունաստանի, Հայաստանի, Հնդկաստանի, Աճա-
րստուգայիայի, Ռումինիայի, Սերբ-հորվաթա-Սլավոնյան
պետության (Հարավսլավիայի) և Չեխոսլովակիայի միջև:
Անրի հաշտության պայմանագրի հիմքում բնկած էին Սալթա-
Պիեոյի համաձայնագիրը և Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում
մշակված Քուրթական պայմանագրի նախագիծը:

Անրի պայմանագրի 88-93 հոդվածները վերաբերում էին
Հայաստանին, որ Քուրթիան հայտարարում էր, որ ճանաչ-
ում է Հայաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն:
89-րդ հոդվածում ասված է. «Քուրթիան և Հայաստանը ինչ-
պես և բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում են
ներքումի, Տրապիզոնի, Վանի և Իրիկիսի վիշալիներում
Քուրթիայի և Հայաստանի միջև սահմանը Քողնեկ Ամերի-
կայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտի որոշմանը: Անրի
պայմանագրով արարական վիշալիները անցնում էին
Անդլիայի և Ֆրանսիայի անօրինությանը, որոնք հետագա-
յում ձևեր ընդցին պետական անկախության նեղուցների
գտնի առանձնացվում էր որպես հատուկ շրջան միջազգա-
յին վարչությունը: Սաամբուլը մնում էր Քուրթիային պայ-
մանական² պայմանագիրը սեղալա կառավարելու պար-
տավորությամբ:

Անատոլիայի արևելքում Հայաստանից բացի նախատես-

վում էր սակզնեկ նաև Քրզասան Անատոլիայի մեծացած բզ-
զայի մասը բաժանվում էր մեծ տերությունների միջև որ-
պես ազդեցության ոլորտներ: Քուրթիային մնում էր Անկա-
րայի և Սև ծովի միջև բնկած տարածքը, այբրենը՝ Կենտրո-
նական Անատոլիան: Քուրթիան գրկվում էր իր սպառնական
ամբիթը, վերականգնվում էր կապիտալիզացիաների սեփմը:
Անրի պայմանագրի պատմական նշանակությունն այն
է, որ դարեր շարունակ ժողովուրդների բանա հան-
գիստացող Օսմանյան կայսրությունը անգամահատվեց և
գրկվեց Հարյւրամյակների ընթացքում իր զավթած տա-
րածքի 3/4-ից, ապաստարկեցին Քուրթ կեդրեշներին բուրբ
տարական երկրները, «Քուրթիան վերականգնապես բաժան-
ված է,— ասաց Էրոլը Հորթը,— և մենք ոչ մի հիմք չունենք
ստիպատալու դրա համար»³:

Մեծ Բրիտանիայի կառավարող շրջանների մի այլ ներ-
կայացուցիչ՝ Անկիլար նույնիսկ կազմեց կոլիտոֆիա (տա-
րանապիր), որ պետք է պարզարեր Քուրթիայի պատմա-
կան գերեզմանը⁴:

Սակայն կյանքը ջրայց տվեց, որ Անտանոյի պետությու-
նները Քուրթիայում, հետապնդելով իրենց շահերը, հետա-
մուտ չըդան իրենց իսկ ստորադրած Անրի պայմանագրի
հոդվածների կատարմանը, այլ թվում և Արևմտյան Հայաս-
տանում հայկական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ
հողվածների իրականացմանը: Անրի պայմանագիրը խա-
փանկեց բնագական շարժման և Անրի պայմանագրի շարք
Անտանոյի պետությունների միջև որոշություն ունեցող սուր
հակասությունների հետևանքով:

Անրի պայմանագրի լրիվ չիրագործվելու հիմնական
պատճառներին մեկն էլ հորհրդային Ռուսաստանի բացասա-
կան գիրքորոշումն էր պայմանագրի նկատմամբ և բնալու-
կան շարժմանը նրա ցույց տված օգնությունը:

Չնայած նրան, որ Անրի պայմանագրի Արևմտյան Հա-
յաստանին վերաբերող հոդվածները մնացին թյգի վրա,
սակայն նշված հոդվածները հաստատում էին հայ ժողովրդի
ազգայնացի պայմաններն ու իրավունքները իր բնօրրանի
Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

Քենալականները պայքարեցին Անրի պայմանագրի իրա-
դրոժման դեմ՝ շարունակելով երիտթուրքերի հայահալած,
չարդարաբական քաղաքականությունը Արևելյան Հայաստա-
նում:

1. «Жизнь национальностей», 1921, № 7.

2. ՏՊ՝ Կ. Юст, Письма из Турция, «Красная новь», 1926, № 5,
էջ 175.

Պ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Պ

**ՔԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹՈՒՐԻՔԱՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆԵՐԸ ԱՆԿԻՈՎԱԿԱՍ
1920 Ք. ԱՇԽԱՆՆ ԻՌ 1921 Ք. ՄԱՌԱՆԸ ԵՎ
ԽՈՐՀՐԿՄԱՆ ԻՌՈՒՍԱՍԱՆԻ ԳԻՐԳՐՈՇՈՒՄԸ**

Ո՞ւմ ապավինել

Քուրբիայի «տոր» ղեկավարները, մեծ մասամբ նախկին իթթիհադականներ, որոնք ժառանգություն համար ազգային պատերազմում զգալի օգնություն էին ստացել Ռուսաստանի խորհրդային դաշնակցային ղեկավարական հանրապետությունից, Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունից օգտվելով քառ խուժան շարժանակցին երիտթուրքերի համաթուրքական, նվաճողական, քաղաքականությունը:

Անդրկովկասի նկատմամբ Քուրբ ազգայնականների ծավալապաշտ-նվաճողական բաղադրականությունը գրեկորվեց տակավին 1919 թ., էրզրումի (Հուլիսի 28 օգոստոսի 6) և Սբվադի (սեպտեմբերի 4-12) համագումարներում: Դրանց որոշումներում 1918 թ. Քուրբական զորքերի կողմից բռնակցված հայկական և վրացական հողատարածքները (որոնք Մուղղոսի պայմանագրով մաքրվել էին Քուրբական զորքերից) գիտվում էին որպես Քուրբիայի հողատարածք: Ավելին, այդ համագումարներում որոշվում էր ոչ միայն ցեղասպանությանը մեղավոր միլիոն հոս՝ սպված հայությանը վերջնականապես զրկել Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ անեն մի իրավունքից, այլև վճուրական պաշարը մղել՝ Անդրկովկասում անկախ Հայաստանի ստեղծմանը նպաստակամ զաված անեն մի շարժման դեմ:

Այս որոշումները հիմք դարձան Ստամբուլում 1920 թ.

հանձնարին համաթուրքական խորհրդարանում հռչակված «Ազգային ուխտին», որը նախատեսում էր Բաթումի մարզի, Կարսի, Արզաանի և Հայաստանի ու Արաստանի մի քանի այլ շրջանների քնդգրկումը թուրքական նոր պետականության կազմում: Անկարայի (Անգորա) կառավարությունը վճռեց վերստին խել այն տարածքները, որոնք Քուրբիային էին անցել Արաստանի և Հայաստանի հանրապետություններին կառավարությունների հետ 1918 թ. Բաթումում կնքված պայմանագրերով:

Քյաղիմ Կարաբեքիրի հուշերից երևում է, որ Հայաստանի հանրապետության վրա նախահարձակման նախապատրաստություններն սկսվել էին դեռ 1919 թ. կեսերին: Նա գրում է. «Մայիսի 3-ին ժամանեցի սիրելի էրզրում: Ինձ միացավ Ց-րդ զորքանակի հրամանատար զեղապետ Ռյուշ-րի բեյը: Այդ օրը մենք նրա հետ երես առ երես զրուցեցինք: ... Նրան ասացի, «... Որդեպիկ երկրում ամուր խաղաղություն ապահովենք, առաջին խկ պատե՛հ առիթի որդես պատանդ պետք է զրավենք նույնիսկ ամբողջ Հայաստանը: Ընդհանուր իրազրությունը զրա համար նպաստավոր է դարձել... Ինչ էլ որ լինի, պետք է հայերի և հույների հետ հարվիները մաքրենք: Անտանտի հետ պատերազմող բոլշևիկյան Ռուսաստանն իր անբողոքություններն ուղղել է Կովկաս: Մտտ ժամանակներս ո՛չ Կարսում, ո՛չ էլ Բաթումում անգլիական զորք չի մնա: Իմ որոշումը հետևյալն է. առանց ժամանակ կորցնելու զգալի շահով վերականգնակրել իրավունքների պաշապանության ղեկավարությունը և փաստական որոշումները էրզրումի համագումարում վերածնել ազգային նկրտումներին, միտմամանակ մեր զորքերին նախապատրաստելով երկարատև գործողություններին:

... Նման որևէ կողմից մեր շրջանի վրա հարձակում գործվի, ապա պատասխանատվությունը բարդել Հայաստանի վրա»:

1920 թ. սկզբին Մ. Քեմալի գլխավորած ներկայացուցչական կոմիտեի նիստում քնդումվեց հետևյալ որոշումը. «Արևելյան ճակատում պաշտոնական կամ կիսապաշտոնական զորաշարժ անցակցելն և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ կովկասյան արևելապատանդները թիկունքից լուծարել են ինքարկելու համար»: Քեմալը փետրվարի 6-ի այս որոշման մասին զրեց Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Կարաբեքիրին, որ գարնանն արդեն ավարտի իր գինյալ ու-

1. Կարմ Կարաբեքիր, Նյվ. տիք., էջ 22:
2. Мустафа Кемаль, Муть новой Турции, Т. 3, с. 313.

ժիրի համարումն ու վերադիումը՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու համար Ապրիլի կեսերին Կարաբեղբերը հետազոտել Անկարայի ղեկավար շրջաններին: «Մտա օրերս ես պիտի և հազարգեմ այն մասին, որ Հայաստանը զեզված է աշխարհի քարտեզից»¹:

Մական Անկարայի կառավարությունը տվյալ պահին սակավին հույս ուներ զործարքի մեջ մտնել Անտանտի երկրների հետ և այդ պատճառով միաժամանակ հետաձգելից Հայաստանի վրա նախահարձակումը՝ Քեմալը Կարաբեղբերին հետազոտել: Քեմալի գեղախորհրդից համածոցում մեր նկատմամբ ընդունվելիք որոշումը վերջնականապես պարզված չէ, ներքին և արտաքին իրարաբխյունից կենելով ներկայումս նեղումն չէ գրվել գաշնակից տերությունների հետ համաձայնության գույտ հնարավորությունից: Հայաստանի վրա հարձակումը առիթ կհասնայ, որ գաշնակից տերություններն ու Անկերիակն պատերազմ հայտարարեն»²:

Անկարայի կառավարությունը չէր կարող Հայաստանի դեմ զինարշավ օգնել՝ նաև շարժարանած խորհրդային Ռուսաստանի զորքերում: Այդ նպատակով, միաժամանակ Ռուսաստանի հետ զիմանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար, Քեմալը 1919 թ. հոկտեմբերին Մոսկվա ուղարկեց 1918 թ. Անդրիովկաս ներխուժած երիտթուրական զորքերի հրամանատար Նալայի փաշային՝ Վերջերս, Չրվերինի և Կարաբանի հետ հրադեպոչ հետո, Հայաստանի վրա նախահարձակման համար Կարաբեղբերի զորքերի բուռն նախապատրաստությունների օրինակ՝ 1920 թ. հունիսի 4-ին, Մոսկվայից դուրս էր Քեմալին: «Մեզ ի գիտություն հայտնեցին, որ անհրաժեշտ է հրամարզվել Հայաստանի դեմ (զինական) գործողությունից»³:

Անդրիովկասի նկատմամբ թուրք ազգայնականների նըրվածողական-ծավալապաշտ քաղաքականությունը երևում էր նաև Քեմալի կողմից 1920 թ. ապրիլի 26-ին խորհրդային կառավարությանը հղած նամակից, որում խնդրվում էր զիմանագիտական հարաբերություններ հաստատել և Քուրբալին նյութապես և սպորտմեթոդով օգնել: Քեմալի նամակի երկրորդ կեսն աջակիսն էր. «Յեթի խորհրդային ուժերը ծրագրում են սպառնական գործողություններ օգնել Կրասնատարի դեմ կամ զիմանագիտական ճանապարհով, իրենց ազդեցության միջոցով, Կրասնատարի հարկադրել Միության մեջ

մտնելու և ճեմանալու լինելու Կովկասի տարածքից անդրադիւրի վտարմանը, այս պարբական կառավարությունը իր վրե է վերջնում կայանալաշտ (ինչպիսիպատական) Հայաստանի դեմ սպորտական գործողություններ և հանձն է առնում հարկադրել Արարեղանի հանրապետությանը՝ մտնելու խորհրդային պետության կազմում»⁴:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, հասկանալով Քեմալի առաջարկի հետին միտքը, հունիսի 3-ի իր պատասխանում բավականին որոշակի զրեց, որ համաձայն է Քուրբալի հետ զիմանագիտական հարաբերություններ հաստատել և պատրաստ է Անտանտի սպառնական միջադրության դեմ պայքարում օժանդակություն բույց տալ, պայմանով, որ Անկարայի կառավարությունը քարոզարարական հարաբերություններ պահպանի Անդրիովկասի հանրապետությունների հետ և արդարորեն լուծի նրանց հետ հղատարածքային վեճերը, ըստ որում՝ տվյալ հարցում առաջարկվում էր Մոսկվայի միջնորդությունը: Հունիսի 20-ի իր պատասխանում Քեմալն ընդգծում էր, որ իր «կառավարությունը ընդունում է Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության միջնորդությունը և հետաձգում իր սպառնական գործողությունները Կարսի, Արզախի և Բաթումի շրջաններում»: Քեմալի միջադրային հարաբերությունների ինստիտուտի պրոֆեսոր, Արևելքի երկրների հետ խորհրդային Միության փոխ-հարաբերությունների շարքերի մասնագետ Գարիշ Կապուրը այս կապակցությամբ զրեել է, որ խորհրդային հուշագիրը «շարժարկված էր բավականին խիստ շեղում է սկիսարից»⁵ ևր տվյալ հարցում խորհրդային միջամտությանը, իսկ Քեմալ փաշան հաստատում էր, որ իր կառավարությունը... սպառնական գործողությունները հետաձգում է խորհրդային հուշագրի ստացման պատճառով⁶:

Այն, որ խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, կենելով առաջին հերթին իր իսկ սեփական սպառնալուրդարական շահերից, զիմ էր թուրք ազգայնականների Անդրիովկասում նախահարձակողական ծրագրերին, երևում է նաև համախոսմանական Կենտրոնից հունիսի 17-ի նիստին Չրվերինի տված զեկուցումից: Խոսելով ընտանական Քուրբալի հետ բարեկամական հարաբերությունների հաստատման մա-

1. АВП СССР. Ф. 132, оп. 3, п. 2, д. 1, л. 11.
2. «66» Документы внешней политики СССР. т. 2, док. № 372. էջ 555.

3. Գարիշ Կապուր, Սովետական Ռուսաստանը և Արևելքը 1917-1927, Սովետական քաղաքականության պատմագիտություն Քուրբալին, Իրանի և Ալդանիտասի նկատմամբ, Փն, 1966, էջ 96 (Անգլ.):

1. Ջեմալ Կոստայ, եզմ. աշխ., էջ 36.
2. Տե՛ս Ջեհեսոյ, Չուսթ, եզմ. աշխ., էջ 452 (Քուրբ.):
3. Կարաբեղբեր Կարսը, Մեր սկիսարիական պատերազմը, Ստամբուլ, 1980, էջ 799-800 (Քուրբ.):

սին, նա ընդգծում էր. «Սակայն մենք Քուրբանի հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտնում ենք այն պայմանով, որ բնօրին Քուրբանի և հարևան ժողովուրդների, ինչպիսին է՝ հայ ժողովուրդն է, հաստատվի փոխադարձ սահմանադրանքի և դադարեցվին փոխադարձ կոտորածները»¹:

Հենց Խորհրդային Ռուսաստանի վճռական դիրքորոշումն էր, որ Անկարայի ղեկավար շրջանների հարկադրանք հետաձգել Տուրքիա 23-ի համար ծրագրված դեղի Հայաստան գինարշավը: Գա պարզորոշ էրևում է Ազգային մեծ ժողովում Փեմալի արտասանած ճառի, որում շեշտված էր, որ Մոսկվան վճռակետորեն հանդես է եկել ղեկի Հայաստան գինարշավի դեմ և իրենք Հենց այդ պատճառով են որոշել մասնակափորձայն զազարեցնել Արևելյան զորաբանակի հրձակողական նախապարստությունները: «Ինչ վերաբերում է Հայաստանի նվաճմանը,— սակ է Փեմալն իր այդ ելույթ ճառում,— ապա ավելի հարցը պետք չէ դիտել մեկուսի. Հայաստանի հետ հարաբերությունները կազմված են մի անհնայն մասը, միայն մի կողմը Արևելյան ընդհանուր իրադրության և այն փոխհարաբերությունների, որոնք Քուրբանի պահպանում է րուլնիկյան կառավարության հետ»²: Իր հերթին Չիչերինը, հունիսի 19-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին հրած հեռագրում ուղղակի շեշտել է, որ «Քաղաքապետ խորհրդային կառավարության խաղաղասիրական նկրտումների ազդեցության ներքո է, որ Քուրբանի պահպանողականները կանդեմոստրի իրենց կողմից սյգված զրաշարժը, որի նպատակն էր նոր հրձակմանը հասցնել հայ ժողովրդին»³:

Հնգունելով Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդության առաջարկը, Անկարայի կառավարությունը համաձայնեց Մոսկվա ուղարկել հատուկ մի պատվիրակության, քանակով ցույց տալ, որ իբր կողմակից է հողատարածքային վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելուն: Իրականում բնձայականները կրթել շրճածարվեցին և պատրաստ պատեհ առիթի էին սպասում հայապահույթունը ավարտին հասցնելու միտող իրենց ծրագրերը գործնականացնելու համար: Արտաքին գործերի նախարար Բեքիր Մամի բելի գրխավո-

րած Քուրբանի պատվիրակությունը հուլիսի 19-ին մասնակց Մոսկվա և մի շարք հանդիպումներ ունեցավ արտաքին գործերի ժողովում Գ. Վ. Չիչերինի ու նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հետ, ապա և քննարկեց Վ. Ի. Լենինի կողմից: Չիչերինը մոսկովյան բանակցություններում առաջ քաշեց ազգազրական սահմանների սկզբունքը, որը հիմնվում էր մինչև համաշխարհային պատերազմը գոյություն ունեցած ազգամիջյան փոխհարաբերությունների իրողությունների վրա: Իրանից կենելով, նա առաջարկեց «կազմակերպել (ազգաբնակչության) փոխադարձ վերաբնակեցում արպես, որ (սահմանի) երկու կողմերում ստեղծվի ազգազրականորեն մշտապար ազգազրական հողատարածք»: Կարճ սասձ, Չիչերինը առաջ քաշեց Քուրբանի հին սահմանի այնպիսի ճըշգրիտում, որի շեղումը մի կողմից զորաշարքը մասնկազական ազգաբնակչությանը հողատարածքներն անցնեին Քուրբին, իսկ (մյուս կողմից) Հայաստանին անցնեին այն հողատարածքները, որտեղ մինչև 1914 թ. հակական մեծամասնություն էր սեկա:

Բեքիր Մամիի պատվիրակությունը սեղանին դրեց բորբոսին այլ պահանջներ: Նա ոչ միայն լցանկաջավ լսել տվե մասին, որ արևմտաօսլայական նահանգներից մեկի իսկ գիշերը, այլև պնդեց հաստատել Բրևստ-Կիտովսկի թալանախուկան պայմանագրի հիման վրա ճշտորոշված հյուսիսարևմտյան սահմանները: Այլ խառըով, Հայաստանի Հանրապետությունը հարկադրված պետք է լիներ Քուրբերին վերադարձնելը Կարսի մաղթը: Ուստի զարմանալի չէ, որ բանակցությունները 1920 թ. ամռանը ձախողվեցին:

Փամանակակից Քուրբ պատմաբանները փորձում են մեղքը բարդել Մոսկվայի վրա, իբր Մոսկվան «պահանջել է Քուրբական հողատարածքները գիշել Հայաստանին»⁴: Որչ պատմաբանները նույնիսկ մատնանշում են որոշակի «մեղավարներ»՝ արաբակի գործերի ժողովում Չիչերինին: Տեհիկ Բըշբըրողուն, օրինակ, գրում է. «1920 թ. օգոստոսի 28-ի գրույցի փամանակ Չիչերինը վերադարձնել պնդեց Կանի և Բիթլիսի վիլայեթները որոշ մասեր Քուրբանից սեղանակու վրա»: Նույն հեղինակն այնուհետև նշում է, որ «Բարեկամական պայմանագրի» ստորագրումը «ձեղկվել է այն պատճառով, որ Չիչերինը Քուրբային ընձեռվելիք օժանդակու-

1. Документы внешней политики СССР, т. 2, с. 658.

2. Նույն տեղը:

3. Տե՛ս Արևելաքրի ճառեր և առաջադրանքներ հաս. 1 (1918-1919), Մասմուր, 1943, էջ 65, (Քուրբ):

4. ՀՀ ԿԳՊՊ, ֆ. 276, գ. 219, ք. 264.

Քյունը պայմանավորեց Վանի, Բիբլիսի և Մուշի շրջանները հայրենի զինված¹։

Եվ սակայն թուրք ղեկավարները, հակառակ իրենց հռչակած սկզբունքներին և ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ իրենց ստոր ախորժակների զրգամբ մերժեցին արգարացի օտաջարկությունները և դրանով իսկ 1920 թ. մտակոչյան բանակցությունները ձախողման գրասպարտիցիին Բանակցությունների ընթացքում մշակվեց բարենյամության թուրք-բուլղարիկյան պայմանագրի նախագիծը, սակայն նա լվավերացվեց, որի ձախողման պատճառների մասին խոսովեց վերջում։ Այն ընդունվեց վեց ամսից հետո խորհրդարան-թուրքական մտակոչյան երկրորդ բանակցությունների մասնակցի (1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին)։ Պայմանագրի նախագիծը կառմված էր հակահայկական ոգով և ուղղված էր 1920 թ. սեպտեմբերի 10-ի Սեբրի պայմանագրի դեմ։ Պայմանագրի նախագիծը քողարկված թուրք-բուլղարիկյան դավադիր զործարք էր Հայաստանի դեմ, որը լրիվ բացահայտվեց խորհրդարանական երկրորդ բանակցությունների մասնակցի։ Եվ պատահական էր, որ այդ պայմանագրի նախագիծը հիմք հանդիսանալով բեմական զորքերի սեպուկների 23-ի հարձակմանը Հայաստանի վրա։

Մտակոչյում 1920 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին տեղի ունեցան նաև խորհրդարանական բանակցություններ։ Հայկական Հանրապետության պատվիրակությունը ղեկավարում էր Անտ Ծանթի։

Խորհրդարանական բանակցությունների նախաձեռնողը խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն էր, որը երկու կողմերի համաձայնության միջնորդի զոր էր խաղում։ Ռուսաստանը ամեն կերպ ձգտում էր վերջ տալ հայ-թուրքական ընդհարումներին և Հայաստանի ու Քուրդիստանի միջև գոյություն ունեցող սահմանային վեճերին։

Արաաքին զորքերի ժողովում Քիչերինը, խոսելով հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին, ընդգծում էր, որ «խորհրդային Ռուսաստանը, շնորհիվ իր հնդկականության, շնորհիվ թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ժողովրդի ժողովրդական զանդվածների վրա իր ազդեցության, միայն նա է ի վիճակի զբաղել ե՛ մեկ, ե՛ մյուս կողմին՝ ազգային կոտորածից, մյուս ազգին կոտորելու ձգտումից»։

Սակայն, խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդելու նպատակները չկարողացան իրականացնել։

սակները չպակվեցին հարգությամբ՝ ազգայնական Քուրդիայի երկրորդ և զավթողական բազմաբնակչության հետ։ վանդով։ Բեքիր Սամի բեր լսել տեղում չույցե կենդանի Հայաստանի օրե՛վ վրայի՛մ օգնելու մասին, անգործ էր ընդգծեց, որ երկու կառավարությունների միջև որևէ նպատակաշարժումների հիմք չառաջարկվեց։ Բանումը պայմանագրերը Բեքիր Սամի բերի թեղված փաստարկները հիմնադրել էին, քանի որ նշված պայմանագրերը կնքվել էին սուլթանական կառավարության կողմից, կառավարություն, որին քեմալական կառավարությունը չի ճանաչել։

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունն էլ չէր բավարարվում Վանի, Մուշի, Բիբլիսի վրայիքներով, ինչպես այդ ատաշարկում էր խորհրդային կառավարությունը, այլ պահանջում էր նաև Քուրդահայաստանի մյուս վրայիքները։

Անտ Ծանթի պատվիրակություն անցում Համբարձում Տերտերյանը իր հուշերում գրում է Մոսկվայում խորհրդային Ռուսաստանի արաաքին զորքերի ժողովի տեղակալ Անտ Կարախանի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին։ Կարախանը, Տերտերյանին ցույց տալով Հայաստանի Հանրապետության քարտեզը, ասել է. «Ժողք դաշնակցական էր, իսկ երկրը՝ կոմունիստ, բայց մենք երկուսս էլ հայ ենք. մեզ համար թանկ է հայ ժողովրդի շահերը, այժմ համաձայնեց ձեր հանրապետությանը միացնելու այդ երեք վրայիքները, հետո կտեսնեք»։ Հայաստանի պատվիրակությունը չընդունեց այդ առաջարկը. բանակցությունները ձախողվեցին։

Բանակցությունների օրերին խորհրդային կողմը այնքան զստահություն էր վերաբերվում թուրքական պատվիրակությանը, որ նրա ղեկավար Բեքիր Սամի բերը Քուրդիստանի պատրվակով կազմվեց անդրհանրային, Քուրդիստանում, հարստանում, գրավելով հակախորհրդային պրոպագանդայով։ Նրան օժանդակում էին մուսավաթականները։

Քուրդական պատվիրակության անցում, հետագայում Մոսկվայում ընձայական առաջին զեպուս Այի Ֆուդ Ջեքեխյանը իր «Մոսկվայի հուշերում» փորձում է բողոքանակել Անկաբուլի կառավարության նախահարձակողական մտադրությունները և բանն այնպես ներկայացնել, որ իբր իրենց օժանդակները բազարձակապես օրինական էին, քանի որ իբր վրաբերվում էին պատմականորեն, թուրքական տարածքներին նա պրել է. «Անկաբուլի կառավարությունը հարևան երկրի»։

1. Հեկիկ Բջջբուրջու, Արևմտաբեր Անատոլիայում, 1919-1921, Անկարա, 1959, էջ 20-21 (Քուրդ)։

2. АВП СССР, т. II, с. 657-658.

1. Մ. Ավակյան, Հայաստանի զոր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 193։

147

րի նկատմամբ որևէ թնշամական մտադրություն չունեն և ազգային սահմանների շրջահակներում սեփական անկախության և ազատության նվաճումից բացի ուրիշ նպատակ չէր նետափչոտում¹:

Ազազազղով փաստերը, թուրք Նեղիկահները, ինչպես, օրինակ, պրոֆեսոր Էնվեր Բեհնան Շապույուն, իր «Թուրքական հանրապետության պատմություն» գրքում նորհրդային Առաջադասական կառավարությունը մեղադրում է որպես իր գերբարձրամբ մակերդան քանակաբյուջանների ձախողանքի պատասխանատու²: Մի այլ Նեղիկահ «Թուրքիայի արաբերեն բաղաբանությունը 1919-1965 թթ.» աշխատության էջերում նախադարձաբար ընդունում է, որ այն բանից հետո, երբ հուսեական զորքերը, հունիսի 22-ին սկսված չաղթական առաջընթացով հուլիսի 8-ին Բրուսան, 20-ին Քեհրիբազը, 25-ին Լեդիրեն և օգոստոսի 29-ին Ուշաքը գրավեցին, Անկարայի կառավարությունը շախազանց դժվարին դրուելու առաջ կանգնեց և կառավարության որոշ անդամներ առաջարկեցին ընդունել խորհրդային կողմի պահանջները, սակայն Մ. Քեմալի պնդմամբ թուրքիայի ազգային ժողովը մերժեց այդ առաջարկությունը՝ ինչի մասին էլ անմիջապես հաղորդվեց Մոսկվա, Թուրքական պատվիրակությանը³: Նույնն են կրկրենում Մ. Քեմալ Սունհ, Ահմեդ Շալքուրե Էմեդերը⁴, Տեֆիկ Բըրբըրը, օգոստոսի և ուրիշները: Բըրբըրը օգոստոսի, օրինակ գրել է, «1920 թվականի օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում բարեկամության նախնական պայմանագրի շնորհիվ «հիմնական պատճառն այն էր, որ խորհրդային կողմը մտադրվել էր մեր արևելյան նահանգների հողերը տալ հայ դաշնակցներին»⁵:

Այնուհետև, խնդաբնյուրելով, նա փորձում է արդարացնել Հայաստանի դեմ քեմալական նախահրահակումը, այն ներկայացնելով որպես «խաղաղասիրական քայլ»⁶: Գաշնակցա-

կան Հայաստանի դեմ 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին ձեռնարկված ոչ տեսական պատերազմական զործողությունների նպատակն էր խաղաղություն և անդորդ հաստատել այդ շրջանում և կենսագործել մեր ազգային ուխտը⁷:

Ի դեպ, Մուսթաֆա Քեմալը ինքը բաղմիջս հաստատել է Հայաստանի վրա նախահրահակման նախապատրաստությունների իրողությունը: Այսպես, 1920 թ. օգոստոսի 14-ին էր ճառում նա ընդգծել է. «Եկազային մեծ ժողովը նախաբարաց խորհրդին լիազորել է գրավել էրեք նահանգները (խոսքը Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մասին է. — ճ. Ս.), Նեղ որ նախապատրաստման ստեղծվի Այդ իսկ պատճառով հունիսի 6-ին մենք որե՛նչյան զորաբանակին հրամայեցինք դրոհի նախապատրաստվելու: Այս նաբցին նա անդրադարձել է նաև 1927 թ. Ազգային ժողովում արտասանած իր ճառերի մեկում, որում վերլուծելով 1920 թ. Արևելյան ազգանակատում ստեղծված իրադրությունը, ասել է. «Մենք որոշեցինք արշավել Հայաստանի վրա: 1920 թ. հունիսի 9-ին մենք հրամայեցինք արևելյան նահանգներում նախնական զորահավաք կատարել: 15-րդ զորաբանակին հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան նշանակվեց Արևելյան ազգանակատի հրամանատար»⁸:

Եվ այսպես, որևէ, տակավին 1920 թ. հունիսին, երբ հունական զորքերը Քարահայում ու Անաստիայում խոշոր հործակման էին ձեռնամուխ եղել և արևի Ազրիանոպոլիսի, Բրուսային, Բալլեբեկիին ու մի շարք այլ բաղաբանների, Անկարայի կառավարությունը իր հիմնական սովոր կենտրոնացրել էր ոչ թե Արևմտյան նակատում, ընդգծել հույների, այլ Հայաստանի սահմանազխին, ծավալուն նախահրահակում ձեռնարկելու նպատակով: Եվ դա պարզ էր ու հասկանալի: Քեմալական զեղակավոր շրջանները, «ամբողջատրելի» համարելով անկախ Հայաստանի զգայության փաստը, սկզբից նեթ իրենց կենսական նպատակ էին դարձրել Հայաստանի ոչնչությունը, որից հետո միայն, երանց կարծիքով, հնարավոր կլիներ պայքարը հույների դեմ արևմտյան նակատում: Թե ինչ նշանակություն էին քեմալականները տալիս հայիական պետականության դեմ նախապատրաստվող հործակողականներին, երևում է թուրք ռազմական պատմաբան, դիվանդոր շաբաբի նախկին զեղակավոր Ջեղեմ Քերիմի կողմից «Գասախոսություններ անկախության համար

1. Տերեալ, նշվ. աշխ. էջ 90-91 (Թուրք.):
2. Է. Բ. Շապույուն, Թուրքական հանրապետության պատմություն, Ստամբուլ, 1951, էջ 67 (Թուրք.):
3. Տե՛ս «Թուրքիայի արաբերեն բաղաբանությունը 1919-1965, էջ 28 (Թուրք.):
4. Մուկերրեթ Քեմալ Սու և Քեմալ Սու, Թուրքական հանրապետության պատմությունը, Ստամբուլ, 1957, էջ 77-78 (Թուրք.):
5. Ահմեդ Շեքուրե Հունի, Թուրքական սփանաբարությունը 1920-1955, Ստամբուլ, 1955, էջ 69 (Թուրք.):
6. Տեֆիկ Բըրբըրը, Անավայություն Անատոլիան, էջ 22 (Թուրք.): Այս մասին տե՛ս ճ. Մարգարե, Բ. Սահակյան — հայ ժողովուրդի նոր շրջանի պատմության նեղագիրությունը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1965, էջ 44-49:
7. Տեֆիկ Բըրբըրը, նշվ. աշխ. էջ 20:

1. «Քենանե», հուլիս, 1961, էջ 459 (Թուրք.):
2. «Անավայությունը ձառերի և ստորագրանքները», հաս. 1 էջ 90 (Թուրք.):
3. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, с. 313.

մղված պաշարի մասին» գրքում բերված վկայություններից. «Տաղաքական նկատառումներով Անատոլիայի զեկվարները իրազրույթունն Արևելքում ափելի լուրջ էին համարում: Այնքանով, որքանով սկզբնական շրջանում հուլյեթինն Ֆրանսիացիներին դիմադրելու (մեր զորքերին լոկ) պաշտպանական առաջադրանքներ էին տրված, ապա այդ հակասանքում շանում էինք շինվորական աննշան ուժերով ամեն կերպ խոչընդոտել թշնամու հետագա առաջխաղացքը և միաժամանակ լրացնել ու հանդերձարկել զորամասերը: Գլխավոր ուշադրությունը կենտրոնացած էր Արևելյան ուղղամտակառի վրա, քանի որ այստեղ հաջողության նվաճումը պետք է լիներ ուշադրել հայկական բանակն ու հուլկական պիտույթունը, որը թարսիապալարի տեսքով շարունակում էր մնալ մեր երկրի մարմնի վրա»: Եույն ողով և նույնքան բացահայտ գրքն են նաև թուրք շատ այլ պատմաբաններ և ուղղական գործիչներ (պրոֆեսոր Էնվեր Ջիա Կարալը, գորավար Ալի Ֆուադ Ջեբեալը, ուղղական դպրոցում քաղաքական պատմության դասախոս Փահաբե Յունալը և ուրիշներ):

Ելանակում է, որ արխիվային փաստաթղթերից, թուրք զեկվարների (այդ թվում նույն Քեմալի) աներկբա խոստովանություններից և թուրք ժամանակակից հեղինակների աշխատություններում արձանագրված փաստերից բխում է անհերքելի մի իրազրույթուն, որ քեմալական կառավարությունը կանխորոք նախապատրաստել և հանդամտորեն մշակել էր Հայաստանի, որպես պետության, ուշադրման ծրագիրը և սեփական նախաձեռնությունը էր սկսել այդ ծրագրի գործադրումը:

Այդ թվում է, որ լոկ արգահատանքի են արժանի այն վայ-պատմաբանները, որոնք այս կամ այն կերպ դարձրեցին են են Սաալիին (անհ նրա «Երկերի» ոտաներև հրատարակության 4-րդ հատորը, էջ 411) այն եղկելի տեսակետը, թե «զաշնակները պատերազմ շղթայազերծեցին Քուր-

մալի դեմ»: Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ որոշ պատմաբաններ, արձանագրելով թուրքական զեկվար շրջանների նախահարձակողական «մտադրություններին» իրազրույթուք, գրանք առնում են բացասապես Քեմալի քաղաքական հակաակորդների հետ: «Համաշխարհային պատմություն» ոտաներև աշխատության 8-րդ հատորում (Ստակվա, 1961, էջ 452), օրինակ, կարծում ենք. «Անատոլիական քաղաքական և սոցիական գործիչների շարքում կային Քեմալի թաղուն և նույնիսկ բացահայտ թշնամիներ, կայսերապաշտների հետ լուրջ գտնելու կողմնակիցներ: Նրանք ցանկանում էին թուրքական ազգային շարժումը շեղել կայսերապաշտական ուղղական միջամտության դեմ պայքարից և զցել ծայրահեղ ազգայնական հունի մեջ, սղղղել Կովկասի ժողովուրդների դեմ»: Ստացվում է, որ 1920 թ. թուրքական ներխուժումը Հայաստան ոչ թե քեմալականների, այլ նրանց քաղաքական հակաակորդների գործն էր: Դրանով իսկ հերքվում է այն տեսության իրողությունը, որ քեմալականներն իրենք վերջին հաշիվ հետևում էին շովինիստական ուղուն:

Հարկ է նշել, որ մամանակակից թուրք հեղինակները, փորձելով 1920 թ. աշնանը Հայաստանի դեմ նախահարձակումը ներկայացնել որպես «ազատագրական պայքարի կարևոր նախադրյալ, բացերբաց գրում են քեմալականների կողմից այդ պատերազմի նախապատրաստման, հարձակողականի ժամանակի, ուղղական ուժերի համեմատորենացման և հարակից հարցերի մասին: Այս տեսակետից հետաքրքրական է քեմալական երևելի գործիչներից մեկի՝ զորավար Ալի Ֆուադ փաշա Ջեբեալի խոստովանությունը:

Իր «Ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ հուշեր» գրքում Ջեբեալը, անդրադառնալով Հայաստան արշավելու տառը նախահարձակումը անդի չի ունեցել գաբնանը և պարզապես հետաձգվել է. «Տե՛ս Քյալքիմ Կարսերքի փաշայի Հայաստան շարժվելու առաջադրությունը մայիս ամսին առաքելու ման շանդիպեր, ապա 1920 թվականի աշնանը, Արևմուտքում տեղի ունեցած կարևոր փոփոխությունների ժամանակաշրջանում, (հուլյանի դեմ) Արևմտյան ուղղամտակառ կրկնակի ուժեղ կլիներ»: Հեղինակի կարծիքով, հենց մայիսին էր առկա «ստավել բարենպաստ» այն իրազրույթունը, որն անհրա-

1. Мустафа Кемаль, Пути новой Турции, т. 3, М., 1934, с. 314.
Այդ մասին տե՛ս Ե. Արզրալան, Ե. Մահալան, — հայ ժողովուրդի նոր շրջանի պատմության ննգագիտումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 46-48:
148

1. Ալի Ֆուադ Ջեբեալ, Ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ հուշեր, էջ 474 (Քուրս):

ծեշտ էր քուրթական գրոհն սկսելու համար. 1920 թ. մայիսին հայկական բանակը զբաղված էր բուշնիկյան ներքին խռովությունը ճնշելու և հյուսիսում ազրբեյջանցիներին կասեցնելու գործով: Մենշևիկյան Վրաստանը էր վիճակի չէր ուզելու Հայաստանին եմ ահա այդպիսի դժգոհին կացություն մեջ գտնվող հայերի դեմ կանգնած էին երեք կանոնավոր զորքանակներ և 15-րդ զորքանակի կամավորական զնգերը: Այդ զորքն էր վիճակի էր հայերին արագորեն պարտության մատնելու¹:

Կարաբեքերի ինքը իր հուշերում դժգոհություն է հայտնել, որ Քեմալը, համախոսելուն տալով Հայաստանի վրա հարձակմանը իր համար առաջին ուղղակիան պատրաստականությունը, խնդրել է փորձ-ինչ սպասել. «Ազգային մեծ ժողովը մայիսի 6-ի պատասխանը ահավոր էր նահանջ էր: ...Ապրիլի կեսերին հարձակման անցնելու իմ զորագլուխը հավանություն գտավ: Բացի դրանից, բուշնիկիներին մեր առաջին իսկ առաջարկության մեջ հարջողմեց հայերն դեմ գործողությունների մասին Ավելի քաջահայտ առած՝ արևելյան ուսժամանների վրա զորքերի համակենտրոնացմանը ես ձեռնարկեցի ապրիլի 26-ին, ըստ որում Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մ. Քեմալի համամտությամբ: Ուրիշ խոսքով, Քեմալը ներկայացուցչական, թե՛ Ազգային մեծ ժողովները հանդես եկան որպես գործողությունների կողմնակից: Հարցը լույս հետևելու էր. գործողություն անցնելու հրամանը Անկարայից պիտի արկեր, թե՛, ժամանակ շահելու համար, ես կարող էի սեփական լիազորություններով զեկավարվել: Ես ցանկանում էի, որպեսզի ինձ այդպիսի լիազորություն արկեր: Այնինչ ինձ հասած պատասխանը սաստիկ ցավ պատճառեց²:

Մտակովյան բանակցությունները Հայոցումից հեռու Անկարայի կառավարողները, օգտվելով այն հանգամանքից, որ խորհրդային Ռուսաստանը հարկադրված էր լեհական ներխուժման դեմ պայքարելու նպատակով որոշ գործամաներ ետ կանչել Կովկասից, ձեռնարկեցին Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց հարձակողական ծրագրերի կենսագործմանը:

Սեպտեմբերի 8-ին Մ. Քեմալի նախագահությամբ կայացավ Ռազմական զեբաղույն խորհրդի նիստ, որին ներկա էին գորավարներ Քալաիմ Կարաբեքեր, Ահմեդ Յուրի, Մուհեթեդին, Ալի Ֆուադ և Նիհադ փաշաները, Մուհեթեդին բեյը և սպայակուլյուսի պետ զեզապետ Իսմեթ բեյը: Նիստում լավից

Կարաբեքերի հազորումը՝ Արևելյան ռազմաճակատում թուրքական զորքերի Հայաստանի ընտանրելու նախապատրաստությունների վերաբերյալ: Չկուցողը ժողովականների վստահեցրեց, որ հրամանատարության ներքո առկա 4 զորքանակները, յուրաքանչյուրում 8-9 հազար զինվոր, նաև մի քանի հազար բաղիթողիները լիուլի քավարար են՝ իր առաքելությունը զուտ բերելու:

Եվ սակայն Մ. Քեմալի համար մի հարց այնուամենայնիվ պարզ չեղավ. նախահարձակման զեզումը Հայաստանի նկատմամբ ի՞նչ դիրքորոշում է գրավելու Վրաստանը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ թվականորեն ոչ մեծ, սակայն լավ կազմակերպված բանակ: Այդ նպատակով Ֆուադ Քեմալ բեյի զեխավորությամբ մի առաքելություն զաղարկեցին ուղևորվեց Քիֆիս, որտեղ բանակցություններ վարեց վրացական նախարարաց խորհրդի նախագահ Նոյ ժողգանիայի և արտաքին գործերի նախարար Գեղեկզորի հետ: Արքիներես Անկարայի գործերի նախարարի վստահեցրին, որ Վրաստանյական պատերազմի զեզումը Վրաստանը խտրով չեզոքություն է պահպանելու³: Ինչպես նշված է արխիվային գաղտնի մի փաստաթղթում, «մտնում էր միայն համամայնության զայ խորհրդային իշխանության հետ և զա էլ արվեց: Բարուն այդ ժամանակ Անկարա ուղարկեց հետևյալ լակոնիկ հեռագիրը— «Ճանապարհն ազատ է⁴»:

Մենշևիկյան Վրաստանի և խորհրդային Ռուսաստանի զիրբորոշումը պարզելուց հետո, Անկարայի կառավարող շրջանները Հայաստանի Հանրապետության թույլ և փոքրիկ զորքերի դեմ ինտրոնստրեկին 50 հազարանոց բանակ, այն զեզում, էրը հուներս-օրոտոտոնի թրակայի և Անատոլյայի խորքը թափանցած և Բալչիքները, Բանդուան, էրոնիլին, Բրուսան, Թեբեթղազը, Աղբրանապոլիսը (էդիրեն), Ուշաքը և այլն զրաված 60 հազարանոց հունական զորքերի դեմ զաստիղծելու էին 15 հազար առջարներ: Գա ցույց է առվես, որ Անկարայի համար հիմնականը Արևելյան ռազմամասկատն էր:

Թուրք մարզակեր ծավալապաշտաների ծրագրերում ոչ միայն Հայաստանի հորձանում էր, այլև՝ խորհրդային Աղբրեկանի նվաճումը: Մ. Քեմալը Արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար Ալի Ֆուադին 1920 թ. սեպտեմբերի 14-ին հեռագրով ուղղակի ցուցմունք էր տալիս. հայերի հետ սկսել

1. Կազմը Կորթեքերի, Մեք առաջադրական պատերազմ, Ստամբուլ, 1920, էջ 90 (Թուրք.):
2. Խույն տեղում:

1. ՀՀ ՊԿՊ, Ֆ 200, թ. 1, գ. 443, ք. 36-37;
2. АВП СССР, ф. 132, референтура по Турции, п. 3. он. 3. д. 7, к. 42-43.

բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որ Քուրբախյին միավորները նաև Ազրբեջանը¹։ Ակրթ Օրբեհիկեանն Անգրիտկայան գրութայան շուրջ մի զեկուցաբերում շեշտում էր, որ «Ֆուրբեյ» արդեն այժմ բանում են կապ հաստատել արքրեջանական զգո՞՞՞ տարրերի հետ, նրանց պատվիրակություններին են րնդուում և նկրտում են Ազրբեջանի հետ ունենալ բնօճհա- նոր սահման, ինչը հաստիպպիս վասնգավոր է ներկայումս»²։

Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ շարունակելով Ե- բրուստրբերի ծավալապաշար բարաբականությունը, քեմալա- կանները պատմաբարում էին **Սիճանլու Անգրիտկայա**։
մասին բուջանայությունն զրկել են ինքը հեղինակներ էնվեր Ձիս Բարալը, Ֆուսուֆ Հիբանիլ Բալալը, Ջեմալ Քուրբախը, զորավար Ալի Ֆուադ Ջերեհյան և այլքր։

Անկարայի կառավարության զորքերը Անգրիտկայան զեմ զեմիտրական զործրդությունները սկսեցին 1920 թ. հունիսի վերջերին, կրթ Բալալյանի 9 հազար սկին հաշվվող զորարա- մինը Ջուվիդ բեյի հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ նախիջևան-Ջուլֆա-Օրդուրազի գրավմանը։ Քուրբախյան հրա- մանատարությունը զեպի նախիջևան ատաշխարացքը պատ- ճառաբանեց «Բուշնակցական Հայաստանի զեմ համատեղ պայքարելու համար նախիջևանի շրջանում խորհրդային և Քուրբախյան զորքերի միավորման անհրաճեխտությունը»³։ Եմ սակայն օտարական բանակի հրամանատարությունը, կառնե- լով Քուրբախի նվաճողական մտադրությունները, մերժեց նրանց ատաշխարակությունը և հուլիսի վերջերին շատազ կարգով կարարազի ու Հանգեղուրդի նախիջևան ուղարկեց ատանձին զումառականներ՝ գրանով իսկ վերոհիշյալ շրջանները պատ- վարելով Քուրբախյան զորքերի ներթափանցումից։

Խորհրդային պատմագրության մեջ շրջանցվել կամ հաս- կանալի պատճառներով լուրջային է մասնավոր 1920 թ. սեպ- տեմբերին բռնկած հայ-Քուրբախյան պատերազմին Սուայինի կողմից տրված այն իյուր ցեահատականը, թե կրթ Եղաշնակ- ները անձնագրեծեցին պատերազմ Քուրբախյան զեմ»⁴։ Ընչև է, այս ցեահատականը հերքվել է խորհրդային պատմաբան- ների կողմից⁵, սակայն ցայտօր սխալը կրկնում են որոշ

իւրրազեխաներ⁶։ Եմ զս այն ժամանակ, կրթ իրենք Քուրբե- ՚ր՝ ասումական զորքիչներ ու պատմաբաններ, աներկիմատտ խատտոյանում են, որ հենց Քուրբախ և հարձակվել Հայաս- տանի վրա։

Տակալին 1919 թ. ամառնր Քլալիմ Կարաբեքրիի պատ- վիրակները մշտական կապ էին պահպանում Բաքվի մուսա- վախական կառավարությունից հետ, լրա որում կապի գլխավոր իսաղովակները իթիթհարազականներից ժառանգություն մե- նագածներն էին։ 1919-ի վերջին Բաքու ժամանեց Քուրբախյան զորավարներից մեկը՝ Խախիկի հրամանատար Սալի փա- շան։ Քեմալի կողմից նրան ատաշարաբ էր տրվում ա- պահովել խորհրդային իշխանության ռազմական, նյութա- կան և քարտյական աջակցություն հօգուտ իր շարժման Այդ ժամանակ Ազրբեջանում ազտտ զործրդության իրավունքից արդեն իսկ օգտվում էր նուրթ փաշան, որը զեկավարում էր մուսավախականներին հետ սկստործին շարկավաճած և համա- Քուրբախյան բարոզուբյուում ծավալած սՔուրբախյան ժողովուրդ- կան պատվիրակությունն կոմիտեն։ Բաքում էր գտնվում նաև մոլեռանդ պանՔուրբախ, որկտոր Ֆուադ Մարիթը՝ էրդ- լումի համազումարի կազմակերպիչներից մեկը։

Սալի փաշան կոշ արեց Քուրբախյան զորքի ուղարկել ռացելու Քուրբախյի համար կենսական նշանակություն ունե- լող նախիջևան—Չանգեղուրաչան ուղին։ Երբը՝ Սալի փաշան, ինչպես նաև նուրթ փաշան և Քուրթ այլ սպաներ, զենքը ձեռ- րին մարանչեցին Կարաբաղում և Չանգեղուրում, իսկ սալիի օշ՝ նաև Գաղստանում։ Նրանք Հյուսիսային Կովկասի քեմա- կաններին կոշ արեցին համախոլովել «Միաջակ լեռնակա- նների միության» մեջ և իրենց կազմակերպությունը միացնել Ազրբեջանական հանրապետության հետ։ Քուրթ պատվիրակ- ները նկրտում էին միավորել Հյուսիսային Կովկասի բոլոր մահճանգական տարրերին՝ Քուրբախյի հօգառաությունը (սյրտակտորաբար) ճաննչելու պարտադր պայմանով։

1920 թվականի գարնանը զոկտոր Ֆուադ Մարիթ-օղում իրեն հայտարարեց Բաքվի և Անկարայի գլխավոր միջնորդ Քլալիմ Կարաբեքրին էր նա խորհուրդ ավել Քուրբախյան օղաշտունական ներկայացուցիչ։ Նշանակել՝ Մազկփայի հետ

Իրականում Բաքվի և Անկարայի միջև գլխավոր միջնորդ Քլալիմ Կարաբեքրին էր նա խորհուրդ ավել Քուրբախյան օղաշտունական ներկայացուցիչ։ Նշանակել՝ Մազկփայի հետ

1. ՏՆ՝ ս էնվեր Ջիս Կարալ, Քուրբախյան հանրապետության պատմու- լություն (1918-1953), Մասնավոր, 1958, էջ 97, (Քուրբախ)։

2. ЦПА ММЛ, ф. 558, он. 1, д. 1989, л. 1.

3. ՏՆ՝ հայ մալթրիի նոր շրջորթ պատմությունն նեկրափոխում Քուրթ պատմագրության մեջ (Նեղ. Ե. Գ. Մարգարյան, Ք. Գ. Մահալյան Քր. 1963)։

բանակցութիւններ վարելու համար: Կարաբեքերի կարծիքով, հորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի համագործակցութեանը պետք է իրականացվեր հետևյալ շրջանակներում. Խորրզական բանակի կողմից «կայսերապաշտ» Հայաստանի շախախում, իսկ բոլշևիկյան ուժերի կողմից Վրաստանի գրավում ու անգլիացիների վտարում, ըստ որում նախաանգլում էր, որ Քուրդիային խորհրդային նշուխական, պարենական և ազդմական օժանդակութիւնը միաժամանակ կհնչուացնէր բոլշևիկներին պայքար ինտերնացիոնալիզմի դեմ:

Պարզվում է, որ «գծուս ցարենս ամխանիին» Կարաբեքեր լիովին ավարակ էր ուժերի միախորումն ու զինուորայինի դեմ հարձակվելու համար¹: Այդ ժամանակ Կարսի և Բայազետի սահմաններին կենտրոնացած բեմական զորքերի իսկական նպատակների մասին է վկայում նաև ապրիլի կեսերին Անկարայի զեկավար շրջանների ուղարկած Կարաբեքերի հետևյալ հետադիրը. «Մոտ օրերս պիտի ավետեմ, որ Հայաստանը սրբված է աշխարհի քարտեզից»²:

Քուրդերը իրենց զեղապան-նվաճողական գործողութիւնները իրականացնում էին Անտանտի դեմ պայքարի ստացատիր լուզուցով, իսկ ընտ Հայաստանի դեմ պատերազմը ներկայացնում որպես «Անտանտի գաշնակից հայկական իմպերիալիզմի դեմ պայքար»: Փեմայական հրամանատարութիւնը, հայտարարեց, որ իր զորքերը մարտնչում են «Անտանտի գործակալ գաշնակներին» դեմ, ի խնդիր «զգայնականների լծից հալ ժողովրդի ապստամբան»: Ամենուրեք և ոչ տասնց հազարութիւն տարածակրում էին շրտուներ այն մասին, որ բեմականները իբր ճիշտ ու ճիշտ այնպիսի հեղափոխականներ էին, ինչպիսիք բոլշևիկներն են: Իսկ թի ինչպիսի բոլշևիկներն էին բեմականները, այդ մասին ինքը Մ. Փեմայը ասել է 1919 թ. սեպտեմբերի 22-ին Սվազի համագումարում. «Ինչ վերաբերում է բոլշևիզմին, սպա նկատի տեննայով մեր կրտսը, մեր ավանդույթներն ու մեր ընկերային կարգը, ինքընտիրեյուս հասկանալի է, որ այդ վարդապետութիւնը հաղողութեան որևէ հնուանկար չունի մեր երկրում: Քուրք ժողովուրդը պարտաւոր է անհրաժեշտութեան զեղբուն նույնիսկ պայքարելու նրա դեմ»: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 14-ին Անկարայում արտասանած ճառում ասել է. «Թուրքի հայտնի է, որ մեր սեռականք ու սկզբունքները բոլշևիկյան չեն և առ այսօր մենք բացարձակապես ու հրրեկ

չենք մտածել և որևէ շանք էլ չենք գործադրում, որպեսզի մեր ժողովրդին հարկադրենք ընդունելու բոլշևիկյան սկզբունքները: Մենք համոզված ենք, որ մեր ազգի, կյանքի ու օպարտի կրաշխիքները կապված են ազգային իդեալներին և սկզբունքներին հետ»³:

Քուրք պատմարան Յահյա Օրշուն իր «Քուրք-ուսական պայքարի պատմութիւն» գրքում ընդգծել է. «Մենագույն Քուրքի, մեր Աթաթուրքի բաւերով ասած, Քուրք ժողովրդի իմագույն թշնամին բոլշևիկն է, որին պետք է ոչնչացնել այնտեղ, որտեղ կհայտնուի»: Իսկ այս խոսքերը վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ հորհրդային Ռուսաստանը նշանակալից օգնութիւն էր ցույց տալիս Քուրքիային, սակայնակ էլ զենքով ու սուղով: Այդ ավելի քան կենսական օժանդակութիւնը բեմականները հատուցեցու ին հորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ «քարեկամական» վերաբերմունքով, որի մասին Իրանում Քուրքիայի ներկայացուցիչը հայտարարել է. «Բոլշևիկները հետ մեր բարեկամական հարաբերութիւնները սոսկ ձեական (երևութական) քննութեան կրում»⁴:

Հակառակ այդ ամենին, հորհրդային Ռուսաստանի պաշտօնական շրջանները փոտարանում էին բեմական շարժումը, «չտեսնելու» տալով նրա հակախորհրդայնութիւնն ու մովալապաշտ նկրտումները: Փեմայական Քուրքիան զիտվում էր որպես Արեւելքում սոցիալիստական հեղափոխութեան գրաշակարի: Բոլշևիկյան կուսակցութեան համար փորք ժողովուրդների հարց գոյութիւն չունեւ: Ան թի ինչ էրբ «Եղափոխութեան» թիւերը 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին. «Անբրկովկասի կամենիստական կուսակցութիւնը, որի համար գոյութիւն չունեն ազգային հարցեր, որպես այդպիսի, պետք է իրադարձութիւնները դեհաստի համաշխարհային հեղափոխութեան հիմքերի ամբապնդման տեսակետից: Ինչպես Հայաստանի գաշնակցականները, այնպես էլ Վրաստանի մենշևիկները մեզ համար այն խոշընդոտող քարակույտն են, որից հարկ է մարքել հեղափոխութեան զեպի Արեւելք ձգվող ճանապարհը: Կուսակցութեան բուրք ուժերը ներգրավում են այդ խոշընդոտող վերացնելու գործին: Նույն նպատակն է հետապնդում նաև խորհրդային կենտրոնական իշխանութիւնը»:

1. Տե՛ս Ջեմալ, Փոթլայ, նշվ., աշխ., էջ 26:
2. Նույն տեղը, էջ 25-26:
3. «Նար Ստամբուլ», 10, 11, 1965 (Քուրք):

1. М. Кемаль, Путь новой Турнии, т. 3, М., 1934, ст. 314.
2. Օրտո Յահյա, Քուրք-ուսական պայքարի պատմութիւնը, Անկարա, 1949, էջ 239 (Քուրք):
3. 22 ՊՊՍՍ, ք. 200, գ. 16 թ. 43:

Քուր զիպքերում միամիտները և նրանք, ովքեր ուզում էին խորացնել, հրատարակեցին թեմայականների «Նեղափոխականության» խարճապարտ խաջովով և ընդանի Քուրքերի մատուցողը: Քեմայականների քարոզչությանը թիչ չնպատակեցին Նեղափոխ զեկավարվող հայ բուլշեփները, որոնք զաշնակների Նեղինակութունը ամեն ցնով պեկուտ իրենց ջանքերում մինչև կեկորները իրզեցին ազգամաս դիրքորոշման մեջ: Այսպես, Հայաստանի Նեղիմի հույժ գաղտնի փաստաթուղթը ուղղված հայ կոմունիստներին և, հասկապես, Հայաստանի Հանրապետության թեմայական զավթիչների դեմ պաշարող զորքերին, կոչ էր անում. «Հայաստանի կոմունիստների, (բուլշեփների) կենտրոնական կոմիտեն հրահանգում և կուսակցական բուր կազմակերպություններին, թե թիկունքում, թե ուղմանակաուններում և հասկապես Կարսի կայսրո մեկնող բուլշեփներին, անհաս գինձորների շրջանում և առանձին հայաբուլշեփներում, նքն այլ հարավոր է, ինչպես նաև գրավոր թուղթիկների միջոցով ծավալել լայն պողպատաղող բնզգեմ պատերազմի, հիմնական խնդիր դարձնելով»:

1. Որ ներկա Քուրքիան այլևս նախկին սուլթանական Քուրքիան չէ և Հայաստանի հանցեպ ազրեսիվ նպատակներ չունի:

2. Քեմայական Քուրքիան կորհրդային Ռուսաստանի հետ զաշնակից է և պաշարում է իր ազատության համար ընզգեմ իմպերիալիստական տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Հունաստանի:

3. Հանրապետական Հայաստանի հողթնանկը Քուրքիայի նկատմամբ կենչանակի իմպերիալիզմի սասուկացում մերձավոր արևելքում և զրանով իսկ կվտանգվի Նեղափոխության հողթնանկը Անգրիզովկասում, իսկ ընդհակառակը, Հանրապետական Հայաստանի պարտությունը կարողացվի սոչ Անգրիզովկասի, սպա նաև Արևելքի խորհրդայնացումը:

4. Հայ բուլշեփ-կոմունիստների խնդիրը պետք է լինի՝ արագացնել Հանրապետական Հայաստանի պարտությունը, որով և կարողացվի Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Այս նպատակի համար պետք է 1. կազմարածել հայկական կավոլ թանակը բուր միջոցներով, այն է՝ ա) դասարտություն և ամեն կերպ խաղաղին զորահավաքին, բ) ուղմանակաուններում հասկացնել գինձորներին, սրպաղի նրանք չիրակեն առաջացող Քուրքիական գինձորների վրա, այլ, լքելով դիրքերը, վերադառնան թիկունք, գ) չենթարկվի սպաների հրամաններին և հարկ եղած դեպքում ոչնչացնել նրանք:

2. Այս ամենի հետ ամենակական է հասկացնել Հանրապետական Հայաստանի գինձորներին, որ հաղթող Քուր-

քական առջարները Նեղափոխական առջար են, որոնք ոչ միայն իրենց թույլ չեն տա որևէ բուն գործողություն պարտված երկրի հանգեպ, չեն վնասի խաղաղ ազգաբնակչությանը, այլև կծանադակեն աշխատավոր հայ ժողովրդին ազատելու իմպերիալիստների գործակալ զաշնակալականների սիրապետությունից:

3. Նորից ու նորից բացաղու, որ զաշնակցականների սիրապետությունից ազատվելով, Հայաստանն անմիջապես կկազմի կորհրդային Ռուսաստանի հետ, բնզմիշտ վեքը կտրվի պատերազմին, և սոլից ու մշտական բնզարումներ հորք բայքալված երկիրը կլիանա Ռուսաստանի հացով և մասնակիցը կզատան համաշխարհային Նեղափոխության մեծ գործին»:

Սանթազրությունում ավաված է. «գրությունը կարգալ անմանափակ ժողովում և կարգալուց հետո անմիջապես աշխր»: Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Հայաստանի կոմունիստական բուլշեփների կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Սարգիս Կառյաշը, Աբաբանուջ Մամվաթյանը, Ավիս Նորբեյանը, Եավադ Ամիրխանյանը, Իսահակ Դովալյանը և Աշուտ Հովհաննիսյանը:

Այդ հրահանգի համարն է 218, Բաթու, 1920 թ. սեպտեմբերի 20»:

Ուշպես ցույց է տալիս փաստաթուղթը, հայ բուլշեփ զեկավարները իրենց քաղաքական ձգտումներին հասնելու համար պատրաստ էին դամանակելու ազգային շահերը, միայն թե անցնեին իշխանության գլուխ:

Դա իհարկե, նորություն չէր կոմունիստների համար: Նրանց հայտնի էր Անկինի՝ առաջին աշխարհամարտի օրերին նշուկում «Սեփական հայրենիքի պարտության» լուղմեղը, որը մեկնաբանելու անհրաժեշտություն չի պահանջում:

Ետա շանցած Նեղիմի զեկավարները համոզվեցին, որ թեմայականները ոչնչով չեն տարբերվում կրտսուրքերին: Նոր Քուրքիայի զեկավարները՝ թեմայականները, շարունակում էին Օսմանյան Քուրքիայի զավթողական, գինջոցիք ազդապետությունը: Այլ է վկայում նույն Նեղիմի անդամ Աբաբանուջ Մամվաթի 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ին կորհրդային Ռուսաստանի բուլշեփյան կենտկոմին հղած գրությունը, որտեղ նա նշում է. «Քեմայականներն առում են, որ Քուրքիական ազգային գորքերը Հայաստան ներթուծումն իրք մեկնարկված է կորհրդային Ռուսաստանի հետ անմիջական կապ հաստատելու նպատակով: Իրականում այդ հարակավոր

1. «Հայք», 27. 5. 1920:

վեր է ածվել Հայաստանի Հանրապետության ուղիղ կենսական, Սարգսյանիչից Կարսի վրայով մինչև Ալեքսանդրոպոլս, Կարաբիլիսա և Գալսիս, Նենց այն չողտարածքը, որը 1918 թ. բնկավ երկոթությունից շարժարարների լծի ներքո: 2հն կրկնվի, սրբջր, 1918-ի սարսափները, երբ Հայաստանի լավագույն մասը ավերվեց, իսպառ թալանվեց և սասնյակ ու հարշուր հազարավոր ազգամահությունը գոծվեց անխնա կոտորածից, սովից և սամամահակներից: ...Շատ ցավայի է, որ Թուրքական ազգային զորքերի վերնախավը մինչև այժմ ի ազատվել փաշաների պայքարի արշունտու մեթոցներին»¹:

Մեկ այլ փաստաթղթում դրա հերիակները Հայաստանը ներկայացնում են որպես «Լուրջ վտանգ Արևելքի հեղափոխության գորշակական բեմալական Քուրբայի համար», կոմիտեաներին կից ստեղծվել էր Արևելքի ժողովուրդների քաղաքական ու զործողություն խորհուրդը:

Քաղվում ընթացող Արևելքի ժողովուրդների սուաջին համազումարի նարագատություններն ընդունեց «Ճգրակացություն» խնտ զադանի փաստաթուղթը, որը սկզբից մինչև վերջ լի էր հակահայկական ոգով: Հայաստանի Հանրապետությունն այնպեղ ներկայացավ ու որպես ազրեսիվ ուժերի կենտրոն, հարևան երկրների համար մշտական վտանց հանգրտացող պրջուր»²: «Ներկա պահին զաշնակցական կառավարությունը ևսանդազին պարտատվում է մեր դեմ պատերազմելու» (հորհրդային Ռուսաստանի-Ս. Ս.), հաստատարեն նշում է «Ճղրակացությունում»: «Անդրկական կառավարությունը, նշում է այլ փաստաթղթում, պատրաստվում է սնդուպարակական պատերազմի և կարող է Վրաստանի ու Հայաստանի միացյալ զորքերով հարվածել հորհրդային Աղբրեշչանին: Գա արվում էր «Աղբրեշչանը բաշնկիլան ճնշումից ազատագրելու» զրջի ներքո և Բաղուն հորհրդային Ռուսաստանից պոկելու նպատակով: «Հարվածը կհասցվի մտա փաստանակներում, և ուսղմական գործողությունները կսկսվեն Նենց որ անպու-շահական զորքեր կմտտենև ոտական հին սահմանին ու կուպ կհաստատեն Հայաստանի հետ: Հայկական զորքերի հետ Աղբրեշչան մուսը կգործի նաև ներկա պահին Վրաստանում պատսպարվող մուսավաթական կառավարությունը»:

«Ճղրակացություն» փաստաթղթի հեղինակները ավելի շատ մտահոգված էին նրանով, որ «ուժերի ու միջոցների

սպառման հետևանքով Թուրքիայում մարում է ազգային-հեղափոխական շարժումը... Թուրքական ազգային շարժման ընդհանր միասնական կհանգեցնի բոլոր հեղափոխությունների ձախողմանը Արևելքում»:

Այլ փաստաթղթում Բաբուն, հմտարեն կողմնորոշվելով «պրոխտարական ինտերնացիոնալիզմի քաղաքականություն» հարցում, համար է հանդես եկել Մուսկվային թեյազրող դերում, որով հայ ժողովրդի շահերը, քստ Լուսիան, զոհարելում էին «համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակին»:

Ամբողջական պատկերացում կազմելու համար ավելորդ չենք համարում բերել այլ թունտ հակահայկական քաղաքական պատկվիլից առանկին մեջբերումներ.

Ամբողջական պատկերացում կազմելու համար ավելորդ չենք համարում բերել այլ թունտ հակահայկական քաղաքական պատկվիլից առանկին մեջբերումներ.

«հորհրդային Ռուսաստանի ու համաշխարհային հեղափոխության համար կորունտար այլ հետևանքներից խուսափելու նպատակով մեղ անհրաժեշտ է՝ ա) ինչ գնով էլ լինի և ամենայն առսակարդությամբ աջակցել մարող ազգային շարժմանը Թուրքիայում և բ) կանխել անպու-շահական, հայկական ու վրացական զինվորական ուժերի միավորումը: Բնշպես մեկը, այնպես էլ մյուսը կարող են ձևոր բերվել միայն Թուրքական ազգայնամոլ զորքերի հետ միավորված, սեփական ժողովրդին ճնշող զաշնակցություն լծից ազատվելու և հեղափոխական Թուրքայի հետ միավորվելու գրշի ներքո Հայաստանի վրա հարձակվելով:

Այս միավորումը մեղ ու հեղափոխական Թուրքիային թշնամի, զաշնակցական կառավարության ոչնչացումը, նույնիսկ այն պարագայում, եթե մեղ չընձենեն Մուստաֆա Քեմալի կառավարությանը նյութապես անհապող օգնելու հնարավորություն, նրան կաջակցեն այնքանով, որ սուաջին հերթին հնարավորություն կտան Հայաստանի սահմանից հանել և դեսի արձնուտը նետել էրզրուրի կարյուրս: Երբորդ՝ կվերացնեն վտանգն աղաչակականների թիկունքում, նրանց հնարավորություն կտան Անատուրի զորքերից սուաջ թափանցել ընդհուպ մինչև Կովկաս, չկորցնելով կազմակերպվածություն ու պայքարը շարունակելու մի վերջնական հաջողության հասնելու հույսերը: Երբորդ՝ կարծրացնեն Քեմալ փաշայի հեղինակությունը, կորորքեն ազգային շարժումը, սնդրվաջինների դրամ սուկմանին թույլ չեն տա ինչև հայտարարելու միակ իխանությունը Թուրքիայում:

1 ՀՀ ԳԿՊՆ Գ. 40/113, գ. 22, թ. 1-2, 156

Հարձակումը Հայաստանի վրա, թուրքական ազգային շարժումը փրփրելուց դուրս, մեզ կրեքի հետև այն օգուտը, որ մեզ կրենձեռի միասին մեր զեմ էլում թշնամիներին առանձին առանձին շարժելու հետարվորությունը Հայաստանը պետք է շարքից հանվի ավելի վաղ, քան կոտուենան անգլո-շահական զորքերը, իսկ Արաստանը, որին այս արշավանքի ժամանակ մենք չենք բախվելու, կվախենա խառնվել պայքարին: Բացի այդ, հարձակումը Հայաստանի վրա կլինի ավելի դուրսին, քան նրանից պաշտպանվելը, քանզի Աղբրեանը բռնչվի նրանից պաշտպանվելու դրոշի ներքո մեզ վրա դաշնակցականների հարձակման պարագայում քակվում էին մի մասը մեր զեմ կլինի, իսկ դաշնակցականներից ազատագրելու դրոշի ներքո Հայաստանի վրա մեր հարձակման դեպքում մեզ հետ կլինի ոչ միայն աղբրեանական ողջ քնակ-չավթունը, այլև հայերի մի մասը... Այս ամենից բացի, դաշնակցական Հայաստանի զեմ պատերազմը կամրապնդի մեր պոթությունը Աղբրեանում, կլինի հողը մտտավաթական հակահեղափոխականների ոտքի տակից:

Գլխամտազրույթական առումով Արևմտյան եվրոպայում հասարակական գալուսթի փոթորիկը կանխելու համար Հայաստանի վրա հարձակումը պետք է իրականացվի հետևյալ կերպ. Թուրքական զորքերը կուսեն հարձակվել Հայաստանի վրա, իսկ մենք մեր ամբողջ մամուլով և եվրոպայում հրապակչությունն մեր բոլոր օրգանների օգնությամբ հակայական ազմուկ կբարձրացնենք հայ-թուրքական կոտորածների և դրանց մեկընթիվա վերջ տալու համարձեռնություն մասին, և այդ կոտորածները զարթոնքնելու պատրվածով մեր զորքերը կանձեն Հայաստան՝ նրա զորքերից ամայացած արևելյան սահմանից... և փոխարենը կհաստատվի խորհրդային խելատությունը: Ապա մենք թուրքական զորքերը զուրա կրենքը Հայաստանի սահմաններից... Այսպիսով, արևմտա-եվրոպական պրոլետարիատի աչքին մենք կերևանք այն հաշտարար արտակարգ ազնվարարը զիբում, որը Հայաստանի կողմն է շարժվում միայն այն քանի համար, որ վերջ տա կոտորածին և հայ ժողովրդի մնացորդները փրկի վերջնական ոչնչացումից:

Վկայակոչված բոլոր նկատառումներից ամենազրկալորն այն է, որ պատերազմն անխուսափելի է. եթե մենք չնախաձեռնենք հարձակումը Հայաստանի վրա, ապա երկու շարաթ հետո նա կհենարելի հարձակում խորհրդային Աղբրեանի վրա, որը մեզ համար կնշանակի Բաքդի կորուստը:

Մերձավոր արևելքում մեր գրոթյունն այժմ այնքան անբարենպաստ է, որ մենք չենք կարող կանգնել տեղում և որպեսզի չնահանջենք, պետք է առաջ գնանք, պետք է արագ շարժվենք, քանզի ես մեկ ամսյա հապաղում, և հեղափոխությունը Արևելքում լիովին կմախողվի: Արևելքում հեղափոխությունը փրկելու համար անհրաժեշտ են խորհրդային զորքերի անհապաղ հարձակումը Հայաստանի վրա և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը:

Արևելքի ժողովուրդների խորհրդի նախագահությունն իր այս սեղանակցությունը ներկայացնում է երրորդ ինտերնացիոնալի գործադիր կոմիտեի նախագահությունը և ՌԿԿ-ին և ԿԿ-ին՝ պատաներ հաղորդելով ՌեժիՄ շարժողականի մասին: Մույն սեղանակցությունը՝ վերագրա կուսակցական մարմիններից գուր ոչ մի հրապարակման եեթակա չէ:

1920 թ. արևեմբերի 17, ք. Բաքու:

Բաքվում հավաքված «խեղճերայինուալիստները» խորամակնությամբ ամեն կերպ ձգտում էին նեղ միջոցներով արդարացնել այնքան ակնհայտ նրանց հետապնդած նպատակը, որ հարկ չկա վերլուծելու և հերքելու այս փաստաթուղթը: Այս փաստաթղթերից անհերքելիորեն բխում է այն, որ քեմալականների Հայաստանի վրա հարձակման պլանը վազորք համաձայնեցնելով է կղել խորհրդային կառավարության հետ և նրա կողմից պաշտպանություն ու աջակցություն է ստացել: «Շղանակցություն» հիմնական գրույթները արձագանք էին գանում, ինչպես տեսանք, Հայաստանի հեղափոխ գաղտնի հրահանգով:

Հարկ է ընդունել, որ կոմունիստները զորքուն պրոպագանդիստական ջանքեր անհետևանք չմնաց: Տեղի է վկայակոչել Արաստանում խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչության կողմից Չիլեիերին հասցեագրված մի հեռագիր. «Հայ ղեկավարները, սեծամասնությամբ խորհրդային լիշխանության համակիրներ են, այդ իսկ պատճառով քեմալականների անձնատուր եղան: Հակառակ իր հարաբերական մեծաթիվության և անզրկական բնորդ զենքերին, հույական քանալոր շատ թույլ զինազորություն ցույց տվեց: Կարելի էր դրդի շըրքանում արձանագրվեցին ամբողջ դեղերի կոպիտաց հրատարակում և քեմալականների անձնատուր լինելու դեպքեր: Հայաստանի գրույթյան մասին 1920 թ. նոյեմբերին 244 անգամ հավաքը Ամիրխանյանը կուսակցության կողմից այն բըլտրոյին հղած իր հաղորդման մեջ նշել է. «Թեևսում էր, երբ հայ-

1. Հ. ԿԳՊԵ, ք. 133, ք. 7, Բ. 1-3;
2. АВП СССР, ю. 132-референтура по Турции, л. 2, оп. 3, л. 6-159

կական զորամասերը առանց մարտերի ամբողջովին հանձնվածում էին Քեմալին, ընդունելով նրան բուշլեկի տեղը¹։

Քեմալական զավթիչների օգտին էին գործում քաղաքաբնակիչ որոշ անդամներ, հասկապես Ստալինը և Տրոցկին։ Միայն վերջերս մատչելի դարձած արիթմիային փաստաթղթերը վկայում են ու հաստատում, թե Ստալինն ինչ շարադրակ գեր է խաղացել Հայկական հարցում, ինչպիսի ազդեցություն հետևանքներ են ունեցել նրա ապակողմնորոշող հեռադրերն ու նամակները։ 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին, օրինակ, երբ թուրքերն արեն իսկ տիրել էին Սարիզամբիին ու Կարսին և ընդհուպ մոտեցել Ալեքսանդրապոլին, եւ Բաքվից հեռագրել է Լենինին. «Ձեզ կողմնորոշելու համար հաղորդում եմ... զավթյունը թուրքիստան պարզ է. այն կարող է վտանգավոր դասնայ, էթն աեղի ունենա Քեմալի համաձայնությունը Անտանտի հետ, քանի որ Քեմալի չեղարարումը կդադարացի ղեպի Բարո Անտանտի զինաբազմը Հնուեարք, առանց մանրակրկիտ հեռազրույցի և թուրքիստան իրադարձության պարզարանման պետք չէ Հայաստանի հետ կնքել պայմանագիր, որը Հայաստանին, նշանակում էր Անտանտին, կհանձնի մուսուլման ազգաբնակչությանը աջատեգիական կարևորագույն մի շրջան և որը մեզ կներքայի թուրքիստան հետ առանկատման մեջ։ Անհրաժեշտ է առայժմ ձգձգել Հայաստանի հետ պայմանագրի կնքումը, ձեռնցնելով, որ Հայաստանի համար ձեռնուտ խաղաղությունն ենք ցանկանում, իսկ հեռագրումս առնեն ինչ պարզ կերպի²։

Ի ղեպ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ջանում էր հնարավորին չափ շուտ պայմանագրի կնքել իտալացիների Ռուսաստանի հետ, որպեսզի վերջինս, քեմալական թուրքիստանի հետ բարեկամական կապերի մեջ լինելով, նպաստը Անկարայի հետ Երևանի հարաբերությունների բնականոնացումն էրևանից Քիֆորիս Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրում ասված էր. «Արտաքին գործերի ժողովը 2-ին Երևանի հուլիսի 20-ի հեռագրից պարզվում է, որ Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը ցանկանում է Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև խաղաղ բարեկամական հարաբերությունների պայմանագրի կնքման քանակցությունները Մոսկվայից Հայաստան տեղափոխել։ Կառավարությունն խոր ցավով պետք է հաստատի, որ հա-

կառակ իր անկեղծ ցանկությունն ու ցանքերի³ նպաստել իտալացիների Ռուսաստանի հետ բարեկամության պայմանագրի արագ և հաջող կնքման, մեր պատվիրակության և խորհրդային կառավարության Մոսկվայի երկամյա բանակցությունները լավին այն արջայտները, որոնք հայ ժողովուրդն ակնկալում էր, հենվելով Մոսկվայի բարեկամական հավաստիացումների վրա։ Անուսմանեանելով, ընդհատաչելով խորհրդային կառավարության ցանկությունը, Հայաստանի կառավարությունը բնավ էլ դեմ չէր Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցչի Լեզրանի հետ հիշյալ բանակցությունները Երևան տեղափոխելու և Անտանտի ղեկավարած պատվիրակության Մոսկվա կարգադրությունն է ուղարկված⁴ շտապ անդադրելու նրան։ Հայաստան կառավարությունը պատրաստ է հետագա բանակցությունների համար Հայաստանում ընդունելու Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության պատվիրակներին⁵։

Ստալինի մտադրությունները պարզ էին, եւ ցանկանում էր, որ նախքան Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև պայմանագրի կնքումը թուրքերը հնարավորին չափ շատ հայկական հողատարածքներ զավթեին։

Թուրքական զորքերը իբր հետևից զրավեցին Կարսի ամբողջ մարզը, Ալեքսանդրապոլը, Մուրմալուի գավառը և կրկնապատ Ալեքսանդրապոլ-Արաբքիչեսա հատվածը, կորելով Հայաստանի արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցման միակ նախապարհը⁶։

Նոյեմբերի 7-ին դարձյալ Ստալինը Բարվից հեռագրում է Լենինին և Զիչերինին. «Կարսը իբր զրավված է, Ալեքսանդրապոլը համանակակ է կրավվի, ըստ որում թուրքերը իբր ավելի հեռու լին գնալու այն ղեմք, որը հայտնի է Մոսկվային։ Կարծում եմ, որ այն տեղեկություններն ուշացած է, քանի որ թուրքերը արդեն զիժն անցել են և բացի դրանից ցանկանում ու հետադարձում են իրենց սեփական նպասակները, որիչ խտրով ըստ երևույթի ցանկանում են Հայաստանին հարկադրել հրամարվելու Սերի պայմանագրից և Անտանտին էլ կառավարված իրությունն առաջ դնել քեմալականների Կոստանդնուպոլսում նախապատվությունները կապակցությանը⁷։

Դեռ մինչև Հայաստան ներխուժումը Անկարայի և իտալացիների Ռուսաստանի կառավարությունները պայման-

1. Партархив ИМЛ при ЦК РС, Ф. 64, оп. 2-3, д. 169, л. 58.
2. ЦПА ИМЛ, Ф. 558, оп. 1, д. 198, л. 2-1.

1. ՀՀ ԳԳՌ, ֆ. 69/200, ց. 1, ք. 360, ք. 26.
2. ЦПА ИМЛ, Ф. 558, оп. 1, д. 1989, л. 1.

նաժողովը էին ստան բանի շուրջ, որ հարձակման անցնելու ղեկավարը Մարիգամիչի գծից այս կողմ շանցնեն: Այդ են վհայեռ, հասկանալի, Քուրբիայի արտաքին գործերը նախարարության քաղաքական բանքի պետ Հիրսի-բի հաղորդագրությունների մեկի հետևյալ տողերը՝ «Բրաբլությունների հնչման ներքո Տարիգամիչյան հարձակողականի անցնելու Հայաստանի դեմ, հնարավորություն չունենալով մեր առաջնադասը քննարկել Սորբոլային Ռուսաստանի հետ: Համաձայն Սորբոլային Ռուսաստանի հետ մեր համապատասխան հարձակման ղեկավարում մենք Մարիգամիչյան այն կողմ չպետք է անց կենալիք»¹:

Անկարայի և Մոսկվայի միջև նման պայմանավորվածության գոյությունը հաստատել է նաև Մառտինը 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին Կովկասյան բյուրոյի նիստում. «Քեմալի համար հարցը դրված է այնպես, որ նա պիտի հարձակվի մինչև Մարիգամիչ: Մոսկվայից Քեմալին հեռագիր է ուղարկված, սակայն հայտնի չէ՝ ստացել է, նա թե ոչ»²: Այն, որ այդպիսի պայմանավորվածություն իրացնել է, հաստատում է նաև 1920 թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսին Ա. Մառտինի և Ագրեբեյանում խորհրդային Հայաստանի ղեկավանագրական ներկայացուցիչ Աթաբեկյանի հանդիպումը Լենինի, Տրոցկու, Չիչերինի և Կարախանի հետ, որտեղ Մառտինը ներկայացրել է խորհրդային Հայաստանի կառավարության դիմումը՝ թուրք պավիլիոնների դեմ ուղղված օտանգիտություն բնեծնույն խնդրանքը: Հանգիստի արդյունքների մասին Մառտինը հեռագրով ղեկավարների 26-ին հաղորդել է Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Այ. Բեկուջյանին: Մառտինը ասել է, որ մեր խնդրանքին Լենինը պատասխանեց. «Ռուսաստանը պատրաստ է Հայաստանում կարելու ու անվտանգությունը պահպանելու համար զորք ուղարկելու, ավելացնելով, թե՛ «Հաշտակցությունը, նույնիսկ եթե լինենք այս պարագան, այս պահին Ռուսաստանը չի ուզի և չի էլ կարող կռվել մասնավորաբար Կարսի համար»: Մառտինը հայտնում է նաև, թե Լենինը չէր գիտեում Կարսի հարցում հայ ժողովրդին խորհուրդ տալ՝ «Մոսանայու իր հավանությունները, քանի որ Կարսի մարզը երբեք է հայկական չի եղել»: Այնուհետև Մառտինը հայտնում է, «թե երբ շնչտանցինք հայ ժողովրդի արտաքին կայությունը և որ հայ աշխատավոր դասակարգի նախ կրոնիկոսական կուսակցություն-

նը կարող է վարկաբեկվել», Լենինը հայտնեց, որ պատրաստ է որան և ավելացրեց, թե ժամանակավորապես պարտավորված ենք զոհելու հայ աշխատավոր դասակարգի շահերը «ամառաշարժանի հեղափոխության շահերուն»³:

Սորբոլային Ռուսաստանի ղեկավարների մեջ կային ազդիվ, անզի ունեցող երևույթներն ու ղեկավարը օբյեկտիվորեն դահատող, համաշխարհային հեղափոխության սին երազանքներից հեռու կանգնած մարդիկ: Գրանցից էին Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովի Գ. Ջիչերինը, նրա անզակալ Լ. Կարախանը և Հայաստանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Ագրեբեյ, որտեղ ամեն կերպ ձգտում էին սույց տալ, որ ընդհանրապես, որտեղ Սորբոլային Ռուսաստանի քաղաքացիական կամիտիտի ղեկավարները ներկայացնում էին որպես «հեղափոխության գրոշակակիրներ Արևելքում», իրականում Անդրկովկասի նկատմամբ շարունակում են երիտթուրքերի զավթողական, շարադարապետական, պանթուրքական քաղաքականությունը: Այդ մասին ժամանակին հաղորդել է Բ. Ագրեբեյը. «Գանի դեմ թուրքերը կշարունակեն իրենց քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ, պետք չէ նրանց ընդհանրապես հավատալ և այդ մասին հարկ է հաստատաբան հաշիվ տալ իրենց իրեն: Եվ հետո. «Թուրքերի նվաճողական-ազդեցիկությունը նկրտումների սովորությունը Կարս-Ալեքսանդրապոլի, իսկ օրցն և Աջարա-Բաթումի նկատմամբ, առավել կամ նվազ անկապակածիկ է»⁴:

Քուրբիայի հրամանատարությունը որտեղցի հիմնական հարվածը հասցնել Մարիգամիչի կողմից: 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին թուրքերը ներխուժեցին Հայաստանի սահմաններից ներս, սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Մարիգամիչն ու Աղզվանը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, նոյեմբերի 7-ին՝ Ալեքսանդրապոլը, նոյեմբերի 12-ին՝ Ադիլը և երկու ուղղություններով գրոհը զարգացրեցին ղեկի ներսին:

Գնպի Հայաստան իրենց գինարշավով քննադականները հեռավանգում էին և որչիչ նպատակներ. Հայաստանը ուղղակի անտերն ջախջախելուց ու կոչ տալուց հետո՝ ուղղակիան միակողմանի ակնով պատաստող Արևի պայմանագիրը և դրանով իսկ ներգործել Քուրբիայի նկատմամբ Անտանտի երկրների քաղաքականության վրա: Անդրիական «Քավթա» թերթը 1920 թ. դեկտեմբերի 22-ի համարում այս կապակ-

1. ՀՀ ԿՊՊ, 3. 144, ց. 2, գ. 25, ք. 94:
2. ИПА ИМЛ, ф. 558, 00.1, д. 1986, л. 1-2.

3. ՏԵՄ Զ. Մարտին, Երեք քաղաքների (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի) գաղապարներ, 1920-1921 թթ.՝ Պէրսոն, 1979, էջ 85:

4. АВП СССР, ф. 32, д. 7, л. 100, 104.

ցությամբ գրում էր: «Մուստաֆա Փինալը Հայաստան ներ-
խուժեց Կարան ու Արցախ՝ նոր բռնազրպեղու համար: Երան
իմպ, թե Հայաստանն իր ձեռքերում պահելով, կկարողանա
ճնշում բանեցնել Քուրդիայի նկատմամբ Անտանտի և ԱՄՆ-ի
քաղաքականության վրա»:

Մերը Քուրդական գործերը շարունակում էին իրենց ավե-
րիչ արշավը դեպի Հայաստանի խորքը, Հայաստանի Հանրա-
պետության կառավարողները հույսները դրել էին Անտանտի
օգնության վրա: Տակալմին սեպտեմբերի 30-ին, Վրաստանում
Հայաստանի Հանրապետության լիազոր դիմում էր դաշնա-
կեց կրկնների ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով ուղղմական և
սյուլական օժանդակություն ջույց տալ: Խնդրանքը կրկնվում է
և նաև հոկտեմբերի 1-ին, 8-ին, 14-ին, 17-ին և 27-ին: Սա-
կայն դաշնակեց տերությունները ամեն անգամ պատասխա-
նում էին, որ ս վաղ պահին իրենք ի վիճակի չեն շարավիկի
օգնություն հասցնել և որ հայերը պետք է հույսներն իրենց
սեփական ուժերի վրա դնեն ու զորձեն ինքնուրույն: Միջի-
սում Մեն՝ Բրիտանիայի ներկայացուցիչը զննարկեա Յուսուբան
ստում էր խառտովին: «Անգլիան ներկայումս անզոր է Հա-
յաստանին խիսկական օգնություն ջույց տալու»: Իսկ Քիթլի-
սում Հայաստանի ներկայացուցիչը Տ. Քեզզալյանի հետ զրույ-
ցի ժամանակ էլ խորհուրդ էր տալիս անձնական հայեցողու-
թյամբ գործել, բնդգծելով, որ «Եվրոպան կամ չի ցանկանում,
յամ էլ չի կարող օժանդակել և հայերը պետք է իրենք
իրենց ապավինեն»²: Ամերիկայի վրաստանյան պատվի-
րակի, իր հերթին հայտարարում էր: «Միացյալ Նահանգները
մասնակցություն չունեցան Սերի պայմանագրին և թեկուզ
մեր կառավարությունը ճանաչել է Հայկական Հանրապետու-
թյունը, սակայն երբևէ իր վրա որևէ պարտավորություն չի
վերցրել: Նայ ժողովրդին պաշտպանելու կամ ուղղմական
պեղծություն ջույց տալու իմաստով՝ Դրա համար էլ չի կար-
ող ներկա պայմաններում իր վրա պատասխանատվություն
վերցնել: Հայաստանը «գաշնակիցները», «փոքր դաշնակե-
ցին», թողնելով Քուրդ չարպարարների հոշումանը, հույս ու-
նեին, որ հայ-Քուրդական պատերազմում հաղթանակին կհաս-
նորդի Քուրդական ազատիայի բնդաշնամբ Անգլիովիստում,
ինչը կհանգեցնեի Քուրդիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի
միջև պատերազմին:

Ինքուպական մամուլը դաշույթով էր անդրադառնում Աս-
յաստանի նկատմամբ Անտանտի քաղաքականությունը: Այս-

պես, անգլիական պաշտականների օրգան «Մանչեսթեր Գա-
րկաներ» 1920 թ. հունիսի 15-ին «Հայաստանի ճակատագիրը»
խորազրված անալիզորդում անստոր կտրուկությամբ րենա-
դատում էր Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից հայերի նկատ-
մամբ վարվող քաղաքականությունը: Իրենց քրտածը հովանա-
վորներինը՝ բախտի քմայքին նեւված, հայերն իր վերջը երկու
հատվածի կեպեցին, — չնշտում էր Քեթլեր և շարունակում, —
մի հատվածը ստեղծեց սեփական՝ երևանի հանրապետություն-
ներ, մնացած հայերը սեպեցին Փոքր Ասիայի լայնարձակ
ավիաններում: Մի այլ՝ «Նեշնրեր» թերթը 1920 թ. նոյեմբերի
27-ին ուղղակի գրում էր: «Դաշնակիցները սահմանափակվե-
ցին այն բանով, որ սպահնովեցին իրենց շահերը: Երանը
դավթեցին Սիրիան ու Միջագետքը, և Հայաստանը թողեցին
բախտի քմահանույթին: Իսկ էրը «անպաշտանական» խիզը
բողոքեց, նրանք իրենց պարտավորությունները Աղզերի կր-
պյի վրա զցեցին: Եվ շարունակում էր: Հայաստանի ստի-
պեցին դաշնակիցների կողմում կանգնելու, և եա հայտովեց
Ռուսաստանի և Քուրդիայի միջև...»: «Մոսկվան իր քայլա-
ցուցով միջնորդություն անաջարկեց և ամենայն հավանա-
կանությամբ ոչ միայն անկեղծորեն ցանկանում էր, այլև կար-
ող էր նրան փրկել, սակայն դաշնակիցները Հայաստանի
փրկության այլ ճանապարհին տալով վիտտ դրեցին»: «Այս-
պես, ուրեմն, — կարափակում էր թերթը, — մեր զորախա
«պաշտպանային» օրինապահություն մեղելով, մենք նրան
Քուրդերի հետ գտեղերինք և հեռացրեցին Ռուսաստանից,
այսպ և թողեցինք սեփական ճակատագրի դեմ-հանդիմանա-
նույնիսկ միջուկապան «Նոստրա Ռուսա» թերթը գրում էր, որ
բուշնիկյան Ռուսաստանը Հայաստանի համար Քուրդիայի գիմ
սեպիկ լավ է, քան նրա՝ Անտանտի պաշտոնական հովանա-
վորները: ... Հայաստանն անկասկած կօգտվի այդ օգույց
և թվում է, թե այն հասկացել է ավելի շուտ, քան զործնական
կիրառում փորձ ձեռք բերելու: Իսկ Անտանտի կհասանում»,
արդյուք, դա: 1920 թվականի հոկտեմբերի 28-ին Խորհրդա-
յին Ռուսաստանի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքելուց
հետո էլ դաշնակցական կառավարությունը ամեն կերպ շա-
նույթ Քուրդական հրամանատարության հետ բանակցություն-
ներ վարելու ստանց Մոսկվայի գիտություն ու միջնորդության
Քեկզաղյանի հետ ուղղակի հետախուսակաղով գրույցի ժա-
մանակ կառավարությունը նրան ի գիտություն էր հայտ-
նում, որ ուղարկել է սերկալայացուցիչներ Կարաբերի Քյա-
զիմի մոտ՝ փորձելու քեմալականների հետ անմիջական հա-
մաձայնության զար, ստանց հատուկ միջնորդի: Եուն այդ

1. ՀՀ ՊԳՈԱ № 200, գ. 532, թ. 4:

2. Եուն սեպեց:

զրույցում գաշնակցական կառավարությունը հետևյալ ցույց-
ներին էր տակաւ: «Ձեր կողմից բանակցութիւնները շարու-
նակը առանձին՝ ինչպես թուրքերի, այնպես էլ բոլշևիկներին
ու անգլիացիներին հետ»¹:

Վարչային Հ. Օճանդանյանի և ուղղմական նախարար Ռ.
Տեր-Մինասեանի հետ 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին հանդիպման
ժամանակ կշտամբելով նրանց, Ազգային Հայտարարում էր.
«Երևան զգու՛ն ճանապարհին մենք իմացանք, որ դուք թուր-
քերի հետ զինագազար էք ստորագրել: Միչ համար հետա-
դարձրական է իմանալ, թէ Ազգային ժողովը որո՞նք են այդ զինագա-
զարի պայմանները, նաև պատճառները, որոնք Հայաստանի
կառավարությանը մղել են զրանք բնդունելու»²:

Գաշնակցական վարչայնտը, ջանալով արդարանալ, պա-
տասխանում էր, որ «Հայաստանի կառավարությունը հարկա-
զրկեց թուրքերի կողմից նոյեմբերի 8-ին առաջարկված զի-
նագազարի պայմանները ընդունելի հինելով Ջալալի բար-
ձուներնրից՝ հայկական զորքերի նահանջից հետո ուղղմանա-
կառում ստեղծված ժայռատինճան դժվարին զրույթունից»³:
«Մենք իմացանք,— շարունակում է Օճանդանյանը,— որ թուր-
քերի հետագա որո՞նք կանգնեցնելու հարցում ձեր միջնորդու-
թյունից իրական արջուներնք զուք չեք ակնկալում»⁴: Դրան
Ազգային պատասխանում է. «Նա դեռ սեպտեմբերի 29-ին Բեկ-
լաղյանին հայտնեցին, որ եթէ Հայաստանի կառավարությու-
նը քաջահայտարեմ հրածարիք Փուրբահայաստանի հարցը Սե-
րի պայմանագրով լուծելու մտադրությունից և զիմի հոր-
հորդային Ռուսաստանի միջնորդութանը, ապա զա կարող
է հսկայական զեր խաղալ Փուրբահայաստանի հարցը բարձր
լուծելու գործում ներկայումս Սերի պայմանագրի այդ տեսա-
կետից իրական նշանակութիւնը զրոյի է հաճասարկված, և Հա-
յաստանի կառավարությունը, իմ կարծիքով, սխալ թույլ
տվեց ժամկետը քայ թողնելու իմաստով: Ներկա պահին Սերի
պայմանագրից հրածարումը արդեն կորցրել է իր նրբեմնի
պէրն»⁵: Ստեղծված ճգնաժամային, վիճակից կլքը Ազգային
տնտնում էր հորհորդային Ռուսաստանի օգնութան միջև նա
ասում էր. «Նա արցեն իսկ հայտնելի եմ վրաստանում ձեր
դժվանագրական ներկայացուցիչ Բեկլաղյանին, որ եթէ
Հայաստանի կառավարությունը ուզումական օգնութան խրճդ-

բունքով զիմի հորհորդային Ռուսաստանին, ապա ես վստա՛
նմ, որ այդ օգնութանը պիտի ցույցարեքլի: Բնչպես հայտնու-
ել, արցեն իսկ զիվանագրական օգնութան համաձայնու-
թյուն սրված էս: Ջրույցների ընթացքում Ազգային ջանքը
զարգել, թէ թուրքերը նոյեմբերի 8-ի պնագազարով ի՛նչ
պայմաններ են տուց բաշել, որպիսից կարողանար որոշել,
կի որքան արջունավան է լինելու միջնորդությունը և ուղ-
մական ուղացած օգնութունը: Նա հայտարարեց. «Եթէ Հա-
յաստանի կառավարությունը համաձայնեցի է Կարս թուրքե-
րին հանձնել, ապա ուղղմանակաօրի հետագա զորացման կամ
ուղղմական օգնութան համար Ռուսաստանին զիմելու ամեն
մի անհրաժեշտութիւն վերանում է, քանի որ թուրքերն այս
պայմաններում միշտ էլ խաղաղութիւն կկնքեն Հայաստանի
հետ»⁶:

Նույնիսկ Հայաստանի համար այդ ճգնաժամային պահին,
կքը թուրքերը զրովել էին Կարս ու Ալեքսանդրապոլը և Հան-
րապետութան զորքը նահանջում էր բոլոր ճակատներում,
Սանդանյանը հրածարվում էր հորհորդային Ռուսաստանի
ուղղմական օգնութիւնից, Ազգային հայտարարելով. «...Միք
զինական ուժերը լրիվ բավարար են Փուրբայի ժայռահեղ
պահանջներին՝ հակադրելու համար»⁷: Ազգային հերթով դա,
նշում էր, որ կարմիրբանակայինների Հայաստանում երեւո-
ւում փստան իսկ բավարար երաշխիք է լինելու այն բանի հա-
մար, որ Փուրբայն չհամարակվի շարունակել ուղղմական
զործողութիւնները: «Փուրբայն այդպիսի քայլի կարող է
զիմել միայն ու միայն Բաքվին արիելու հաստատ որոշման
կիցբում: Հայաստանի համար նա չի պատերազմի Ռուսա-
ստանի հետ: Մյուս կողմից էլ Փուրբայի համար լրիվ ակն-
կառ պետք է լինի, որ Ռուսաստանը Բաքուն պաշտպանելու
է մինչև վերջին կարմիրբանակայինը»⁸: Խոսելով հորհորդա-
յին Ռուսաստանի շահագրգռածութիւն մասին, Ազգային
Հայաստանի վրա Քեմալի հարձակողականի նկատմամբ,
քանի որ այդ հարձակողականն սկսում է սասանալ թուրքերի
ներսումների բավարարման գուտ իմպերիալիստական բնույթ,
պատնում է բեմալականների միջավայրում իմպերիալիս-
տական նկրտումների հետագա սնով...

1. ՀՀ ԳԿՊ, ֆ. 276, ց. 1, Գ. 19, Թ. 80.
2. ՀՀ ԳԿՊ, ֆ. 200, ց. 1, Գ. 529, ԹԹ. 129-134.
3. ՀՀ ԳԿՊ, ֆ. 200, ց. 1, Գ. 529, ԹԹ. 129-134:
4. Նույն տեղը:

1. Նույն տեղը:
2. ՀՀ ԳԿՊ, ֆ. 200, ց. 1, Գ. 529, ԹԹ. 129-134:
3. Նույն տեղը:
4. Նույն տեղը:

Կարթը Հայաստանի ձևերում՝ Հայաստանը չի վերածի իր սիրելի աշխատանքային երկրին: Բակ Քուրթբաջի ձեռքին, ընծայության երկրի փոփոխվող տրամաբանությունների պայմաններում, կարող է խաղաղ այդ հիմքի գեներ: Կատարելագույն անհնայան է, որ այդպիսի հիմք-խորթին ստեղծումը Ռուսաստանի համար որոշակի սպասանայի է ներկայացնում և չի համար պատասխանում հորհրդային Ռուսաստանի շահերին»¹:

Հրույցի վերջում կերպար մեկ անդամ էր շեշտում էր, որ լեհական ճակատի վերաբերան և Կրանզդի դեմ հողթանակի կապակցությամբ, հորհրդային Ռուսաստանի նազու ուժեր ունի և կարող է կարմիր բանակի զորամասեր ուղարկել Հայաստան՝ թուրքական զորքերին դիմակայելու համար: Դաշնակցական կառավարությունը, սակայն, հրաժարվեց կարմիր բանակի զորամասերի մուտքից և ընդունեց հաշտության նպատակները ու հեղձուցի պայմանները:

Հայտնի է, որ էրզրումում Ջելալզդեհի Արիֆ բեյի հակաբնական պատամբության կապակցությամբ թուրքական զորքերը հոկտեմբերի 1-ից 20-ը ստիպված դադարեցրին ուղղակի գործողությունները: Հայաստանի տարածքում, Հատկանշական է այդ առթիվ Մուսաֆա Քեմալի հետևյալ խոսքերը. «Հայերը հորդագրեցին ընդհանուր անակնկալ հարձակում մեր դեմ, որը ձեռնարկեցին Բարդիսի վրա սեպտեմբերի 26-ին առաջադասյան ճրք և կրկարդալի այս հուզվի թէ հաճույն լուրք՝ ստացա Ջելալզդեհի Արիֆ բեյի վերենագիրը, որը նա պատրաստած էր սեպտեմբերի 24-ին, հայկական հարձակման օրը: Հայերը նա մղվեցին և սեպտեմբերի 28-ին մեր ուժերը սկսեցին հաուսախուլ: Նույն օրը, էրզրումի (այսօրամերեքի) հեռագիրը ստորագրողներն սկսեցին իրենց հարձակողական Անդրդայի դեմ: Այս ինչ անբախտաբախտագրություններ: Այն ստիպությունը սովամ, թէ այս մաղթիկ հայերի հետ համաձայնվել են մեր վրա հարձակվելու համար: Թուրքական բանակը Մարդուիշը մտամ սկսեցեմբերի 29-ին: Մարդինը գրավեցին սեպտեմբերի 30-ին: Ահա որոշ պատճառներով մեր բանակը մի ամիս շղործեց, մեկն է հոկտեմբերի 23-ը՝ Մարդուիշը-Լալոզլու ճակատին մտա: Պիտի սուչակէթ թէ պատճառներից մեկը՝ էրզրումի մեջ Ջելալզդեհի Արիֆ բեյի և նրա մեղսակիցների ստեղծած կարողությունն էր»²: Քեմալը շարունակում է, թե Քյարամ Կար-

րիբերը «հեռագրով Ջելալզդեհին Արիֆին անկեկացրած էր, թե պատամբական հեռագիրը արտաքին գլխավոր ավելի պատանուից կը նկատեմ իր հետևակներով, ավելի մեծ՝ քան (հայկական) ճակատի կացությունը և ներկայումս կիմացենեմ թէ՛ կաղը էրզրում պիտի դամ»³:

Քեմալի տագնապը ցույց է տալիս, որ նա ավելի մտահոգված էր պատամբության վերաբերմամբ, որի համար նա ստիպված էր գտնվում 20 օր զաղաթեցնել Հայաստանում ուղղակի գործողությունները:

Ճափար, Հայաստանի Հանրապետության բանակը, «որը, — ինչպես նշում է Հայաստանի նախկին վարչապետ Հովհ. Քաջազունին, — լամ զինված էր անդիպական զինքերով ու մաթուր հազմված անդիպական հաղուսներով, ունի բավականաչափ ուղղամպաշար, մեր ձեռքին էր Կարսի պետ կարտր բեղը»⁴: Փոխարեն շարունակելու ուղղակի գործողությունները, հանրապետության ղեկավարները ամբողջ նույն կապի էին Արիֆ պայմանագրի հետ և համոզված էին, որ նրա իրադրոմամբ հայերը կստանան ամբողջ Արևելյան Հայաստանը: Մինչդեռ ընծայական բանակը էրզրումի պատամբությունը ձեռնուց հետո անցավ հարձակման և հոկտեմբերի 30-ին գրավեց Կարսը, նոյեմբերի 7-ին, առանց դիմակայելու համընցին Կումրիին, նոյեմբերի 12-ին Արզիկը, Ջաջուրը, Բզդիկը և շարժվում էր զեպի Երևան, նոյեմբերի 16-ին հայկական կառավարությունը ստիպված ընդունեց թուրքերի պայմանները:

Բանակցություններ ընթացան թուրքական զորքերի կողմից գրավված Արևելադարպաղում: Թուրքական պատվիրակության ղեկավարը Քյալով Կարաբեքիր փաշան էր, հայկականները՝ Խատիսյանը: հորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը Բուզու Միզիբանին բանակցություններից հետո պահվեց: Թուրքական պատվիրակությունը դա պատճառառանց այն բանով, որ Միզիբանին «ուղարկվել է լոկ ուղղամական գործողությունները զաղաթեցնելու համար»⁵: Դաշնակների պատվիրակությունը ևս «ավելորդ համարելի Միզիբանինի մասնակցությունը»⁶:

հորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, իմանալով Արևելադարպաղի պատճառների մասին և մտա-

1. Մամբազա Քեմալի կողմից, լայնագր. 1929, ք. 417-418, անհ. Բ. Մարդուեմ, Երեզ գաղապարը (Անթեսիցապալի, Մեզիվայի և Կարսի գաղապարը, 1920-1921 թթ.), Պլեյբու, 1929, էջ 87-88:
2. Բ. Մուսալեմ. էր. 2, Գաղապարությունը անկեթ լուսի այլևս, վիկենա, 1923, էջ 7:

1. Նույն անգր. 2. ՀՀ ՊԿԿ ֆ. 113, ց. 2, գ. 7, ր. 1-3:
168

հորված Հայաստանի ճակատագրով, Ազգանի միջոցով պաշտպանական կառավարությանը հասկացրեց, որ «... ինչպես Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, այնպես էլ Քաթիսի համաձայնագիրը, որոնք մենք զիտում ենք որպես Բրեստի պայմանագրի իրավական շարունակություն, համարում ենք բնույթով հարցադրված: Կրա համար Քուրբերի այցորհնակ պահանջները մեր կողմից կտրականապես մերժվելու են»:

Ընդգրկի «Քայմ» թիվերը, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի համարում, շոշափելով Անդրանդադրերի թուրք-հայկական բանակցությունների հարցը, գտա՛նարժան ազդուրների վկայախոչելով: Հազարում էր, որ մոսկովյան կառավարությունը Մոսկովյան Քեմալին ի դիտություն հաղորդել է, թե թույլ չէ տա Հայաստանի վրա հետագա հարձակումը: Չիշերինը պահանջել է Քուրբանի զորքերը հեռ քաշել Արեւանդրապոլից արևմուտք հոսող Արփա գետի այն ափը: Մոսկովյան կառավարությունը միաժամանակ պաշտոնապես տեղեկացրեց Անկարայի Քուրբանի ազգային կառավարությանը, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը այլևս չի կարող ի զորու համարվել: Երևանում խորհրդային իշխանությանը ներկայացրեցին Ազգանի հայերին գտա՛նցրեց, որ բոլշևիկները որևէ մտադրություն չունեն իրենց դեմ թշնամական զործողություններ ձեռնարկելու և դրա համար էլ հայերը կարող են հանգիստ իրենց ունենք կենտրոնացնել արևմուտքում՝ Քուրբերի դեմ: Քերթնի այսպես էր կարգավորում: «Բոլշևիկները տաճարապահարված են Քուրբերի Հայաստանի վրայով զեպի Արքեպիստոս արագ առաջխաղացքով»:

Խորհրդային Ռուսաստանը, որմեն, պատրաստ էր միջնորդ հանդիսանալ պատերազմի զաղարեցման համար և կամ, նույնիսկ, զինչու օգնություն ցույց տալ Հայաստանին: Եթև Հայաստանի կառավարությունը համաձայնած լինել խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությանը և կամ թույլատրել 11-րդ կորմիր բանակի զորամասերին Ղարաբաղից և Զանգեզուրից Հայաստանի համապատասխան շրջաններ մտնել, ապա, միտուցել, Քուրբանի զորքերի սակայնությունները ավելի պակաս կլինեն և հայ ժողովուրդը յուսափած կլինեն նորանը գոհեցրել:

Անկարայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Անմեղ Մուխթարը հետևելով պատվիրանը տվեց Քալբում Կարաբիբերին. «Հայաստանը գտնվում է իրատ լայնատարած մտապմանական մի հոյատարածքի վրա, հետևաբար անհրատեղա է նրան ինչպես քաղաքականապես, այնպես էլ

փաստականորեն ոչնչացնել: Հարկ է հաշվի առնել, որ քաշտակական բեղհանուր իրազրությունն ու մեր հզորությունը բարենպաստ են այդ մտադրությունն իրականացնելու համար: Այս պատճառով էլ մենք հաշտության սովորական պայմանագիր չպետք է կրենք ու մեր զորքերը չորս քերենք Հայաստանից: Հայերին խեղդամահ անելով, միաժամանակ մենք պետք է ջանտնը շարել հարաբերությունները եվրոպայի հետ, որի ջանախիցն է Հայաստանը և այդպիսով պետք է հասնենք մեր նպատակներին: Այժմ մենք պետք է նկրտենք վերջնականապես ոչնչացնել հայկական բանակը, կենքենք հայերից բոնախել և բաժանել ժառույցանների հայերին զրկել նոր բանակ ստեղծելու իրավունքից, տիրել հրկաթուղիներին և րանմիջական կապ հաստատել աղբրեղանական Քուրբերի ու նրանց կառավարության հետ: Ահա այն հիմնական կետերը, որոնք պետք է զրկեն հաշտության պայմանագրի հիմքում»: Անմեղ Մուխթարը վերջում ընդգծում էր, որ այս բոլորի մասին պետք է տեղեկացվեն միայն ու միայն պատվիրակության անդամները:

Հայաստանի կառավարությունը, հրամարվելով խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունից, հույսը զրկել էր Քուրբալիշևիկների բարացակամ ողորմածության վրա: Դա երևում է խաախչանի կողմից ներկայացված «Հայաստանի նարագծից», որն ընդգրկում էր ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Կանի նահանգը, Մանազկերտի շրջանը և ծովափնյա մի շերտ մինչև Ռիկը, «100 հազար քառակուսի վերտա տարածում է երեք միլիոն բնակչությունը»: Իսկ Քուրբ ջարաբուրների նախագիծը՝ «Հայաստանին վերջ տալն էր: Այդ է վկայում Անմեղ Մուխթարի 1920 թ. նոյեմբերի 8-ի գաղանի հրահանգը՝ Արևմտյան ռազմականատի հրամանատար Կարաբիբերին»:

«Ողորմած» Կարաբիբերի փաշանի ի պատասխան Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նախագիծի, թելադրեց խաղաղության պայմանագրի Քուրբանի նախագիծը, որի մասնակցա Քուրբային պետք է անցնեն համարյա ամբողջ Հայաստանը՝ բացի Երևանի և Ասևան լճի շրջանները: Կախիցեանի Եարուրի և Եախթաթի շրջանները հայտարարվում էին «ժամանակավորապես» Քուրբայի պատրաստությանը ներքո անցած: Փաստորեն Քուրբայի «հոյատարությունը» (պրոտեկտորատը) հաստատվում էր նաև Անախտորեն Հայաստանին թողնված 10 հազար քառ. կմ հոյատարածքի վրա: Այս նախագիծն ու Անմեղ Մուխթարի պատվիրանը

գրվեցին 1920 թ. զինվածների 2-ին ստորազրված Ալեքսանդրապոլի «խաղաղության» պայմանագրի հիմքում, և, ի տարբերակից արև. է. «Այդ պայմանագիրը բացարձակապես բնութագրում էր Անդրկովկասում բնաջականների թալանչիական, զավթողական նկատմունքը»¹:

Բանակցությունների մասանակ Անարան նոյեմբերի 29-ին գաշաեցական կառավարությունը ներկայացրեց վերջնագիր, որով պահանջում էր ռուսական զորքերին թույլ տալ մտնել Հայաստանի տարածքը: Քուրբակյան և Խորհրդային Մուսախանի զորքերի կողմից Հայաստանի Հանրապետությունը հաջգված հարձականքների հետևանքով այնքան էր թուլացել, որ գաշաեցական կառավարությունը ստիպված եղավ ընդունել վերջնագիրը և զինվածների 2-ին համաձայնագիր ստորագրվեց, որով գաշաեցական իշխանությունը հանձնեցին բոլշևիկներին: Քուրբերի հետ պայմանագիրը կնքվեց զինվածների 2-ի գիշերը, այսինքն գաշաեցական բոլշևիկներին իշխանությունը տալուց հետո, որից է կաշու էր Քուրբեյի կողմը, որ պայմանագիրը կնքվել է ոչ թե գաշաեցական կառավարության, այլ բոլշևիկների հետ: Գրանձով Քուրբակյան պատվիրակությունը ձգտում էր զավթած տարածքները իրավահանրեն հիմնավորել: Այդ բանը հաստատելու համար բաժնական է մեջբերել պայմանագրի սահմանի հոդվածները: Այսպես, 4-րդ հոդվածի համաձայն Հայաստանը պարտավորվում էր վերադնել պարտագիր զինվորական ծառայությունը երկրում, իսկ նրա կանոնավոր դրամատների քնցհանուր թիվը չպետք է գերազանցեր 1500 զինվորից՝ ութ հրամանով և 20 սնուցարով: 5-րդ հոդվածով՝ վերը նշված պայմանների կատարման վերահսկողությունը զրկում էր Քուրբեյի հատուկ բաղադրական ներկայացուցչի կամ նրանում Քուրբակյան հյուպատոսի վրա: Փայմանագրի 12-րդ հոդվածը Հայաստանի բոլոր երկաթուղիները և ճարտարապետության այլ ճանապարհները զնում էր Քուրբակյան իշխանությունների վերահսկողության տակ: 13-րդ հոդվածով Քուրբեյին իրավունք էր ստանում իր զորքերը մտցնել և ռազմական բնույթի միջոցառումներ ձեռնարկել Հայաստանի տարածքում: Այսպիսով, Հայաստանի ինքնուրույնությունը մնում էր միայն նրա սովոր, այն վեր էր ամրոտ սովորական Քուրբակյան մի նահանգի: «1920 թ. վերջին,— գրում է ժամանակակից պատմաբան Սեզվեզ Ազիզը,— անկասկա Հայկական Հանրապետությունը, զղտակելով հրեք տարուց պակաս, ընկավ Քուրբակյան և ռուսական բանակների հարձականքին: Հայ-

կանոն տարածքները բաժանման ենթարկվեցին բնաջական Քուրբեյի և կոմունիստական Մուսախանի միջև:

Բայց հեղինակները ինքնագործ քննադատությանը շնչումում են, որ սրա Քուրբեյի նոր պետականության միջադրային առաջին պայմանագիրն էր (անս Մոլոտովի Բյառի Սուրի, էմբն Քոնգրեսի² և այդու աշխատությունները): Իսկ Յավուզ Արաղանը, ցանկանալով պայմանագրին իրավական հիմք տալ, գրում էր. «Արաղանին բարձրանալուց իմաստով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կրկնակի կարևոր նշանակություն ուներ: Կարի և առաջ այն հանգիստավ խորհրդային և Քուրբակյան կառավարությունների միջև կնքված Մովսիսյանի և Կարսի պայմանագրերի հիմք: Եվ ապա՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չհամարում զարմավ, որ Կրասնովոյսկի մենշևիկյան կառավարությունը հանաչել Անկարայի կառավարությանը»³: Դեպի Անդրկովկաս նվաճողական զինարշավը Քուրբ հեղինակները մատուցում են որպես սազգային-ազատագրական պատերազմի բաղկացուցիչ մաս: Ավելին. 1920 թ. հաղթանակները նրանք ներկայացնում են որպես «անկախության համար պատերազմում տարած առաջին հաղթանակը»⁴ (Անվեր Ջիս Կարս): Իսկ Ջեմալ Քուրբեյը հենց այդ հաղթանակի հետ է անձնում թողալին-ազատագրական պայքարը հետագա ճակատագիրը. «Եթե Կարսերից արևելքում այդ հաղթանակը արարած չլիներ, ապա ինչպիսին կլիներ ազգային պայքարի ճակատագիրը»⁵.— գրում է նա:

Նույն գնահատականն է տալիս նաև Այի Չուպը Ջեքերուր, որն իր հուշերի գրքում առաջինն է հրատարակել Արևիկյան ռազմականական հրամանատար, Բեմայի մերձակող զինակից Իսմեթ Քեչի նամակը Քյալիմ Կարսերիցին. «Իմ Քեչիպին, իմ ամենահիթիկը կորսող Քյալիմ... Արևելյան զինարշավը մեկ է մեր գրքեր կյանքի կուցել: Այնքան տառապեցիցներ, այնպես հյուսվեցիցի, որ ազատ շունչ անձնել համար անհրաժեշտ էր քանի վճռական մի էլը: Այլա՛հի օգնությանը դու այդ էլըր ցուտը չափազանց միջոտ և հաջող... Հատկապես Մուսախան Քեմալ փաշան չգիտի՝ ինչպես ար-

1. Մ. Քյալի Սուլ, Քուրբեյի Հանրապետության պատմությունը, Անաճրուլ, 1964, էջ 305 (Քուրբ).
2. էջեր Քոնգրեսի Կարսյանությունից հանրապետության... Անկարա, 1979, էջ 113-114 (Քուրբ).
3. Պրոֆ. Յավուզ Արաղան, Մուտը հեղափոխության պատմության, Անկարա, 1960, էջ 66 (Քուրբ).
4. Կարսյի Անվեր Ջիսի Քուրբեյի հեղափոխության պատմությունը, «1918-1920», Անաճրուլ, 1958, էջ 29 (Քուրբ).
5. Ջեմալ Քուրբեյ, Կարսերից Հայաստանի ինչպես վերջ տվավ, Անաճրուլ, 1958, էջ 97 (Քուրբ):

1. Рубинштейн Н. Л., Внешняя политика Советского государства в 1921-1925 годах. М., 1953, с. 62, 172

ասնայտել իր երկխոսագիտությունը...»: Քուրբ պատմարաններն իրենց հերթին, պայմանադրի թայանչական բնույթը քաղաքիկություն իրենց փորձերում կանց չեն առնում հուշերակ պատմական իրողություններն ու զավերաբար ընկերային լուս փորձության առաջ: Պրոֆեսոր Յուկայն, օրինակ, գրել է. «Այնքանապատի պայմանազրով հայերը հարկադրվեցին ի նպատակ մեկ հրամարվել մեր այն հողերից, որոնք օսմանյան կայսրությունը կորցրել էր 1878 թվականին»¹:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո բնաշխանները ջանապետ շարունակելու Անդրկովկասում իրենց նվաճողական քաղաքականությունը. միաժամանակ շխաչենկով իրենց հակախորհրդային էությունը: Ավելին, Հայաստանի վրա նախաձեռնական նախօրինակ Անկարայի ղեկավարները ամբողջաբարեն հայաստարարում էին, թե իրենց նպատակն՝ գրոհել պատակն է աշխատավոր հայ ժողովրդին ապստամբել զաշխանների լծից»:

Հաշիկ Նատեկով Հայաստանի խորհրդայնացմամբ առաջացած նոր իրադրության հետ, Անկարայի կառավարությունը նկրտել կայանք կուշ Այնքանապատի խայտառակությունը: 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին Քուրբբայի կառավարությանն օրհարված հուշագրում Հայաստանի կառավարությունը առում էր. «Նորհրդային կառավարությունը հաստատ համըզունք ունի, որ այսուհետև քայտավում է Քուրբբայի և Հայաստանի ժողովրդների միջև թշնամական բախումների սանն մի հնարավորություն, որ նրանց միջև նոր հարաբերությունները պիտի հաստատվեն արդարացի իրավունքների փոխադարձ ճանաչման և յուրաքանչյուր ժողովրդի ազատ և անաղբկ զարգացման հնարավորության ապահովման հիմքի վրա»: Հուշագրում այնուհետև սավում էր. «Նորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Քուրբբայից ահիկայում է նաև Այնքանապատի պայմանագրի լեղալ հայտարարում և նոր պայմանագրի կնքման համար մի նոր համաժողովի մասնակցության պատրաստակամությունը»²:

Սակայն Անկարայի կառավարությունը ոչ միայն մերժեց վերանայել Այնքանապատի պայմանագիրը, այլև, ինչպես երևում է 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի իր հուշագրից, փորձեց «հիմնավորել» իր օրինական իրավունքները բռնաիկաված

հայկական տարածքների վրա, «Մենք անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Քուրբ-հայկական խաղաղությունը ոչ թե ըստ խաղաղություն է, այլ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա հիմնված խաղաղություն է մենք մեկ ենք կշիղ լով թուրքական ազդարանկուշայամբ տարածքները»...»: Եր մի այլ 1921 թ. փետրվարի 5-ի հուշագրում ես Անկարան շարունակում էր կառնել Այնքանապատից: Մենք զգում ենք, որ Այնքանապատի պայմանագիրը մարմնավորումն է ոչ թե բռնության, այլ՝ արդարության և որ իրադրությունն անհրաժեշտ է կովկասում ամբողջ խաղաղության հաստատելու համար: Հուշագրի վերջում Հայաստանից պահանջվում էր բարեխղճորեն հարգել պայմանագիրը, որը հաղաճված է աշխույթ, որ բավարարի արդարության և հավասարության սկզբունքները»:

Գժվար չէ նկատել, որ բնաշխանները վճռել էին չհրամարվել հայ ժողովրդի ու Հայաստանի նկատմամբ թուրքական զղասական ու հարսան քաղաքականությունից: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարեց, որ չի ճանաչում Այնքանապատի թայանչական պայմանագիրը: Այդ կապակցությամբ Գ. Չիլերինը ղեկաններին 3-ին դիմում է ՌԿԻ ԿԿ քաղցրուրդի հետևյալ սուտարությունով. «Յուրք է սանձահարի թուրքերին և շափավորել նրանց պահանջները Հայաստանի նկատմամբ: Քուրբբերը մեկից օգնություն են պատում օսկով և ղենկով, և մենք նրանց վրա աղբյուր այլապիսի հզոր միջոց ունենք... Մենք կարող ենք թուրքերին խոտանալ վերականջ մեր օգնությունը այն պայմանով, որ նրանք զուրս գան Հայաստանից...»³:

Չիլերինը նույն գրովիչում ճանաչում էր, որ «Կարսը Բազմի բռնային է, և Կարսը Կարս է նաև Քիֆիսի պաշտպանության համար: Չիլերինը առաջ է քաշում Կարսը խորհրդային Հայաստանի վերադարձնելու անհրաժեշտության հարցը: Չիլերինը ղեկաններին 8-ին Օրբոնիկներին հղած հետազրում նշում է. «Աղբանը համոտոտակի հետազրում է, որ թուրքերը չեն ցանկանում պայմանագիր կնքել Հայաստանի (սովետիստական կառավարության հետ և առում են, որ ասմեն ինչ կորոշվի Մոսկվայում, Ռուսաստանի հետ բռնակցություններում, հայ կոմունիստների մինիմալ մասնակցու-

1. ДВП СССР, т. III, М. 1959, стр. 397.

2. Կույի սեղը, էջ 487-488.

3. ՄԻՍ ԿԿԼ, ք. 85, ց. 14, գ. 26, թ. 1, տե՛ս է. Զեհրայան, Սովետական Ռուսաստանի և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Եր., 1975, էջ 186.

4. Մեկերում ենք է. Զեհրայանի աշխատությունից, էջ 186-187.

1. Չիլերինի ծագ, նյվ. աշխ. էջ 485-486 (Քուրբբայ):

2. Պրոֆ. Տ. Տուխան, քաղաքական պատմություն, 1700-1958, Անկարա, 1958, էջ 270 (Քուրբբայ):

3. ДВП СССР, т. III, М. 1959, стр. 379.

Յլամբ: Խ՛նչ է հայտնում Մոլիվանին, արդյոք դա ձգձգման, կամ թե Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը բարոյապես հեղինակազրկելու փորձ չէ՞»¹:

Մոլիվանին վարում էր հույսալից քաղաքականություն: Ես ամեն կերպ ձգտում էր Չիչերինին և Օրբոնիկիձևին համոզել, որ վերջ տրվի թուրքերի նկատմամբ անվաստություններ, որ «սիրայի» լինելը Կարաբեքերի նկատմամբ», քանի որ նա խորհրդային ԽՍՀՄ-ի համար «ամենամեծնսուտ գործիչն է», «ձեռք է հարկում է Մոլիվանին Օրբոնիկիձևին, — որ մենք պետք է հող տանենք խորհրդային Հայաստանի մասին, բայց պակաս ձեռք չէ և այն, որ թուրքերին էլ պետք է սիրաշահենք և ներսի պահին զործի մղել կողմը առավել կարեւոր է...»²: Մոլիվանին նույնիսկ հակադրվում է Չիչերինի թուրքերի նկատմամբ վարած քաղաքականությանը: «Ձեռք է Չիչերինը, — գրում է Մոլիվանին, — բայց նա կարծում եմ, որ կայուն պետք է լինել այն շարքերում, որոնք անվերապահորեն պետք է լուծվեն մեզ համար ցանկալի ձևով, այլ ոչ այն շարքերում, որոնք չպետք է բարձրացնել: Վախ է Մուշե հարցը, ներկա դրությամբ հենց այդպիսին են: Մոլիվանին թուրքափրոջյամբ այնքան էր տարվել, որ «Կոնֆերանսում» հետուֆ Ֆեմալը հայտարարեց, որ Մոլիվանին մասնավոր կերպով թուրքերին խորհուրդ է տվել մտնել Բաթում, — գրում է Չիչերինը Օրբոնիկիձևին 1921 թ. մարտի 1-ի հեռագրում: — Այդ միտքը կա նաև Կարաբեքերի նամակում, դա ի՛նչ կարգ է նշանակել, դա խեղա տարրերակ է»³:

Կովկասյան սպանմանատի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Օրբոնիկիձևին 1920 թ. դեկտեմբերի 11-ին իր ուղարկած հեռագրում արտաբերի գործերի նախարար Չիչերինը ստում էր, որ հարկ է թուրքերին հասկացնել հետախլը. խորհրդային կառավարությունը պահանջում է Ալեքսանդրապոլի նահանգից թուրքերի հեռացում զեղի Կարսի մարզը: Դեկտեմբերի 19-ին արտաբերի գործերի պաշտոնակատար Աննեց Մուլիսթարին հասցեագրված իր հեռագրում նա Չիչերինը պնդում էր՝ Անկարայի կառավարությունը, Հայաստանի և խորհրդային մյուս հանրապետությունների բանվորների և զրուգացիների նկատմամբ իր բարի զգացմունքները հավաստելու համար, պետք է ձեռք առնի անհրաժեշտ մի-

ջոցներ՝ «որպեսզի թուրքական բանակը անհասցող մաքրի Ալեքսանդրապոլի շրջանը և մյուս բոլոր կետերը, որոնք գտնվում են Կարսի շրջանից հյուսիս և արևելք, որոնց դրամում, սակայն, մեր կարծիքով պետք չէ կանխորոշել թուրքահայկական վերջնական սահմանալի: Մի այլ վավերագրում, 1921 թ. հունվարի 18-ին Օրբոնիկիձևին ուղարկված հեռագրում Չիչերինը խոսում էր Հայաստանի ազնալի միջնակից դուրս բերելու անհրաժեշտության մասին. «Թուրքերը ոչ միայն աջակցություն ցույց չեն տալիս խորհրդային հանրապետությանը, այլև շրջափակում են այն, թալանում, ստվի մատնում: Յուրաքանչյուր խորհրդային հանրապետության գործը մեր գործն է և մենք մեկ հավասարում չէինք լինի, եթե անտարբեր դիտենք կարասական խորհրդային հանրապետության հպակցությունը»: Փետրվարի 3-ին գարձակ Օրբոնիկիձևին հասցեագրված հեռագրում արտաբերի գործերի նախարարը նորից էր ստում. «Տարի է թուրքական կառավարությանը նախազգուշացնել Հայաստանի գրավված տարածքներում թալանին ու բռնամիջոցներին վերջ տալու անհրաժեշտության մասին: Մենք դրան շատ մեծ նշանակություն ենք տալիս... Կրկնել է եր Ալեքսանդրապոլը մաքրելու պահանջը»⁴:

Անկարայի կառավարությունը ոչ միայն չէր պատրաստվում իր գործերը դուրս բերել, Ալեքսանդրապոլի շրջանից, այլև, օգտվելով ժրաց մենչեվիկների իշխանության թուլությունից, նրանց հետ գործարք կիրելով, փորձեց իր նվաճումներն ընդարձակել Վրաստանի հայվին: 1921 թ. հունվարի 17-ին Փնմալի կառավարությունը ճանաչեց մենչեվիկյան վրաստանը: Փետրվարի 5-ին Անկարա մամանեց Ս. Մոլիվանիին զիսավորած վրացական դիվանագիտական առաքելությունը: Անտանտի երկրների թիվազրանքով մենչեվիկները թուրքայի հետ բանակցությունների մեջ մտան: Անտանտի հովանավորության ներքո Թուրքայի, Վրաստանի, Անդրկովկասի մյուս ստպաված իշխանությունների և Հյուսիսային Կովկասի լիանակներին մասնակցությունը հակախորհրդային րյուկ կազմելու նպատակով:

1921 թ. փետրվարին, երբ Վրաստանում սպասամարություն սկսվեց մենչեվիկյան կառավարության դեմ և կարմիր բանակի զորամասերը փութացին աջակցել սպասամարներին,

1. Նույն տեղը, էջ 187-188:
2. Զ. Պոլոբաշև, Նյժ, ալբա., էջ 188:
3. Նույն տեղը, էջ 189:
4. ՏճՎՍ ԽՍՀՄ ԿԿԿԿ, Կ. III, էջ 380:

1. Նույն տեղը, էջ 393:
2. Նույն տեղը, էջ 479:
3. Նույն տեղը:

Բիֆիլսոմ Բուրբիայի կառավարության գիվանդարտական ներկայացուցիչը դեղատես Էլյազիմ Բեյը Անկարայի Հանձնարարությանը վարչապետ է. ժողովարհային համազնց կրողի գիվանդարտական ցույց սույ ընդդիմազորներին և խոստացավ հասցնել թուրքական զորամասերի աջակցությունը: Թուրքերի նպատակը հեռանալն էր. մենչնիկյան բանակի ուժերով գիվանդակի կարմիր բանակի հարձակմանը, ժամանակ շահել և կարմիր զորամասերից առաջ գրավել Բաթումը, Արաջաբադը և Ախալցախը, որտեղ իսկ Մոսկվայում ընթացող թուրք-խորհրդային բանակցություններում խորհրդային կառավարությանը կանգնեցնելով կատարված իրողությունն առաջ: Բարդաբազմ մենչնիկյան բանակի անհուսալի վեճակին և ժողովարհային կառավարության Բիֆիլսոմի փախուստի անխուսափելիությանը համոզված, Էլյազիմ բեյը հեռախոսով այդ մասին նախազգուշացրեց Անկարային: Նա իր փորձերից ձեռք չբացեց նաև մենչնիկյան կառավարության մայրաքաղաքը լքելուց հետո և զենքքամ ժողովարհային խորհուրդ էր առախ Կորիկ մոտ կամ Մուրամի լեռնանցքում կարմիր բանակը կասեցնելու փորձ անել: Սակայն Բուրբախում, ամեն մի հույս կորցրած, Էլյազիմ բեյը սուրճանգվ ուղարկեց Բաթումի շրջանի Թուրքական զորքերի հրամանատարին՝ թեկազրկելով սրացացնել Բաթումի վրա գրուն՝ կանխելով կարմիր բանակին:

Բիֆիլսոմ Անկարա Էլյազիմ բեյի հեռախոսազանգը անհետանք ըմբռն: Գլխավոր շտաբի պետ գեղապետ Բամեթ բեյը (Բելանուն) այցելեց Անկարայում մենչնիկյան ներկայացուցիչ Մորիֆանուն և փորձեց անել այն, ինչը չէր հաջողվել Էլյազիմին: Նա Մորիֆանուն վտասահեցրեց, որ եթև մենչնիկյան զորքերին հաջողվի կասեցնել կարմիր բանակի զրոհը, ապա թուրքական զորքերն այդ զնգերում անպայման օգնության կգան:

Իրազարմությունները այդպե կարգացան: Կարմիր բանակը մտածելով Բաթում, Ախուլցախ և Ախալբալաք քաղաքներին հուսովանելին և Անկարայում: Արգահան ուղարկված զորքերը հրաման ստացան շարունակել գրոհը և գրավել Ախալցախան և Ախալբալաքը: Միաժամանակ, Բաթումին տիրելու համար կազմավորվել սկսեց ճորտիկ զորատունը:

Բախվելով կարմիր բանակի և աշխարհազորայինների ներկայությունը, թուրքական զորքերը հարկազրկված եղան ձեռք բաշել Ախալցախայից և Ախալբալաքից: Սակայն մարտի 11-ին մտնելով Բաթում, նրանք այնտեղ Էլյազիմ բեյի զինվորությունը թուրքական վարչություն տեղեփեցին: Ըստ որում, երբ քաղաքներին տիրելու փորձն արվեց հակառակ

այն իրողության, որ թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Կարաբերկին հայտնի էր մոսկովյան բանակցություններում այդ քաղաքների վրաստանին թողնելու վերաբերյալ կայացած համաձայնությունը: Նա իր ստացին հրամանում հռչակում էր. «Վեզին ժամանակներս, վրացական կառավարության համաձայնությունը, Բաթումի մարզը, Ախալբալաքի և Ախալցախայի շրջանները գրավվելին մեր զորքերի կողմից: Թուրքերին Աղջալին մեծ ժողովի կառավարության որոշմամբ, որը հիմնված է տարրեր ժամանակների պայմանագրերով, բարձրաց հաստատված մեր ազգային իրավունքների վրա, այդ մարզերն այսօրվանից վերադառնում են մայր հայրենիքի սահմանների մեջ և քաղաքական ու վարչական անսակիտից ենթարկվում են Թուրքիայի ազգային կառավարությանը»:

Անդրկովկասում թուրքական նվաճողական այս զործողությունները ուղեկցվում էին թուրքական մասնային հակախորհրդային ուժեղացված բաղադրվածքում: Այսպես, Վերավորների պաշտպանությանը՝ Տրապիզոնի նահանգային կոմիտեի պաշտոնավերթ և Անկարայի իշխանությունների տեղական խոսնակ «Բաթիբալաք» պարերարտը հրատարակում էր Անդրկովկասում, առանձնապես վրաստանում և Աքերխայում, նորաստեղծ իշխանություն զիմ ազգված հողվածներ: Թեթեր պահանջում էր, որպեսզի Բաթումը վերամիավորվի, «մայր հայրենիք Թուրքիային»: Մի շարք խմբազրականներ վերադարձված էին «Բաթումը մերն է», «Բաթումը բացառապես թուրքական քաղաք է», «Թուրքերը պարբաբաս են միաանակնտորեն պայքարելու Բաթումի համար»:

Տակավին մտկոլվածք բանակցությունների բացման նախաջրակին արտառելի զործողություններ խորհրդարանում Բաթումի վերաբերյալ բացահայտ նվաճողական մի հայտարարություն էր արել. «Բաթումը մերն է, պետք է մեզ պատահանի: Սակայն, բանի որ Կովկասի ժողովուրդների զենի ժով միակ էլքն է, այսպե համաձայնվենք նավահանգստի միջազգայնացմանը: Քաղաքը պետք է թուրքական մնա»:

Բաթումի 4000-անոց մենչնիկյան զորքը անցավ քաղաքի հեղկոմի կողքը և մարտի մեջ մասով թուրք զավթիչների զեն: Մինչև 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի ժամանումը թուրքերն արգին շախախտված էին: Մարտի 11-ին Բաթումը

1. ЦГАОР Грузии, ф. 130, д. 124, л. 27.
2. Юст К., Анатолийская печать. Тифлис, 1922, с. 39.
3. ЦГАКА, ф. 196, ст. 4, д. 675, л. 263.

Արևայրաբար ու Արևայրյան ազատագրվողներն և խորհրդայնացան:

Քեմալյան զորքերը, սակայն, միաժամանակ, խախտելով Քուրբ-խորհրդային պայմանագրի դրույթները, իրենց պիզո ներկայությունից շտաբներին Ալեքսանդրապոլի զավթար, որը, ըստ պայմանագրի, խորհրդային Հայաստանի սահմանների մեջ էր ընկնում: Գրեմելով դիմանադիտական տարատեսակի խորամանկումների, Անկարայի կառավարությունը շարունակեց իր զորքերը Քոնուկի զավթառում: Իսկ Արևելյան ուղղմանկարի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքերը խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը հասկացրեց, որ իր զորքերը չեն հեռանալու և անհրաժեշտության դեպքում պատրաստ են պատերազմ նայտարարել Հայաստանին: Այս կապակցությամբ Չիչերինը սպրիլի 6-ին հեռագրում էր Օրջոնիճիճեին. «Չենք հիմա նրան (Մուսկվայում Քուրբիայի ղեկավար Ալի Ֆուադին.— Ե. Ս.) հազորդելու եմ կարաբեքերի խուլիգանության մասին և հասկացնելու, որ Քուրբիայի և խորհրդային Հայաստանի միջև պատերազմը, պատերազմ է նշանակելու Քուրբիայի և խորհրդային Ռուսաստանի միջև»:

Քուրբիան պինդորսկանությունը շրջամարվելով Անգրեվիկյան նկատմամբ իր զավթողական ծրագրերից, շարունակում էր պատրաստվել հորինել՝ արդարացնելու համար իր զորքերի պահպանումը բռնադատված շրջաններում: Չիչերինը, մերկացնելով Քուրբ բարբարոսների նենգությունները, սպրիլի 8-ին Ալի Ֆուադին հասցնազրված հուշագրում շեշտում էր. «Չեմ կարող ձեզանից թաքցնել իմ խոր գաղմտանքը, որև սպրիլի ժամեթանյով Քուրբիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ուղղմանակ նախադր Քեմալ Ֆեդուկի փաշայի նայտարարության հետ... Ռազմական նախադրը հասկացվես նայտարարում է, որ Արևելյան ուղղմանկարի Քուրբիան բանակը, Կովկասում մնալով, պետք է այնտեղ ծառայի որպես նայտարարկչությունից տարր: Ինչ համար գեմար է հասկանալ, թե որքե ինչ ուղղմանկան ուժի գեմ է Արևելյան ուղղմանկարի Քուրբիան բանակը կուլված հանգես գալ՝ Կովկասում ուժերի նայտարարկչությունը վերականգնելու համար: Ըստի որ այս շրջանում մյուս միակ ուղղմանկան ուժը խորհրդային հանրապետություններն իմացյալ կարմիր բանակն է, անխուսափելի է գտնում կզակացությունը. այն, որ ուղղմանկան նախարարի կարծիքով Քուրբիան բանակը պետք է ծառայի որպես խորհրդային

զայն ուժերին թշնամական և նրանց ուղղմանկան հորդության հակակշիռը լինելու նպատակ ունեցող տարր... Այդ նույն նայտարարության մեջ ուղղմանկան նայտարարն առում է, որ Հայաստանի առ այսօր Քուրբիան զորքերի դրաման ներքս գտնվող մասը պետք դատարկվի միայն Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի գործողության մեջ մտնելուց հետո... Վեհականորեն նայտարարում ենք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կատարումը նայտարարող է Մուսկվայի պայմանագրի չեղյալ նայտարարումը»:

Նայտուակ այս բոլորին, Անկարայի կառավարությունը շարունակեց իր զորքերը պահպանել Ալեքսանդրապոլի գավթառում: Ապրիլի 8-ին Չիչերինը Օրջոնիճիճեին հեռագրեց, որ խորհրդային Ռուսաստանի Անկարայում գտնվող ներկայացուցիչ՝ Միդիվանու միջոցով Քուրբիան կառավարությունը պահանջով սեննայող կենտարածի Մուսկվայի համաժողովում ընդունված նոր սահմանները և մարքել Ալեքսանդրապոլը»:

Սակայն զործ կարգավորվող առանց վերջնական Ապրիլի 13-ին, խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության հանձնարարությամբ, Գեկկերը Քյազիմ Կարաբեքերին ուղղվեց հեռակալ բովանդակությամբ մի հուշագիր. «Եռաստիկու համար ողբայի թյուրիմացությունները, որոնք կարող են ունենալ մոտակա օրերին և որոնք կարող են խիստ ծանր անգրագանալ մեր բանակների բարեկամության ու միությունից վրս, խեղդում եմ ձեզանից անհույսող կարգադրություն անել, որպեսզի մարքել Ալեքսանդրապոլի շրջան, և Քուրբիան դրամաները բաշխել Մուսկվայի պայմանագրով մասնաձեղված զինք այն կողմ: Այն ղեկավար, եթե ձեզանից անկեկություն շտամում գորմաների հեռաղման սկզբի մասին, մեծ ջալով պետք է հորեկազրված լինեմ հրաման տալ, որտեղի կարմիր դրամաները մտաք ցորձեն վերոհիշյալ շրջաններ, քան որում իմ վրայից վերացնում եմ զրան հաշորդից իրադարձությունների պատասխանատվությունը...» Այս վերջնագրով Գեկկերը Ալեքսանդրապոլում հանկացնում էր, որ խորհրդային կառավարությունը որև բանի առես կանց չի տանելու, եթե Քուրբիան զորքերը շարունակեն մնալ խորհրդային Հայաստանի տարածքում: Քուրբիան հրամանատարությունը սպրիլի 22-ին հարեկազրված իր զորքերը հետ բաշխեց:

1. Երևան անթր. Լ. № 39.
2. ДВП СССР, т. IV, д. М. 40.
3. Տե՛ս՝ Խարմալարյան Շ., Документы периода гражданской войны в Армении в 1921 г., «Известия» АН Армении, 1957, ст. 2.

Փ յ ու խ շ ու Ր ո Ր Յ

ԱՆՏՐԿԱՌՎԱԸՐ ՄԱՍԿԻՆ ԱՆ ԿՈՒՐԳԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՈՒՄ 1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ-ՄԱՐՏ
ԱՐԻՄՆԵՐԻՆ ԵՎ ՄԱՐՏԻ 16-Ի ՈՒ ԿԱՐՏԻ ՀՈԿՏԵՐԵՐԻ 13-Ի
ՊԱՏՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

Կույրների հեռուամ

Կովկասում կարմիր բանակի հաջող առաջխաղացքն ու Վրանդակի պարտությունը խորապահեցին Անկարայի կառավարողների համաթուրքական ցնորքները: Այդ ազգակները բաժափեցուցիչ ներդրումներ անեցան, և թեմալականները որոշեցին մերժելու 1920 թ. օգոստոսին քեզհատված մասկովյան բանակցությունները:

Դեռ նախքան Մասկվայի խորհրդածողովի վերակոչելը, 1921 թ. փետրվարի 12-ին, Ստալինը նախազուշացրել էր կենտրոն ալի մասին, որ Չիկերիին թույլ չտրի Հայկական հարցն արժարձել այնպես, ինչպես դա արել էր առաջին և ձախողանքով ավարտված խորհրդածողովում. «Բնկեր Անին, ես միայն երեկ իմացա, որ Չիկերին ինչ-որ մի ժամանակ թուրքերին ուղարկել է արժամ (ու պրովոկացիոն) պահանջ՝ Վանը, Մուշը և Բիլիսը, թուրքերի խոշոր դեմոկրատիայի թուրքական այդ նաճանգները Հայաստանի օգտին դատարկելու վերաբերյալ: Իմ պերիպիտական այդ պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել: Անհրաժեշտ է Չիկերիին արգելել ազգայնականորեն արամարտված հայերի թելադրանքով հուշարքեր ուղարկելու թուրքերին»:¹

Ինչ խոսք, որ Մասկվիի գիրքորոշումը մեռ էր ապիս թուրքական պատվիրակությանը: Մասկվայում թուրքերի առաջին դեպքն Ալի Ֆուադ Էնրեսլարը գրել է. «Ինչ հազար զինքն, որ մասկովյան խորհրդածողովին գործուն մասնակցություն է բերելու քնկեր Մասկվերը: Այնուհետև խոսեցով Ստալինի հետ իր հանդիպման մասին, ավելացրել է. «Ոչ մի բան չփոխանակվեց թուրքերի կողմից իր հոգաարածքի մի մասը Հայաստանին հանձնելու մասին»:²

Ստալինի հակահայկական դիրքորոշումն աներկրա արասանայտված էր հենց իր իսկ դիտավորած Ազգությունների ժողովրդական կոմիտեի արտաքին պաշտոնավերք «Ժիզն ետցիոնալայն» պարբերականում, որի 1921 թ. մարտի 4-ի համարում լույս էր տեսել «Հայաստանը և թուրքիան առաջին խորհրդածողովում» առաջնորդողը: Հոգվածի ներքո Ա. Սկալարյի ստորագրությամբ էր, այն նույն Սկալարյի, ում Օրբոնկիմեն անվանել էր «թուրքական իմպերիալիզմի գաղափարապետ»:³ Ասանախանակվերք մի քանի մեջբերումներով, որոնք թույլ կտան առավել խորն ընկալելու հայաստաց այդ հոգվածի էությունը.

«Անհրաժեշտ է, որ խորհրդածողովի մասնակից պետությունները միմյանց կատարեն այնպիսի դիցումներ, որոնք թույլ կտան վերացնելու փոխադարձ Եղզուցվածքն և սովետաշուքյան արժանները... Մինչդեռ պետական-ազգային շահեր հետապնդող Անկարայի կառավարության համար արտակարգ կարևոր է թուրքական հոգաարածքի պահպանումը, զույգ և ձախողումը, սոցիալիտական պետությունների համար ոչ չղաղաարածքը, ոչ էլ ազգային միասնությունը ոչ մի դեր չեն խաղում... Այս բոլոր նկատույնները հիմնականում միջաբերում են Հայաստանին, քանի որ ոչ մի Արևաստանը, ոչ էլ Արևբերայի թուրքերի հետ միմեկի ոչ մի հարց չունեն: Խորհրդածողովի դիտավոր հարցը հայկականն է, այլ խոսքով՝ թուրքերի և Հայաստանի միջև բոլոր թլուրիմայությունների հարթումը և բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը... Հայաստանն, անկասկած, պիտի հարկադրվի ղեկավարվել ազգային մեծադույն կոմպրոմիսյունների վերաբերյալ լեմինյալ սկզբունքով: Նա պիտի հարկադրվի հրաժարվել ոչ միայն Մեծ Հայաստանի մերձաբերյալ դաշնակցականների իմպերիալիտական ծրագրերից, այլև, հետագայում էլ, նույնիսկ մշտապես հայկական անվանված հոգաարածքների միավորման ավելի համեստ

1. ЦПА ИМЛ, ф. В, оп. 1, а. 5214, л. 2
192

1. Չիկերսու, նյմ. ալիս. էջ 140 (թուրք.):
2. Տե՛ս ЦПА ИМЛ, ф. 558, оп. 1, а. 2202, л. 2.

ցանկությունները... եւ ի՞նչ նուշներս Քիթլիսից ու Վանից գաղ-
թականները մերօրյա Հայաստանում անկարգարելի զբո-
կառներն են կրում, եթէ նուշերիկ Քուրբանյում մնացած
Հայերն այժմ շարունակում են հետապնդվել ու ճնշումների
ենթարկվել կառավարության կողմից, Հայաստանին, համե-
նայն դեպս, մինչև մի որոշ ժամանակ, ուրիշ բան չի մնում
անել, բան հաշտվել դրա հետ՝ համաշխարհային հեղափո-
խության շահերին զո՞տաբերել և՛ իր երբեմնի հողատարած-
րները, և՛ իր ժողովրդի այնտեղ մնացած հատվածները: Հա-
յաստանը պիտի հարկադրված լինի հրաժարվել ո՛չ միայն
այն հողատարածքներից, որոնք արդեն իսկ մտել էին ան-
կաս Հայաստանի կազմի մեջ: Կարծի ե Արցախանի նահանգ-
ներն այսուհետև շտաբ է կազմանում լինեն Հայաստանի և
Քուրբանյի միջև, բանի որ հարկ է ուշադրության աննել այն,
որ հայկական կառավարության կողմից այդ նահանգների
կազմումը զուտ իմպերիալիստական արար էր:»¹

Կարիք կա՞, արդյոք, գարնանառա, որ մասկոպյան թուր-
խորհրդային բանակցություններն անցան իր անամոթ ան-
բարոյականությամբ կզակի այս հողավաճում պարփակված
օ՜հրահանգներին ողով:

Տեսեա՞նք նախարար Յուսուֆ Քեմալ բեյի դիտարժան
թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվա գնալուց առաջ այ-
նչեղ Բաքու, որտեղ հանդիպումներ ունեցավ Ադրբեյջանի
ղեկավարների հետ Այդ հանդիպումներում բննարկված
գլխավոր խնդիրն այն էր, որ թուրք-խորհրդային առաջիկա
խորհրդածոցում ինչպես կենսագործի Հայաստանի նկատ-
մամբ Քուրբանյի և Ադրբեյջանի դավթողական ծրագրերը:
Այդ մասին աներկրայորեն վկայում է ն. Նարիմանովի փե-
տրավարի 19-ի կնիքին ուղարկած նամակը. «Քուրբերի հա-
մար ամենախիթուն հարցը հայկականն է: Այդ հարցում
նրանք առավելագույն եռանդ են հանդես բերում, որպեսզի
այն իրենց օտրին լուծվի: Հայկական հարցը կյանքի ու
մահվան խնդիր է: Եթէ այս հարցում զիջելու լինենք, ապա
զանգվածը չի գա մեր հետևի: Ի զից, այս հարցի մեր օտ-
րին լուծումը մեզ ուժեղ կզարմնի: ...Եթէ Հայկական հար-
ցի պայճառով Մոսկվան անկարագրյուններն իրենից վանի,
այսպե՛ս նրանք, հուսարկած, կարող են Անգլիայի գիրկը նետ-
վել: Այդ ժամանակ ի՞նչ կարող է պատահել...» Ես պետք է
Չեղ նախազգուշացնեմ. բնկեր Չիչերինը շփոթում է Արեւել-
յան հարցը, ես մի բիշ շատ է հրապուրվում Հայկական

հարցով և հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչ կարող է պա-
տահել, եթէ անկարացիների հետ խզումը անդի ուժեն
հենց Հայկական հարցի հետեւաբով... Եթէ ցանկանում ենք
Ադրբեյջանը մեր ձեռքին պահել, ապա պետք է, ինչ դեմ
ուզում է լինի, անկարացիների հետ ամառ գաշինը կերենք:
Ես քնդգծում եմ այդ գաշինը մեղ կերի մատուցանական
ամբողջ Արևելքը:»² Ի դեպ, մոսկովյան խորհրդածոցով
բացման նախօրեին նարիմանովը հարկ է համարել մեկ ան-
գամ ևս նախազգուշացնել կնիքին այն մասին, որ «Հայկա-
կան հարցը թուրքական պատվիրակության հետ բանակցու-
թյուններում չպետք է դեր խաղա»:³

Բաքվում գործողության որոշակի ծրագիր մշակելուց
հետո թուրքական պատվիրակությունն անցավ Մոսկվա, ուր
և սիովեցիի թուրք-խորհրդային բանակցությունները փետր-
վարի 26-ին: Խորհրդային պատվիրակությունը դիտարկում
էր արտաքին գործերի ժողովում Գ. Չիչերինը: Մոսկովյան
բանակցություններին մասնակցելու համար այստեղ էր ժա-
մանել նաև խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունը,
արտաքին գործերի ժողովում Ա. Բեկզադյանի գլխավորու-
թյամբ: Բորիս Լեզրանի և Ալեքսանդր Բեկզադյանի պահան-
ջով պետք է կազմեր հայ-թուրքական կոնֆերանս, բանի որ
պետք է բննարկվեին թուրք գավթիչների կողմից սկուպազ-
ված խորհրդային Հայաստանի տարածքների և հայ-թուրքա-
կան սահմանների հարցերը: Կոնֆերանսին պիտի է մաս-
նակցեին խորհրդային Ռուսաստանը և խորհրդային Ադրե-
յանը: Մակայն 1921 թ. փետրվարի 18-ին նրանում անդի
ունեցավ պետական հեղաշրջում, իշխանության զրոյս անցան
ղաշնակները: Իման Վրացյանի գլխավորությամբ թուրքա-
կան պատվիրակությունը, օղովիլով գրանից, վճարահանպես
հրաժարվեց Հայաստանի հետ համառոտ կոնֆերանսից: Ար-
պաղի կոնֆերանսը չմասխոյի, խորհրդային Ռուսաստանի
կառավարությունը ստիպված էր համաձայնվել, որ կոնֆե-
րանսը ընթանա Ռուսաստանի և Քուրբանյի միջև, բայց ան-
պայման խորհրդային Հայաստանի և խորհրդային Ադրբեյ-
ջանի պատվիրակություններ մասնակցությամբ: Թուրքական
պատվիրակությունը համառոտին զեմ էր Հայաստանի պատ-
վիրակության մասնակցությունը կոնֆերանսին: Թուրքերի
կարականապես հրաժարվեցին բանակցել խորհրդային Հա-
յաստանի պատվիրակության հետ: Այդ գործարքին բել: չի
նպատակ 1921 թ. փետրվարի զաշնակների հեղաշրջումը.

1. «Жизнь национальностей», 4 марта 1921 г.

1. ИПА ИМЛ. ф. 2, оп. 1, ед. хр. 24563, л. 1-2.
2. Նույն տեղը, է. 24504, լ. 1.

որի մասին դաշնակցական կառավարության վերջին վարչապետ Միսն վրացյանը շատ քիչ երկու շնորհի հոգեւոր հոսքերից մասնակցությունը արտաքին գործերի մոտոպրոպագանդային կոմիտեի Զիշերինին (1921 թ. մարտի 12-ին), մյուսը՝ Լեւոնին կոմիտեի Զիշերինին (1921 թ. մարտի 26-ին)։

Զիշերինին հզամ Նեադրում վրացյանը պահանջում էր. «Մասկովայի կոմիտեից իրավասու չէ քննության անելու Հայաստանի և Հայկական խնդիրները: Հայաստանի Հեղափոխական կոմիտեի ներկայացուցիչը, հորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի մոտոպրոպագանդային կոմիտեի (Ս. Քեկիզազյան) իրավունք չունի մասնակցելու կոմիտեի, քանի որ արդեն տապալված է հորհրդային իշխանությունը»:

Ինչ նախքան մասկովայի կոմիտեի սկզբից հորհրդային Հայաստանի կողմից «Պատգամավոր զրկված էր Մոսկվա. — զրկ է Քեկիզազյանը. — խնդրելու, որ Ալեքսանդրովսկոյի դաշնակցորդ վերանայվի: Ամենուրեք հանդիպելի կենտրոնական կառավարության բոլոր շրջանների անկողն համակրության կողմից հաստատու են, որ այսօր Կարան էլ իր շրջաններում և նախնանի ու Մուրմանսկի զավառներն էլ կցած կիներեն հորհրդային Հայաստանին, եթե տեղի չունենար դժբախտ դեպքը (փետրվարի 18-ի արկածախնդրությունը): Այն օրը Զիշերինին մտա էր. Կրեմլի ստացել էի նրա նամակները, կարան ու չիշլայ նախնանքի մեղ վերադարձնել, երբ ստացվեց նախկին հանրապետության վարչապետ Ս. Վրացյանի շարժարտագան Նեադրովսկոյի»:

Երկրորդ նեադրում վրացյանը չեղեց Լեւոնին կոմիտեի անդամներին, որում նա խնդրում էր. «Հայաստանը ոչ ոքում է տարբեր աշխարհում և բարեհամարք հարեան Քարբիսի հետ, ուստի ցանկանում է, որ Լեւոնին կոմիտեի անդամները որոշումները առիթ չառն փոխադարձ անվստահության կամ դժգոհությունների Քարբիսի և Հայաստանի միջև»:

Վրացյանը, խոսելով Անկարի Հայաստանի Հանրապետության վերջին օրերի մասին, նշում է, որ «հորհրդարանը երկիրը կամպին է հանձնել բուշիկներին: Մենք պետք է ազգերի խոհան լինենք, ազգերը շրջահայտ պետք է այդ քաղաքում ըլլալիս մայրաքաղաքի ընդգրկումների օրերին, Հայաստանը հանձնած ըլլալիս լրջեղիկներում: Հայաստանի տա-

րածքը ազգերի ընդարձակ կրկար հարս, Արքանան, Բոգիր... է՞, ի՞նչ բոլոր, ինչպես արդարանում է»:

82 տարեկան հասակում միայն Միսն վրացյանը հասկացել էր, որ «Վարչակարգըրը ժամանակավոր են, հայրենիքը մնայուն է: Գորգուրեցեք հայրենայաց հարս: Այդ կոչով նա դիմել է կուսակցական հին ու նոր գործիչներին:

Իսկ ի՞նչով ավարտվեց դաշնակցական կառավարության այդ բաղաբանությունը: Իրա արդյունքը կազմ այն, որ Հայաստանի տարածքը, ինչպես նշվեց վերում, — 71 հազար ք. կիլոմետրից կրճատվեց մինչև 29,8 հազար ք. կիլոմետրի հարս Քարբիսի և հորհրդային Արքանան: Քարբիսի կառավարակութիւնը նորից հանդես կեղավ հարսասարձային հարցերում Բրեստ-Լիտվսկի և Ալեքսանդրովսկի պայմանարկերը հիսր վերցնելու պահանջով: Իր հերթին, հորհրդային Ռուսաստանի կառավարական ղեկավար Գ. Զիշերինը վերստին պահանջեց արքայութեն լուծել Հայկական հարցը, հասկանալի վերադարձնել Արևմտյան Հայաստանի թեկուզ մի փոքր մասը, ինչպես նաև քննադատներին զավթած կարան ու Արքանանը: Այդ պահանջը սակայն, Մտային կողմից պաշտպանության շարժանքով:

Պատահական չէ, որ բանակցություններին մասնակցած Քարբիսի կոմիտեի անդամները, նաև Քարբիսի կառավարությունը ընդհանրապես, միաձայն գովաբանում են Մտային և վստահարանում Զիշերինին Ֆ. Ջեյուսին, օրինակ, օրի էլ. «Անկարից հետո երկրորդ զեմը հանդիսարդ և Անիին համաձայնաբար կերկում ամբողջ իշխանություն իր հեղքում կենտրոնացած Մտային կողմից, մուսկովային խորհրդատվովին մասնակցելու վերաբերյալ մեղ տարկված պաշտպանական հրավերը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ներսում» փոխելու հորհրդային կոմիտեի Զիշերինի հաշտություն չունեցած բաղաբանությունը, որը նա վերջը Քարբիսի կեղամամբ: — Զիշերինի և Կարայանի հետ հանդիպումներից մենք հասկանալի, որ այդ հանապարհով մենք որոշակի արդյունքներից հենց հանգի: Եվ որպեսզի իրար ժամանակ չկորցնենք, մենք Ազգությունների գործերի կոմիտեի քննիչ Բոսիֆ Ջուզաֆովի-Մտայինից խնդրեցինք մեղ ընդունելու: Այնուհետև, վերջինից Մտայինի հետ իր գրույցը, Քարբիսի նախկին դեսպան մեղերին է նրա հետևյալ խոսքերը. «Հայաստանի հարցը զուր ինքները լուծել էր: Եթե դեռ չլուծված ինչ-որ

1. Հայտարարում է Մտային 28-ի անկարից իրար Արքանան, Քեկիզազյան, էջ 42:

2. Մտային տեղը, էջ 43:

1. ՏՄՍ, Մտային Ջուզաֆի հուշերը, տպագրված «Հայաստանի Հանրապետության լրագրի» 1935 թ. նոյեմբերի 24-ի էջ:

րան մնացել է, ապա զա ևս զոր ինքնեղջ լուծեք, սակայն մեզ տեղյակ պահեք վերնական ժամկետների մասին»։ Իմ կորստիս հետքերը չհասցնեց Նախարարությունը չհոտ մենք նրան հրամանատարականը»¹։

Այս ամենը խոսում է այն մասին, որ մտադրյալ խորհրդարանը չէր կարողանալ իրականացնել իր շարժումները, որոնք հարկադրված էր Պատասխանի չէ, որ թուրքերը ոչ մի հարցում զիջումներ չէին անում և հողատարածքային կարևոր ձեռնարկներ չէին անում։ Այս թե թուրքերի բանաձևային ինչպես են բնութագրել (Չլալիսի Կարաբեքիրին ուղարկված հեռագրում) Սուլթանի գերը. «Սուլթանն անձնապես հայերի սիրտին թշնամի է... Պայմանագրի կերտում իրականացավ Սուլթանի շնորհիվ»²։

1921 թ. մարտի 16-ին կնքված օթարեկամության և եղբայրության» թայանիսական-հակահայկական պայմանագրով թուրքային անցան ոչ միայն Կարսի մարզը, այլև Աուրմաչուի գավառը։ Ինչ վերաբերում է Արևելյան Հայաստանին, ապա նրա հարցը նույնիսկ շարժարժեց։ Ի զեպ, թուրք պատմաբանները չեն էլ թարգմանի իրենց խոր գոհունակությունը։ Բլրբլրբլույուն գրել է. «Մարտի 16-ի պայմանագրով Արգահանը, Կարսը և Արզախը, առանց հանրաքվեի անցան թուրքային, Բասթունի փոխարեն մենք ստացանք Աուրմաչուի գավառը (Արարատ լեռան հետ միասին — Ե. Մ.) և Ազրբեջանի հողատարածության ներքո ստեղծվեց Նախիջևանի ինքնավար Հանրապետությունը, այն պայմանով, որ Ազրբեջանն այդ հողատարածությունը չընդ մի երրորդ պետության (այսինքն՝ բուն իրավաստեր Հայաստանին, — Ե. Մ.)։ Այնպիսի, Մոսկվայի պայմանագրով Ռուսաստանը պարտավորվում էր սահմանադրել թուրքերի նախաձեռնել անդրկովկասյան Հանրապետությունների նկատմամբ, որպեսզի նրանք թուրքային հետ կնքվելիս պայմանագրերում պարտադիր կերպով չառնան սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն իրենց են վերաբերում»³։ Հասկանալի է, որ ի տարբերություն Ազրբեջանի, որը բնականաբար ողջունելու էր նմանորինակ նպատակներ պայմանները, Հայաստանը հարկազրկելու էր հրամարվել կենսականորեն կարևոր իրավունքները և շահերը։

Ինչպես արգեն սպվեց, թուրքերի պահանջով խորհրդարանը իր գունդեր փակ պահեց հայկական պատմիրակու-

թյան առաջ, թեկուզ այնտեղ վճռվում էին բացառապես Հայաստանի վերաբերյալ հողատարածքային հարցեր։ Դա նորհրդային Ռուսաստանի չեա պայմանագրային որևէ պարտավորությունը չկապված Հայաստանի Հանրապետության գերիշխան իրավունքների ազդեցիկ ուժահարմար էր։ Խորհրդային Ռուսաստանը իրավական որևէ իրավասություն չունեցրեց անորինելու նրա հողատարածքը, կամայականորեն ճշտորոշելու նրա պետական սահմանները։

Խորհրդարանի որոշումների մասին հայկական պատմիրակության իմացավ հետի թվում, որպես կատարված իրավունք։ Նրա ղեկավար Բեկլազյանը Չիլիբեքին ուղղված իր հայտարարության մեջ նորհրդային Ռուսաստանի պատմիրակությանը մեղադրեց Կարսը, Արգահանը և Աուրմաչուի պարտադիր թուրքային հանձնելու մեջ։ Իր պատասխանում Չիլիբեքը հարկազրկված էր բացել բանակցությունների անդրկովկասյան շարագույրը, խորհրդային պետության ու բուլղերիկյան կուսակցության կրեկներին անվախելու միջամտությունը, որը և կանխորոշել իր խորհրդարանի ընթացքն ու արդյունքը։ Չիլիբեքի գրել է. «Ընկեր Բեկլազյանը գործն աչնպես է ներկայացնում, որ կարծես բանակցությունները սկսվել են մեր քաղաքական հանձնաժողովի առաջին նիստից։ Տարօրինակ կերպով նա կատարելապես չըրջանցում է այն, որ քաղաքական հանձնաժողովի նիստերը սկսվեցին մեր ու թուրքերի միջև բուն բանակցություններ սկսելուց համարյա երկու շաբաթ անց։ Բանակցությունների ստավել բուն ժամանակաշրջանն ընթացավ բոլորովին էլ ոչ հանձնաժողովի նստաշրջանում, այլ, մասամբ, անդրկովկասյան բանակցություններում և մեծազգեղի ընկերների ներգործության ներքո։ Քաղաքական հանձնաժողովի նստաշրջանը բացվեց միայն այն ժամանակ, երբ հիմնական հարցերն արդեն վճռված էին։ ...Պայմանագրային սահմանն այդ պատճառով բոլորովին էլ չի հանդիսանում ոչնչով շարժապատված մի նվեր թուրքերին։ Այն պարզապես արդյունքն է ամենարտես երկարատև մի պայքարի։ Բեկլազյանին չի կարող հայտնի լինել, որ բանակցությունների յուրաքանչյուր բաշյ ուղեկվեց կենսական որոշումներով։ Պայմանագրային սահմանագիրը ճշտորոշվեց բուն վիճարանությունների հետո, քառ որում բաշյ առ բաշյ տեղի ունեցան փոխգիշումներ, իսկ մեր կողմից զիջումներն արվեցին կենտրոնական կոմիտեի որոշումներով։ Չեղավ ոչ մի կարևոր հարց, որի վերաբերմամբ կենտրոնական կոմիտեն որոշում ընդունեց

1. Այն ժամ 24, հունի, 1921, աշխ., էջ 146 (թուրք)։

2. Մ. Մ. Իսերի, 1921, աշխ., էջ 236 (թուրք)։

3. Նիկոլի Բլրբլրբլույուն, 1921, աշխ., էջ 21 (թուրք)։

չլինելու Հենց այս ամենն էլ Հայանի ՀԷP Հայկական պատմիր-
ականությանը»¹;

Այսպեսին եղավ մոսկովյան առաջին քայլը քաղաքական
ալն անվազելու խաղում, որը խորհրդային կառավարությանը
զբաղեց Հայկական բազմաշառչ հարցի շուրջ: Ապշե-
ցուցին այն է, որ հայ մոլոդոբորցի, համինի իր զինվանագի-
տական պրոպանդական պատմիրականության, այդ խաղից դուրս
թաղեվից: Մոսկովյան անօրինական և անբարա մեքենայու-
թյունների հետևանքով արևախախտ և մահամերձ Հայաս-
տանը զրկվից եւ 28 հարյուր քառասույսի կիրամետր բուն իր
տարածքից:

Քաղաքական անվազելու խաղի հակահայկական հարցը
քայլը Մոսկովյան ձեռնարկից 1921 թ. հուլիսին, երբ Արցախը
խլվից իր մայր Հայաստանն ու զցվից աղբրեչանցի թուր-
քերի երախուր եմ նորից ոչ որ շարքերից հայ մոլոդոբորցի կար-
ծիքը: Իսկ այդ անբարո քայլի հետևանքը, ինչպես և նախոր-
դները, զգում և ուղղակի սպառում ենք առ այսօր:

Քուրբիայի կառավարող շրջանների թշնամական վերա-
բերմունքը Անգրիզովկասի խորհրդային հանրապետություննե-
րի նկատմամբ ի հայտ եկավ նաև Քուրբիայի և Երկրամասի
հանրապետությունների միջև պայմանագիր կնքելու հարցում:
Մոսկովյայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն, նա-
խատեսվում էր նույնպիսի պայմանագիր ստորագրել Քուր-
բիայի և անգրիզովկասյան հանրապետությունների միջև: Սա-
կայն քեմալական կառավարությունը ձեռնարկ էր այդ հա-
տանցած հարցի լուծումը, պատճառաբանելով, որ անհրա-
ժեշտ է պայմանագրեր կնքել անգրիզովկասյան հանրապե-
տություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին: Կրսնեով իսկ,
նա ձգտում էր վերջիններիս պարտագիր իր պայմանները:
Անգրիզովկասի խորհրդային հանրապետությունները Անկա-
րայի կառավարությանը տեղյակ պահեցին, որ Քուրբիայի և
անգրիզովկասյան երեք հանրապետությունների միջև կնքվե-
լիք պայմանագիրը պետք է մշակվի համատեղ կոնֆերանս-
ում: Մոսկովյայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն
Անգրիզովկասյան հանրապետությունների և ճառիակայն Հա-
յաստանի նկատմամբ Քուրբիայի թշնամական գործողու-
թյուններին վերջ դնելու նպատակով ՌեՖՍՍՀ կառավարու-
թյունը, հիմնվելով Մոսկովյայի պայմանագրի վրա, պնդում
էր, որ կարճ ժամանակում հայտնվանի կոնֆերանս հա-
վիրվի՝ Քուրբիայի և Հայաստանի, Արցախյանի ու Վրաստա-
նի միջև հարաբերությունները նորմալացնելու համար: Մինչ-

յն Քուրբիան, սցառվելով պայմանագրի քաղաքականությանից,
և մշտապես խախտելով Մոսկովյայի պայմանագրի կետերը,
որով փաստորեն կանոնավորվել էին Քուրբիայի հարաբերու-
թյունները անգրիզովկասյան հանրապետությունների հետ,
վերջիններին նկատմամբ թշնամական քաղաքականություն
էր վարում և ամեն կերպ ձգձգում հայաստանյան կոնֆերանս-
ի հրավիրումը: Վերջպակ, 1921 թվականի հուլիսին, երբ
ուսուական զորքերը հարձակման անցան ամբողջ հակասով, և
Քուրբիական բանակը ստիպված էր նահանջել Մակուրյա
գետից այս կողմը, քեմալականները, հայտնվելով անշե
սպառնալիքի առջև, վերստին ստիպված էին դիմել խորհր-
դային Ռուսաստանի օգնությանը: Հիմա արդեն քեմալական-
ները իրենք էին խնդրում արագապես կոնֆերանսի հրավի-
րումը՝ անգրիզովկասյան խորհրդային հանրապետությունների
և Քուրբիայի միջև պայմանագիր կնքելու համար: Այսպե-
տով, Մոսկովյայի պայմանագրի ստորագրումից վեց ամիս հե-
տ, 1921 թվականի սեպտեմբերի 26-ին, Կարսում քաղցից
կոնֆերանս՝ անգրիզովկասյան երեք խորհրդային հանրապե-
տությունների ու Քուրբիայի մասնակցությամբ: Կրսն ներկա
էր նաև խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը:

Կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում Քուրբիական պատմիր-
ականությունը նորից ստաշ քաշեց անգրիզովկասյան հանրա-
պետություններին ու ՌեՖՍՍՀ կառավարության կողմից ար-
չին մերժված առաջարկը, յուրաքանչյուր հանրապետության
հետ առանձին պայմանագիր ստորագրելու վերաբերյալ:
Հայաստանի, Արցախյանի և Վրաստանի պատմիրականությանը
այս անգամ էլ միահամուռ հակադրված ավելց Քուրբիական
ներկայացուցիչներին, որոնք սեպտեմբերի 30-ի նիստում
հանգիս եկան սազրել հարցապնդումով՝ «Թեպիտի» փոխ-
հարաբերության մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և
Արցախյանի խորհրդային հանրապետությունները: Այդ
կապակցությամբ Գ. Վ. Չիլիերին Քուրբիայի արտաքին գոր-
ծերի նախարար Յուսուֆ Քեմալ բեյին, 1921 թվականի հոկ-
տեմբերի 3-ին ուղարկած նոտայում պաշտոնապես տեղե-
կացնում էր, որ «Ռուսաստանյան հանրապետության հետ
զանգնակից Վրաստանի, Հայաստանի և Արցախյանի խորհր-
դային հանրապետությունների կառավարությունները առ-
աստատանյան կառավարությունը տեղյակ են պահել այն մա-
սին, որ ինչպա հանրապետությունները իրար հետ քաղաքա-
կան ու անտեսեական սերտ զաշխիքի մեջ են գտնվում և եր-
բայն վերաբերող քաղաքական ու անտեսական բոլոր հար-
ցերը լուծվում են համառակ»²: Միայն զրանից հետո, 1921

1. АВР СССР, ф. 132-референтура на Турция, папка 7, оп. 4,
л. 47, л. 16-17.
190

1. «ДВП СССР» т. IV, док. ст. 248,

Յվականի հոկտեմբերի 13-ին, Կարսում ստորագրվեց «բարեկամության մասին» պայմանագիրը Ազրբեջանական ԽՍՀ-ի, Հայկական ԽՍՀ-ի ու Վրացական ԽՍՀ-ի միջև մի կողմից և Քուրդիայի՝ մյուս կողմից: Կարսի պայմանագրի հիմնական նպատակները, այդ թվում ստորագրչին հաջորդին վերաբերող հոգովածները, համընկնում էին Մոսկվայի պայմանագրի համապատասխան հոգովածներին:

Կոնֆերանսում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ցա. Գանեցկին առաջ քաշեց Անիի և Կողբի աղահանքերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցը: Նա հիմնավորեց, որ Անիի «Հայերի համար ունի պատմական ու գիտական մեծ արժեք», իսկ Կողբը՝ որպես Կովկասի ժողովուրդներին աղով ապահովելու կարևոր աղբյուր: Անդրկովկասի պատվիրակությանը պահանջեց վերադարձնել Քուրբի կողմից կողոպտված հակահայկան գույքը, հայրենիք վերադարձնել ռազմագերիներին: «Քուրբերը, — հեռագրեց Ա. Մրտավյանը Այ. Մյանսիկյանին, — ցուցաբերում են խիստ անհայտնաբերվածություն, հրաժարվում են դիջել Անիի ակերակները, մերժում են Կողբի կոնցեսիան, համառում են ներման հարցում, չեն ուզում վերադարձնել Ալեքսանդրապոլի ղեկավարի ունեցվածքը»¹:

Գանեցկին Ձիշերիսին հզամ հեռագրում ի մի բերելով Քուրբական պատվիրակության կոնֆերանսում բռնած լվաի գիրքը, որ նա ոչ մի հարցում չէր գնում փոխադարձ զիջումների, մատնանշեց. «Քուրբերի վաղբաթմն ալեպիսին է, որ պակասալից հարց ես տալիս. ինչո՞ւ էինք մենք նրանց համար ալցրան զոհաբերություններ անում»²:

Հայասնի է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը 1920-1922 թ.թ. կնքելով, մեծ բանակությունում ոսկով ու ռազմամթերքով օգնել է քեմալական Քուրդիային, նրա ազգային պատերազմի ամենամանր ժամանակաբնթացքում: Ալապիտով, հակառակ հայ ժողովրդի կամքի, Խորհրդային Ռուսաստանի գիտությունը ու հովանավորությունը, կնքվեցին Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը, որոնցով խլվեց շուրջ 28 հազար քառ. կմ. տարածք: Այլ կերպ ասած, այն, ինչ շահագրվեց իրականացնել Երևան-Երզրական զավթիչներին առաջին համաշխարհային պատերազմի անարևոտներին, Արևելահայկան Հայաստանի նկատմամբ, մասամբ կհետագործվեցին Քուրդիայի նոր կառավարողները, «Արևելքում հեղափոխության գրոշակակիրներին»՝ քեմալականների կողմից:

1. ՏՊ՝ 22 ՊԳԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 95, թ. 1-77:

2. ՏՊ՝ Ս. Մանուկյան, Մովսես-Քուրբական հարաբերությունների պատմա-գրությունից Երև. էջ 35:

ՎԵՐՋԵՄԱՆ

Երեսնուրբանյակն նյաճողները հաշիի շառան պատերազմի տխուր դասերը Կովկասյան ռազմաճակատում 1914-1917 թվականներին, ինչպես նաև երկրի անտեսության ու ֆինանսական ազեության վիճակը, որն առաջ էր եկել շորսամբ պատերազմի ու ռազմական մի շարք պարսեթյունների հետևանքով: Նրանք մեծեցեցին առանց անընտրելի ու կոնսերվացիաների հաշուսթյուն կնքելու վերաբերյալ խորհրդային կառավարության առաջարկը: Երեսնուրբանյակն կուսակցության պարագլուխները և երկրի ռազմաճող շրջանները շարունակում էին հետևել Կովկասի նկատմամբ իրենց մշակած ազդեցիվ պայմաներին: Սրովիլով 1918 թվականի սկզբին Ռուսաստանում ստեղծված իրազրությունից, նրանք, մասնավորապես, Կովկասյան ռազմաճակատից առաջական բանակի հեռացումից հետո, ձեռնարկեցին նոր արշավանք:

Ծնն Անդրկովկասի նկատմամբ երեսնուրբանյակի զավթողական նպատակները պատերազմի անաջին իսկ տարում ձախողվեցին առաջական բանակի հարվածների ներքո, սպա 1918 թվականին դրսևեր շիրականացան՝ Անտանյի պետությունների տարած հաղթանակների և Հայաստանի, ինչպես նաև երկրամասի ժողովուրդների պայքարի շնորհիվ:

Չնայած քեմալական շարժման հակաստանայան բնույթին, Անկարայի կառավարությունը հույս ուներ հակախորհրդային գործարքի մեջ մտնել Անտանյի տերությունների հետ, որպեսզի վերջ տար Անիի պայմանագրի իրագործմանը: Բնմալականների Հայկական Հանրապետության զեմ ձեռնարկած ազրեսիան նույնպես հեսապնդում էր նույն նպատակը:

աշխարհի քարտեզից ջնջել Արևելյան Հայաստանը եւ (ինչպէս Արեւմտայն Հայաստանի Տեա արկնց), դիտմին ոչնչացնել հայ ժողովրդին, ցույց տալ Անիի պայմանագրի քայքայման անիրազգրծելիութունը եւ դրանով իսկ ազդել Քուրդիստանի կհասասար գաշտակից պետութւոնների վարած քաղաքականութւյան վրա:

Ինչպէս արիւիվային փաստաթղթերի, այնպէս էլ Քուրդ Նեղիհանների փկայութւյամբ, քեմալական կառավարութւոնը կանխորոք նախապատրաստել է հանգամանորեն մշակել էր Հայաստանի ոչնչացման ծրագիրը եւ սեփական նախաձեռնութւյամբ էլ ձեռնամուխ եղավ զրա գործարարմանը:

*Եւսլայական կառավարութւոն սփռնում փորձեց իր նպասակին հասնել զիվանդադատական ճանապարհով՝ հորհրդային Ռուսաստանի Տեա բանակցութւոններ վարելու միջոցով: Մեկայն 1920 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Մոսկվայում անելու ունեցած խորհրդա-Քուրդական բանակցութւոնները ձուրողվեցին՝ Քուրդական պատմիրակութւյան Հայաստանի Հանրապետութւյան նկատմամբ ստաշ բաշած սգրեւիով սրբւնների պատճենով:

Խորհրդային Ռուսաստանը ստաշին պետութւոնն էր, որ անաւելց Անկարայի քեմալական կառավարութւյամբ: ԻնՅՅԱԸ-ր քեմալական շարժմանը օգնել զհնրով, զիմամներքով եւ սակով: Քուրդիան զիսովմ էր օրայն Արեւելում սցիբալիստական Նեղափոխութւյան գրոշակակիրը:

Նախքան քեմալական Քուրդիայի Հայաստանի Հանրապետութւյան զեմ ձեռնարկած արշավանքը, Անկարայի եւ հորհրդային Ռուսաստանի կառավարութւոնները պայմանագրովել էին, որ հարձակման անցնելու զնկարով Քուրդական գրքերը նարիպախելի զոյց այս կողմ շպետք է անցնեն, Գասիլազային իրովունքի կոպիտ խախտում էր հորհրդային Բուսաստանի կառավարութւոն կողմից, որը Հայաստանի Հանրապետութւյան Տեա շունենելով ոչ մի անոնութւոն, հալիբի օրեքիմ իշնամի՝ քեմալական Քուրդիային է հանձնում Հայաստանի տարածքը, ընդհուպ մինչև Սարիղամիշ: Կրա Տեոտանքը եղավ այն, որ քեմալական բանակը, Սարիղամիշը գրավելուց հետո, շարունակեց իր ավերիչ ստաշապաշտումը, զրավելով նաև Անկարանգրապութւոն: Քուրդական զգրքերի հողիւնակեն թիչ զիբ շխաղաջ Ստալինի հակահայկական Կերբուրուտը եւ նրա հայ-Քուրդական պատերազմի ընթացքի ասանի սպակզմնորոշող Տեադրերը քարքշուրոյի անզատներին:

Քեմալական զորքերի հողիւնակեն նպաստեցին նաև Հայաստանի Նեղիհանի զրավոր եւ բանավոր կոչելը, պրոպագանդան, որոնցով կազմալուծում էին Հանրապետութւյան

բանակը, իսկաշնում նրա մարտունակութւոնը, զրանով իսկ բնաւելով ազգային ուժերը:

*Կեմալականների հողիւնակեն թիչ օգնութւյան շրքերի նաև նրանց կեմալաների ակտիվ գործունեութւոնը հորհրդային Ադրբեյջանում, Բ վերջա Քուրդական եւ խորհրդային զգրքերի հարմաներից նրա ստանի Հանրապետութւոնն այն աստիճան վալացայով, որ գաշտակցական կառավարութւոնը ստիպված եղավ ընդունելու ԻնՅՅԱԸ—ի վերջնազիրի՝ իշխանութւոնից հրածարվելու եւ այն բաշտակիներին հանձնելու մասին: Կրանով վերջ տրվեց Հայաստանի տաշին Հանրապետութւյանը:

1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին մոսկովյան խորհրդա-Քուրդական երկրորդ բանակցութւոնների ժամանակ, խորհրդային պատմիրակութւյան զեկալաբը նույն Գ. Չիչերինն էր, սակայն այդ բանակցութւոններում ակտիվ մասնակցութւոն էին ցույց տալիս Անիներ, Ստալինը, Տրոցկին եւ Խաքիջ նրանց խորհրդատուներ՝ նարիմանովը, Կարաեր եւ ուրիշներ:

Նորահայտ փաստաթղթերի ուսումնասիրութւոնը մեկ ստաշում է, որ հորհրդային Ռուսաստանի պատմիրակութւոնն զեկալաբ Գ. Չիչերինի եւ քաղքշուրոյի ու կենտրոնական կոմիտեի միջև քեմալական Քուրդիայի նկատմամբ զութւոնն ունենին տաշերն անսակետներ:

Անիներ, Ստալինը, Տրոցկին, հակառակ Չիչերինի արդապիցի, օրքեկտիվ տեալեալի, թեյաղրում էին նրան թիչ զրնով էլ լինի, բավարարել Նեղափոխութւյան գրոշակակիր քեմալական Քուրդիայի պահանջները:

Այլ ամենի արդաբարքը եղավ այն, որ մարտի 16-ին կրքից Մեարիկանութւյան եւ կրքարութւյան խաշտտակ, ապօրինի պայմանագրերը, որով ասանց Հայաստանի Հանրապետութւյան իմացութւյան նրա տարածքից 28 հազ. քառ կմ հանձնվեց Քուրդիային, իսկ նախիջեանը եւ Ղարաբաղը բնաւկցվեցին Ադրբեյջանին:

Գալազիր գործարքի Տեաեանքը եղավ այն, որ Հայաստանի 71 հազ. քառ. կմ. տարածքից ընզամբը մնաց 29,8 հազ. քառ. կմ.:

«Ստանկյան կառավարության արարածի քաղաքականությանը Քարաջառանգական 19-րդ դարի կրթության հանձնի, հայկական ՊՄ «Տեղեկագիր», 1948 թ. № 7, էջ 39-53»

Рец. на кн.: Е. Токаревичский, Бакнинские большевики-организаторы борьбы против германо-турецких интервентов в Азербайджане в 1918 г., «Труды», Х. Азерб. филиал ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), Баку, 1948, с. 212-222.

О работах проф. А. Ф. Миллера: «Краткая история Турции», «Очерки новейшей истории Турции» — «Вестник АН СССР» М., 1949, № 8, с. 94-104. «Известия АН Арм. ССР». Общественные науки, Ереван, 1949, № 4, с. 81-91.

Сталинское учение по национально-колониальному вопросу и народы Востока — «Вестник АН СССР». М., 1949, № 12, с. 60-85.

Аграрные отношения в Кемалистской Турции — «Труды» Сектора экономики АН Арм. ССР. Ереван, 1949, т. 1, с. 212-238.

Ленин и народы Закавказья — «Известия АН Арм. ССР» Общественные науки. Ереван, 1950, т. 5, с. 3-10.

Англо-американские противоречия в Иране и их обострение после II мировой войны. «Известия АН Арм. ССР». Общественные науки, Ереван, 1952, № 1, с. 19-36.

«Անգլո-ամերիկյան ինտերվենտի Անարկիզանում 1918-1920 թթ. և Անարկիզանի ժողովուրդների պայքարը իրենց արտառության նմանք», 290 «Տեղեկագիր», 1953 թ., № 3, էջ 25-48»

Из истории борьбы армянского народа против американских агрессоров и их агентов — жур. «Партийная жизнь», орг. ЦК КП Армении, Ереван, 1954, № 2, с. 54-59.

Обищание трудящихся Турции после II мировой войны, Ереван, 1954, № 12, с. 59-72.

Влияние русской революции 1905-1907 гг. на Турцию. — В тез. «Объединенная научная сессия отделений общественных наук Аз. ССР, Груз. ССР и Арм. ССР посвященной 50-летию Первой русской революции». Тбилиси, 1955, с. 35-40.

Труд по истории национально-освободительной борьбы армянского народа — жур. «Вопросы истории». М., 1955, № 11, с. (совместно с В. Меликсетяном).

Влияние русской революции 1905-1907 гг. на развитие революционного движения в Турции. — «Известия АН Арм. ССР», Общественные науки. Ереван, 1955, № 12, с. 59-76.

Крайнее обнищание трудящихся Турции после Второй мировой войны. Изд. «Общество по распространению и научн. знаний». Ереван, 1955, 33 стр.

Из истории армянского народа — В книге: «Армянская ССР», М., 1955, с. 34-48.

Подожжение трудящихся масс в современной Турции. Ереван. изд. АН Арм. ССР, 1955, 156 стр.

Влияние Октябрьской революции на национально-освободительное движение в Турции. — «Известия АН Арм. ССР». Обществ. науки. Ереван, 1955, № 10, с. 7-22.

Аграрная политика османского правительства в Западной Армении во второй половине 19 в. Ереван, «Госиздат Армении». 1957, 135 с.

Армяне. В кн. Народы Передней Азии. Этнографический очерк. М., Изд. АН СССР, 1957, с. 291-294.

Великая Октябрьская социалистическая революция и национально-освободительная борьба в Турции (1918-1922 гг. Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1958, 82 стр.

Из истории турецкой интервенции в Закавказье в 1918 г. — «Известия АН Арм. ССР». Общественные науки. Ереван, 1958, № 7, с. 27-42.

Борьба народов Закавказья против турецких оккупантов в 1918 г. — «Востоковедский сборник», Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1960, т. 1, с. 190-242.

О некоторых фактах антинаучного освещения истории — «Востоковедский сборник». Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1960, т. 1, с. 379-400 (со автор А. Х. Сафранян).

Фальсификация некоторых вопросов истории армянского народа в трудах турецких историков. — «Известия АН Арм. ССР», Общественные науки. Ереван, 1961, № 12, с. 13-22 (со автор Р. Г. Саакяном).

Пантюркистская и панисламистская агентура Османской империи в Закавказье накануне «первой мировой войны». — «Известия АН Арм. ССР» Обществ. науки, Ереван, 1961, № 7, с. 17-30.

Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1962, 497 стр.

К вопросу о вступлении Османской империи в войну на стороне Центральных держав.— «Краткие сообщ. Ин-та народов Азии» (АН СССР). М., 1963, № 1, с. 132-140.

Zum Kriegseintritt des Osmanischen Reiches an Seite der Zentralmächte in November 1914. Kolonialismus und Neokolonialismus in Nordafrika und Nordamerika. Akademie-Verlag, Berlin, 1964, S. 168-179.

«Քուրդերն և նրա նվաճողական բարձրակուսմանը Անգղիայի հետ 1914-1918 թթ.», «Հայաստանի հրատարակչության», Երևան 1964, 541 էջ:
«Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նկարագրումը Քուրդ պատերազմի ժամ», Հայաստանի պետական հրատարակչության, Երևան, 1963, էջ 96 (Հեղինակներ՝ Թ. Գ. Սահակյան): Այս աշխատությունը հրատարակվել է անգլերեն՝ ԱՄՆ-ում:

Vital Issues In Modern Armenian History, Watertown, Massachusetts, 1965, USA.

«Հայերի ֆիզիկական ուղեւորան ծրարի իրականացումը երկաթուղիների կողմից 1915-1916 թվականներին», Պետրոս, 1965, 133 էջ:

Ценная монография.— «Известия АН Арм. ССР». Общест. науки, Ереван, 1965, № 7, с. 185-193.

Армяноубийственная политика младотурок в 1915-1916 гг.— жур. «Советская Армения». Ереван, 1965, № 4, с. 16-23.

Армянский вопрос и великие державы.— жур. «Литературная Армения». Ереван, 1965, № 6, с. 63-74.

Геноцид армян 1915-1916 гг.— «Историко-филологический журнал» (изд. АН Арм. ССР). Ереван, 1965, № 1, с. 23-36.

Монография о национально-освободительной борьбе в Турции.— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1967, № 1, с. 233-251.

Советско-турецкие отношения в Закавказье в 1920-1921 гг.— жур. «Литературная Армения», Ереван, 1967, № 6, с. 79-91.

Великая Октябрьская социалистическая революция и национальная война в Турции (1918-1922 гг.).— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1967, № 3, с. 153-174.

Дипломатическая миссия РСФСР в Армении.— «Вестник архивов Армении». Ереван, 1967, № 3, с. 21-32.

Введение, дашнакско-турецкая война.— В кн.: Новейшая история Турции, М. «Наука», 1968, с. 7-18, 253-259.

Рец.: В. Парсамян—История армянского народа, т. 3.— «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР. Ереван, № 7, 1968, с. 70-73.

Գրքեր, Ա. Ս. Համբարյան, «Ազգային հարաբերություններ Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)», Երևան, 1965, «Պատմա-արխիվական հանդես», 1968, № 1, էջ 253-259:

Об армяно-венгерских исторических и культурных связях и задачах их изучения.— «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР», Ереван, 1969, № 5, с. 39-56 (совместно Агаян Ц. П. и Воскянян В. К.)

На XII Всемирном форуме алтаистики (Берлин-ГДР).— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1969, № 3, с. 262-268.

Великие державы и восточный вопрос.— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1970, № 3, с. 211-220.

Ленин и освобождение армянского народа.— «Вестник архивов Армении», Ереван, 1970, № 1, с. 27-36.

Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении.— «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», т. V. Турция, Ереван, 1970, с. 357-378.

Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти 19-го и в начале 20 вв. Ереван, изд. АН Армении, 1972, 332 стр.

К вопросу о вступлении Османской империи в первую мировую войну на стороне центральных держав (доклад на XII Всемирной конференции Алтаистики в Берлине).

«Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker», Protokollband der XII Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin: Akademie-Verlag, Berlin, 1974, S. 511-519.

Ценный труд (История армянского народа. Т. V. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1974).— «Литературная Армения», 1975, № 8, с. 106-109.

Советское-турецкие отношения и Закавказье в 1920-1921 гг.— В кн.: «Великий Октябрь и Турция», М., 1997, с. 31-40.

«Երկրաբանական հնգափոխության», Հայաստանի Հանրապետության Երևան, 1977, հատ. 3, էջ 530-591»:

Туркология в Армении и перспективы ее развития. В кн.: Турция, История и экономика. М., 1978, с. 78-82,

«1877-1878 թթ. օսման ժամանակի պատերազմը և Բաղդադի արևմտաբանական վերջ», «Պատմա-արևմտագիտական հանդես», № 1, 1978, էջ 17-29:

Турецкая агрессия в Армении осенью 1920 г. Позиция Советской России — «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. Т. X. Турция, Ереван, 1979, с. 71-89. Младотурецкая революция 1908-1909 гг., — «Армянская Советская энциклопедия», 1977, т. 3 с. (на арм. яз.) Османская империя — исторический очерк — «Армянская энциклопедия», 1978, т. 4, с. (на арм. яз.)

«Պատմական կարգադրությունը (պատմական տեղերը)», Հ հանրապետության Երևան, 1978, հատ. 4, էջ 254-258:

«Հայ Բարձրագիտությունը XIX դարում և XX դարակրթին», «Մերեմալը Միջին Արևելքի Երկրներ և մշակութայիններ», հատ. I, Բարձրագիտ. Երևան, 1979 էջ 241-283»:

«Հայաստանի Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին», «Հայ Ժողովրդի Պատմություն», հատ. 6, Երևան, 1981, էջ 536-582:

К вопросу о характере национально-освободительной войны в Турции в 1919-1923 гг. — «Вестник архивов Армении», 1982, № 3, с. 160-174.

Панисламизм и пантюркизм во внутренней политике младотурок «Вестник востоковедения». Ереван, 1983, № 1-2, с. 5-19.

Изучение истории Западной Армении в армянской советской историографии. — Историко-филологический журнал». Ереван, 1984, № 4, с. 78-90.

Из истории туркологии в Советской Армении. — «Народы Ближнего и Среднего Востока». Ереван, 1985, т. XII. Турция, с. 248-274.

Положение угнетенных народов Османской империи в освещении турецких авторов. Тезисы. — «Актуальные вопросы историографии Востока нового и новейшего времени. Проблемы национально-освободительного движения в странах Азии и Северной Африки в советской и зарубежной историографии 50-80-х гг. XX в. «М.» 1985, с. 119-122.

Особенности аграрных отношений в Западной Армении во второй половине XIX века. — «Вопросы востоковедения». Ереван, 1987, № 3-4, с. 99-107.

Актуальная монография (о книге Б. М. Подхверич «Внешняя политика Турции в 60-х-начале 80-х годов», М., 1986). — «Вестник архивов Армении», Ереван, 1987, № 3, с. 232-236.

Положение угнетенных народов Османской империи в освещении турецких авторов. — «Вестник общественных наук». Ереван, 1989, № 3, с. 13-23.

Փանդուխդի և փանթուրիզմի զարգացումը/Միջին Արևելքի Արևելքի ընդհանրական մեջ «Պատմագիտ. երկրագիտ. լրագր.» (Պանթուր) հայեր, Գեղարթ, 1989, էջ 286-295:

Геноцид — политика пантюркистов. — «Вестник архивов Армении». Ереван, 1990, № 1, с. 29-43.

За кулисами, Как рождался московский договор 1921 года — «Литературная Армения», Ереван, 1991, № 1, с. 71-82.

История Армении 1918-1921 гг. в освещении турецких авторов. — «Литературная Армения» Ереван, 1991, № 8, с. 91-103.

Армянское добровольное движение 1914-1918 гг. — «Армянский вопрос Энциклопедия». Ереван, 1991, с. 62-64.

Кемалистское движение. — «Армянский вопрос Энциклопедия». Ереван, 1991, с. 198.

Из истории советско-армянских дипломатических отношений — «Вестник общественных наук» Ереван, 1993, № 3, с. 3-17.

Армянский вопрос и Россия в 1912-1914 гг. «Историко-филологический журнал». Ереван, 1994, № 4, с.

Քեմալականների 1920-1921 թթ. արշավները Աղստիֆանո և 1921 թ. մարտի 16-ի խռովյալ պայմանագրերը: Աղստիֆանո համաձայնագրի գիտափյունները, Երևան, 1992, № 1, էջ 19-31:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը... 19-րդ դարի վերջ 20-րդ դարի սկիզբը (ժողովրդի փաստաթուղթ «արշավի ներքին»), «Իրանական, գիտաձևեր/Միջին հանդես, 1991, ք տարի թիվ 1 (8), էջ 21-26:

Երկրաբանական պատմության գիտափյունի նոր հիշատակներ Բաղդադի հայտնական կոնֆերանսում (1918 թ. մայիսի 11-էջ հունիսի 4-ը) «Երևանի համալսարանական գիտափյունները», Երևան 1994, № 4 էջ:

Մուտք	3
Գրութի աստղին. Յամանյան կայսրության արեաթան Անդրեովկաս 1918 թվականին	
Գրութի Լեկուզդ. նախարարի գեղի Մեծ Քուրան	5
Պայթարի բովում	102
Գրութի Էրուզդ. Քեմալական Քուրթուլի արշավանքը Անդրեովկաս 1920 թ. աշնանն ու 1921 թ. նմանքը և խոր- հրդային Ռուսաստանի գերբարշումը	
Ռ՛ւմ ազգովինը	136
Գրութի շուրուզդ. Անդրեովկասը մոսկովյան խորհրդա-Յուրքա- կան բանակըսթյաններում 1921 թ. փետրվար- մարտ ամիսներին և մարտի 16-ի մոսկով- յան ու Կարսի հեղանկների 13-ի պայմանագրերը	
Կուլիանների հետևում	182
Վերջարան	193

ԳՐԱԿՐԻՐ ԳՈՐԾԱՐՔ
Հայաստան — Ռուսաստան — Թուրքիա

Խմբագիր՝ էդ. Գարզյան, Ա. Կարապետյան
Եկարելի՛ Գ. Պապույան
Գեղ. Խմբագիր՝ Պ. Հովհաննիսյան
Տեխն. Խմբագիր՝ Հ. Պարզանյան
Վերստատիչը սրբագրիչ՝ Ա. Կարապետյան

НБ 7681

Հանձնված է շարվածքի՝ 22.05.1992 թ.: Ստորագրված է սպաղրության՝
5.10.95 թ.: Խորձա՝ 84×108¹/₂: Քուզմ սպաղրական՝ N 1:
Տառատեսակ՝ «Քրքի սոփրական»: Տպագրություն՝ բարձր: 8,92 պսլմ.
ժամ., 10,71 հրատ. ժամ.: Տպարանակ՝ 1.000: Պատվեր՝ 431:
«Հալոստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Ա. Իսահանյան 28:
ՀՀ կառավարությանն առկնիեր տեղեկատվության նախարարության
Արտաշատի շրջ. տպարան, Մանուշյան 7: